

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İBN BATTÛTA (er-RİHLE), İBN FADLÂN (er-RİSÂLE),
el-GIRNÂTÎ (TUHFETU'L ELBÂB ve NUHBETU'L ACÂB)
ve İBN HAVKAL (SÛRETU'L ARZ) SEYAHATNAMELERİNDE
TÜRK FİĞÜRÜ**

Ömer Faruk ÖZTÜRK

2501150018

Danışman

Prof. Dr. Abdullah KIZILCIK

İSTANBUL- 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : ÖMER FARUK ÖZTÜRK Numarası : 2501150018
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI/ARAP DİLİ VE EDEBİYATI Danışmanı : PROF.DR.ABDULLAH KIZILCIK
Tez Savunma Tarihi : 29.07.2019 Saati : 10:00
Tez Başlığı : "İBN FADLÂN (ER-RİSÂLE, EL-GIRNÂTÎ (TUHFETU'İ ELBÂB VE NUHBETU'İ A'CÂB), İBN HAVKAL (SÛRETU'İ ARZ) VE İBN BATTÛTA (ER-RİHLE) SEYAHATNAMELERİNDE TÜRK FİĞÜRÜ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR. ABDULLAH KIZILCIK		Kabul
2-PROF.DR. ÖMER İSHAKOĞLU		Kabul
3- DOÇ.DR. KERİM AÇIK		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-DOÇ.DR. İBRAHİM ŞABAN		
2-DR. ÖĞR. ÜYESİ YILMAZ ÖZDEMİR		

ÖZ

**İBN BATTÛTA (er-RİHLE), İBN FADLÂN (er-RİSÂLE),
el-GIRNÂTÎ (TUHFETU'L ELBÂB ve NUHBETU'L ACÂB)
ve İBN HAVKAL (SÛRETU'L ARZ) SEYAHATNAMELERİNDE
TÜRK FİĞÜRÜ**

Ömer Faruk ÖZTÜRK

Seyahatnameler, toplumları sosyoloji, ekonomi, psikoloji ve teoloji gibi bilim dalları açısından inceleyen, toplumların geçmiş adetlerini ve geleneklerini nesilden nesile aktaran, edebiyatta hatıra türünün bir alt kolu olarak sayılır. Aynı zamanda otobiyografiyle de ilişkilidir. Seyahatnamelerin en büyük özelliği yazarın seyahat ettiği coğrafyalardaki, olaylardan, toplumların anlayış farklılığından, gelenek ve göreneklerden söz etmesidir. Biz de çalışmamızda 10. ve 14. yüzyıllar arası Türk coğrafyasındaki Türk toplumunun seyahatnamelere konu olan yaşantılarına dair bilgileri, döneme ışık tutan Çin, İran ve Türk tarih kaynaklarıyla karşılaştırmalı olarak ortaya koymaya gayret ettik.

Bu bağlamda sırasıyla İbn Fadlân, el-Gırnâtî, İbn Havkal ve İbn Battûta'nın seyahatnamelerindeki Türk figürüyle alakalı bilgi verdik.

Giriş bölümünün ardından çalışmamızı üç ana bölüme ayırdık. Birinci bölümde İslam öncesi dönemden Abbasiler döneminin sonuna kadar Türk-Arap ilişkilerinden detaylı bir şekilde bahsettik. Ardından seyahatname kavramından, öneminden ve ilk seyahatname örneklerinden söz ettik. Aynı başlık altında Arap ve Türk Edebiyatındaki seyahatnameleri konu edindik. İkinci bölümde çalışmamızın başlığını oluşturan dört seyahatname yazarının hayatlarını ve eserlerini inceleyerek, son bölümde bu yazarların eserlerinde anlatılan Türk figürünü aktarmaya ve değerlendirmeye çalıştık.

Çalışmamız boyunca bilgilerimizi birincil kaynaklardan almaya özen göstererek bu bağlamda birçok kaynaktan yararlanmaya çalıştık. Ayrıca seyahatnamelerde rivayet edilen bir bilgiyi döneme dair yazılmış diğer komşu medeniyetlerin tarih kaynaklarından da kontrol ederek aktarmayı tercih ettik.

Anahtar Sözcükler:

"İbn Fadlân, el-Gırnâtî, İbn Havkal, İbn Battûta, Seyahatnameler, Türkler, Türklük, Türk Coğrafyası, Eski Türk Gelenekleri"

ABSTRACT

**İBN BATTÛTA (er-RİHLE), İBN FADLÂN (er-RİSÂLE),
el-GIRNÂTÎ (TUHFETU'L ELBÂB ve NUHBETU'L ACÂB)
ve İBN HAVKAL (SÛRETU'L ARZ) SEYAHATNAMELERİNDE
TÛRK FİĞÛRÛ**

Ömer Faruk ÖZTÛRK

Travel books that -research the communities in terms of branches of science like sociology, economy, psychology and theology and pass down communities' old cultures, customs and traditions- are considered as subbranch of memoir in the literature. At the same time, it is related to autobiography. The most important feature of travel books is to mention about the regions which the traveler visited, the events, difference of understanding of communities and their customs and traditions. We made an effort to present old Turks' lives between 10. and 14. centuries by using the arabic travel books and Chinese, Iranian and Turkish historical sources.

In this context, we informed old Turkish figure in the travel books of Ibn Fadlân,el-Girnâtî,Ibn Hawqal and Ibn Battûta respectively. In the first part, we mentioned about the relations between Turks and Arab in the period of Cahiliyya, Prophet Muhammad (peace be upon him), Rashidun Caliphates, Umayyads, Abbasids in detail. After that, We made reference to the term of travel, its importance and the first travel books and we discussed about the travel books in Turkish and Arabic Literature. Afterwards, we researched the lives and the works of the authors which wrote these four travel books that form our study's title.In the last chapter we tried to relay and evaluated old Turkish figure which is mentioned in these authors' works.

We cared to take our information from primary sources during our work. In this regard we tried to benefit from many sources. We also preferred to relay the information which is related in the travel books by checking sources of the neighbouring civilizations.

Keywords:

"Ibn Fadlân, el-Girnâtî, Ibn Hawqal, Ibn Battûta, Travel Books, Turks, Turkishness, Turkish Geography, old Turkish Customs"

ÖNSÖZ

Seyahatname, içerdiği bilgiler ve anlatım üslubu açısından edebiyat sahasının göz ardı edilemeyecek bir türüdür. Bu alanda yazılan eserler vesilesiyle, seyahatin yapıldığı dönemle alakalı sosyal, siyasal ve kültürel bilgiler nakledilmekte ve okuyucular bu sayede o devir hakkında detaylı bilgiler elde etmektedir. Sosyoloji, psikoloji, teoloji, siyaset bilimi ve ekonomi gibi birçok bilim dalının yararlandığı bu eserler, edebi tarzın gelişim sürecini açıklaması bakımından da önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın amacı; edebi bir tür olan seyahatnamelerden faydalanarak Arap seyyahların gözünden Türk toplumunu anlamaya çalışmaktır. Tezimizin başlığını oluşturan bu dört eseri tercih etmemizin sebebi, İbn Fadlân ve el-Gırnâtî'nin siyasi ve dini amaçla, İbn Havkal'ın coğrafi, ticari ve ilmi amaçlarla ve son olarak da İbn Battûta'nın tamamen ilmi gayelerle seyahat etmeleri ve bu eserlerin yazılan ilk seyahatnamelerden olmasıdır. Bununla birlikte İbn Battûta'nın seyahatnamesinde tamamen insan merkezli bir anlatı dili kullanması ve diyalogları aktarması bu seçimimizde etkili olmuştur. Çalışmamızda Türk-Arap ilişkileri tarihinin detaylı bir incelemesini yaptık. Ayrıca seyahatname kavramına ve önemine değinerek, Türk-Arap Edebiyatındaki Seyahatnamelere ve Dünya Edebiyatındaki Seyahatnamelere de temas ettik.

Farklı amaçlarla yola çıkan bu seyyahların ortaya koydukları eserler Türk tarihini aydınlatması açısından büyük önem arz etmektedir. Arapça yazılan bu eserler 10. ve 14. asırlar arasındaki Türkleri, sosyolojik, psikolojik, teolojik, ekonomik ve antropolojik açıdan inceleme fırsatı vermiştir. Bu çalışmayla Türk tarihine bir katkı sağlamayı umuyoruz.

Tez çalışmam esnasında desteğini, görüşlerini ve bilgilerini eksik etmeyen tez danışmanım Prof. Dr. Abdullah Kızılcık'a, değerli katkılarından dolayı Mahmut Şan'a, teşvikleri ve motivasyonu her zaman yanımda olan eğitimci eşim Berran Öztürk'e ve babam Ömer Kenan Öztürk'e, katkılarından dolayı dostum Kerim Polat'a ve Fatih Çepnioğlu'na ve son olarak bu kıymetli bölümde okuyarak değerli arkadaşlar ve hocalar edinmeme vesilen olan Doç. Dr. Mahmut Karaman'a teşekkürlerimi bir borç bilirim. Türk milletine yararlı olması ümidiyle...

İSTANBUL, 2019

Ömer Faruk Öztürk

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ TARİHİ VE SEYAHATNAMELER

1.1. TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ TARİHİ	4
1.1.1. İslamiyet Öncesi Dönem	4
1.1.2. Hz. Peygamber Dönemi	9
1.1.3. Hulefâ-i Râşîdîn Dönemi	18
1.1.4. Emeviler Dönemi	29
1.1.5. Abbasiler Dönemi	44
1.2. Seyahatname Kavramı, Önemi ve İlk Seyahatnameler	61
1.2.1. Arap Edebiyatında Seyahatnameler	73
1.2.2. Türk Edebiyatında Seyahatnameler	97

İKİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAME YAZARLARININ HAYATLARI VE ESERLERİ

2.1. İbn Fadlân'ın Hayatı ve Eserleri	106
2.2. el-Gırnâtî'nin Hayatı ve Eserleri.....	110
2.3. İbn Havkal'ın Hayatı ve Eserleri	114
2.4. İbn Battûta'nın Hayatı ve Eserleri	117

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERDE TÜRK FİĞÜRÜ

3.1. İbn Fadlân Seyahatnamesinde Türk Figürü (er-Risâle)	124
3.2. el-Gırnâtî Seyahatnamesi'nde Türk Figürü (Tuhfet'ul Elbâb ve Nuhbet'ul A'cab)	156
3.3. İbn Havkal Seyahatnamesi'nde Türk Figürü (Sûretu'l Arz)	166
3.4. İbn Battuta Seyahatnamesi'nde Türk Figürü (er-Rihle)	180
SONUÇ	195
KAYNAKÇA	199

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale / adı geçen madde
a.s.	: Aleyhi's-Selam
A.Ü.D.T.C.F.	: Atatürk Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
A.Ü.İ.F.D.	: Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bknz.	: bakınız
C.	: cilt
çev.	: çeviren
der.	: derleyen
Doç.	: Doçent
Dr.	: Doktor
haz.	: hazırlayan
h.	: hicri
H.z.	: Hazreti
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
m.	: miladi
M.Ü.İ.F.V.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı,
M.Ö.	: Milattan önce
M.S.	: Milattan sonra
N.E.Ü.İ.F.	: Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
nşr.	: neşreden
Ord.	: Ordinaryus
ö.	: ölüm
Prof.	: Profesör
s.	: sayfa

s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
sy.	: sayı
T.A.D.	: Türkiyat Araştırmaları Dergisi
trcm.	: tercüme
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkik
T.K.A.E.	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
ts.	: tarihsiz
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: ve diğerleri
vb.	: ve benzeri
Y.	: yayınları
yy.	: yüzyıl
y.y.	: yayıncı yok

GİRİŞ

Toplamları anlamak, o toplumun çevre toplumlarla kurduğu ilişkileri, gelenek ve göreneklerini, hayata bakış açısını ve değ er yargılarını anlamaktan geçer. Seyahatnameler ise bu bilgileri nesilden nesile aktaran en önemli vesikalardandır. Türk toplumunu seyahatname yazarı olan Arapların gözü ile okumak, Türk-Arap ilişkilerine ış ık tutması açısından önemlidir. İbn Battûta'nın “*Yolculuk, baş ında insanı dilsiz bırakır, sonrasında da iyi bir hikayeciye çevirir.*” sözü, seyyahları tanımamız açısından çok önemlidir. Seyyah, bir memleketi gezer, dolaş ır, oranın insanlarını gözlemler, orada yaşad ığı olayları hafızasına hapseder, notlar alır, maceralar yaş ar ve en sonunda bütün bu yaşanmış ılıkları hikayeleştirip aktarır. Gezinlerin toplumlar hakkında aktardıkları bilgiler, objektifliğini yitirmediğ i sürece en saf ve en değ erli bilgilerdir.

Bir ulusun özellikleri, kendi insanları tarafından aktarılan bilgilerle değ erlendirmeye tabi tutulabilir, iç ve dış muhataplara kolaylıkla tanıtılabilir. Ancak sağ lıklı bir bilgi akışı ve değ erlendirme sürecinin gerçekleşmesi için baş ka bir gözle de o topluma bakmak gerekir. Bu açıdan bir milletin tarihi ve karakteristik özellikleriyle ilgili baş ka millett en insanlar tarafından günümüze aktarılan bilgiler de kendi iç inden tarihç iler ve seyahatname yazarlarının verdiğı bilgiler kadar değ er ifade eder. Çünkü yabancı bir gözün gördüğ ünü, aş ınalığı sebebiyle iç eriden bakan bir kişinin fark etmemesi normaldir.

Burada araşt ırmacıyı yanıltma riski olan durumlardan biri, baş ka milletleri gözlemlemek için seyahat edenlerin, o millete karşı negatif duygular beslemesi ihtimalidir. Bu durum neticede yazarın o millete dair sadece kötü özellikleri ön plana çıkararak, ona ait olmayan olumsuz nitelikleri o ulusa mal etme arzusunı doğ urur. Bu tür riskler tedbirlerle savuşturularak avantaj haline getirilebilir. Gerçeğ e ulaş ma serüveninde doğ ruğu yalandan ayıklamak araşt ırmacının en önemli görevidir. Bu varsayım bize iki milletin birbirine olan duygularını daha iyi anlama ve gözlemeleme imkânı sunar.

Arap-Türk ilişkilerine ış ık tutması açısından çalışmamızda dört Arap gezgininin uzun bir zaman diliminde gerçekleşt irdikleri seyahatler sonucunda telif

ettikleri eserlerin Türkler'e dair rivayetlerini inceleyeceğiz. Araştırmamızda ele alacağımız eserler; İbn Fadlân'ın *er-Risale* isimli eserinin 1959 tarihli Şam baskısı, el-Gırnâtî'nin, *Tuhfetu'l elbâb ve nuhbetu'l a'câb* kitabının 2003 tarihli Beyrut baskısı, İbn Havkal'ın *Suretu'l arz*'ının 1996 yılı Beyrut baskısı ve İbn Battûta'nın *er-Rihle* isimli eserinin 1987 Beyrut baskısıdır.

Öncelikli amacımız eserlerde Türklere dair olan bu rivayetleri tespit etmek, onları bağlama uygun bir şekilde aktarmak ve tarihi gerçeklerle kıyaslama suretiyle onları değerlendirmektir. Bir diğer amacımız ise günümüzde popülizm adına, eski Türk toplumuna nispet edilen olumlu ve olumsuz bazı iddialara açıklık getirmektir.

İslam'ın, gönüllerin fethiyle değil, kılıç zoruyla yayılan bir din olduğunu vurgulamak isteyen ateist bir argüman olarak “Türkler İslam'ı kılıçla kabul etti.” iddiası gibi ya da Arap-Türk düşmanlığını körüklemek amacıyla ırkçı çevreler tarafından ortaya atılan “Araplar ve Türkler geçmişten beri birbirlerine düşmanlık besliyordu ve iki düşman milletti.” gibi iddialar burada örnek olarak verilebilir. Dönem dönem her toplum arasına düşmanlığın girmesi normaldir ancak bunu genel bir yargı olarak kabul etmemiz mümkün değildir. Nitekim çalışmamızda ortaya koyacağımız şekliyle tarih de buna şahitlik eder.

Çalışmamızda Türkler'in Müslüman olmadan önceki ve sonraki toplumsal yaşantılarını, gelenek-görenek ve adetler yönüyle değerlendirmeyi amaçladık. Türklerin Müslüman olmadan önce yaşam şartlarının bir gereği olarak özellikle cesaret ve savaşma yeteneği gibi hasletlerinin olduğunu biliyoruz. Çalışmamızda ayrıca Türklerin Müslüman olmadan öncesi ve sonrası için, cömertlik, misafirperverlik, alçakgönüllülük gibi diğer ahlaki ve toplumsal özelliklerini eserlerde aktarılan rivayetler ışığında tespit etmeye çalışacağız.

Araştırma evrenimizi 10. ve 14. yüzyıllar arasında yazılmış seyahatnamelerin oluşturması sebebiyle Pagan Türkleri ve Müslüman Türkleri inceleme fırsatı bulacağız. Ayrıca, Arapların gözünden Türkleri okuyacağımız için iki toplumun birbirini nasıl anladığını da gözler önüne sermiş olacağız.

8. yüzyılın başından itibaren günümüze kadar geçen bu süre zarfında Türkler ve Arapların birbirlerinden etkilenmeleri oldukça doğaldır. Bu süreçte iki kültürün

birbirine bir üstünlük oluşturacak şekilde hükmetmiş olmasını düşünmemekle beraber, belli başlı konularda birbirlerinden etkilendiklerini varsayıyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ TARİHİ VE SEYAHATNAMELER

Tezimizin konusunu oluşturan dört seyahatnamedeki Türk figürünü daha iyi anlayabilmek ve aktarabilmek için öncelikle ilk dönem Türk-Arap ilişkilerini detaylı bir şekilde incelememiz gerekmektedir. Bu nedenle bu bölümün başında İslam öncesi dönemden, Abbasi döneminin sonuna kadar olan süreci, Türk-Arap ilişkileri açısından inceleyeceğiz. Ardından seyahatname kavramına ve önemine değinerek Arap ve Türk edebiyatında seyahatname örneklerini ele alacağız.

1.1.TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ TARİHİ

1.1.1. İslamiyet Öncesi Dönem

İslamiyet'ten önce Araplar ve Türkler arasında doğrudan bir ilişkiden bahsedilmese bile iki topluluğun birbirini tanımadığını söylemek yanlış olur. Buna örnek olarak İslam öncesinde Cahiliye Dönemi'nden itibaren Ebu Süfyan'ın (ö. 31/651-52) Arap Yarımadasından ticaret malları ve zeytinyağı alıp Horasan'a kadar gittiği ve oradan da kendi ülkesine ihtiyaç duyulan çeşitli mallar getirttiği bilinmektedir.¹ Dönemin önemli Türk limanlarından biri olan Barbarikum limanına Palmira'nın yeraltı mezarlarından ele geçirilen pamuklu kumaşlar, çivit ve kokular getiriliyordu.² Ayrıca, meşhur Arap atlarının da İpek Yolu vasıtasıyla diğer milletlerle beraber Türkler arasında da yayılmasının bu şekilde devam eden ticari ilişkiler sonucunda olduğu ifade edilmektedir.³ Bu ticari ilişkilerin sonucunda Türkler ve Araplar birbirini tanımaya başlamışlardır. Cahiliye Dönemi'nde yazılan şiirlerde Türklerle ilgili pasajların mevcudiyetinden bu ilişkilerin eskiden beri var olduğunu

¹ Taif Cahiliye Dönemi'nde zeytini, zeytinyağıyla ve üzümüyle ün salmış bir yerdir. Buradan Mezopotamya, Suriye hatta Horasan'a kadar ticaret ağı genişlemiştir. Bu ürünlerin en büyük tedarikçisi ve taciri Ebu Süfyan Sahr b. Harb b. Ümeyye'dir. Daha fazla bilgi için bkz. Dr. Neşet Çağatay, **İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara, A.Ü.İ.F. Yayınları,1957, s. 140

² Çağatay, **a.g.e.**, s. 50

³ Emel Esin, "Türk Sanatında At", Ankara, **Türkler**, 2002, C: IV, s. 237

anlamaktayız. Bu pasajlarda Türklerin özellikle askeri yönlerine ve kahramanlıklarına dikkat çekilmiştir.⁴

Türk-Arap ilişkilerinin dolaylı olarak başlamasının en önemli sebeplerinden biri de Sasanilerdir. Sasani İmparatoru Kubad (ö.531) zamanında Türkler Sasanilerin içişlerinde çok önemli rol oynamaktaydılar. Bu olaydan çok önce Arap Lahmiler (M.S. 300-602) Sasani idaresine girmişlerdi. Sasani krallarından Hüsrev Perviz ve Behram Çubin adlı Sasani komutanı arasındaki rekabetten dolayı çıkan savaşta Perviz'in yanında Araplar, Behram'ın yanında ise Türkler yer almıştır. Bu savaşın sonunda Perviz yenilmiştir ve Arap şairi olan Hassan b. Hanzala b. Hayya et-Tâi (ö.?) kendisine atını verip, onu Türk atlılarının saldırısından kurtardıktan sonra şu beyitleri yazmıştır:

وَاعْطَيْتُ كِسْرَى مَا أَرَادَ وَلَمْ أَكُنْ لَا تُرْكُهُ فِي الْخَيْلِ يَعْتُرُ رَاجِلًا
بَذَلْتُ لَهُ ظَهْرَ الضَّبِيبِ وَقَدْ بَدَتْ مُسَاوِمَةٌ مِنْ خَيْلِ تُرْكٍ وَكَابِلًا

"Kisra ne istediye verdim. Onu, yaya bir halde atların çiğnemesine bırakacak değildim.

Türkler ve Eftalitler'in (Ak Hunlar) besili atları akın ederken Zabib'in⁵ sırtını ona bıraktım."⁶

Câhız'ın ifadesiyle Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz, Türk Hakanının kızıyla evlenmiş, bu evlilikten sonra Sasani hükümdarı olan Şiravayh dünyaya gelmiştir. Bununla beraber yine bir Sasani İmparatoru olan 3. Hüsrev Türklerle beraber Türk illerinde yetişmiştir.⁷ Sasani tarihinde bu kadar etkili olan Türkler, Sasanilere uç beyliği yapan ve bir Arap devleti olan Lahmiler vasıtasıyla Araplar tarafından tanınmıştır.

Rum Suresi'nin ilk ayetlerinde Bizanslıların İranlılara karşı galip geleceği haberi vahyedilince Araplar bu mühim olaya çok ilgi göstermişlerdi. Müslüman Araplar, Ehl-i Kitap olan Bizans'ı, Mekkeli müşrikler ise Mecusi olan İranlıları

⁴ Ramazan Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", İstanbul, **Türkiyat Mecmuası**, C: XV, s. 13

⁵ Hassan b. Hanzala al-Tâi'nin atının ismi. (Şeşen, **a.g.m.**, s. 12)

⁶ Şeşen, **a.g.m.**, s. 12

⁷ Togan, **a.g.e.**, s. 72

destekliyordu. Bu zorlu durumda Bizans hükümdarı Heraklius Göktürklerle ittifak yapmış, Heraklius Madain'e kadar ilerlediği sırada Göktürk hükümdarı Tung-Yabgu, Rey ve İsfahan'ı ele geçirmişti.⁸ Bu bilgilerden yola çıkarak Türk-Arap ilişkilerinin başlangıcına baktığımızda Türklerin Rum-Sasani savaşında Rumları desteklemeleri sonucu Müslüman Arapların gündemine girdiklerini söyleyebiliriz.

Cahiliye döneminde Türkler hakkında yazılan diğer bir beyitte Nâbiğa ez-Zubyânî (ö.604)⁹ şunları söylüyor:

قُعُودًا لَهُ غَسَّانٌ يَرْجُونَ أَوْبَهُ وَتُرْكٌ وَ رَهْطُ الْأَعْجَمِينَ وَكَابِلَ

"Gassaniler, Türkler, iki acem kavmi, Eftalitler oturarak onun dönmesini bekliyorlar."¹⁰

Aynı dönemde yaşayan ve ez-Zubyânî'den kısa bir süre sonra vefat eden Evs b. Hacer (ö.620) Türkler'in saldırganlığını ve sonrasındaki korkusunu şöyle betimliyor:

نَكَبْتُهَا مَاءَهُمْ لَمَّا رَأَيْتُهُمْ صُهَبَ السَّبَالِ بِأَيْدِيهِمْ بَيَازِيرُ

"Onların kınalı bıyıklı (düşman, yani Türkler) ve ellerinde sopalar olduğunu görünce devemi sularından çevirdim."¹¹

el-A'sâ el-Ekber¹² (ö.629) ise ne kadar cesur olduğunu ifade etmek için Türkler hakkında bir kasidesinde şöyle söylemektedir:

وَلَقَدْ شَرِبْتُ الْخَمْرَ تَرَكُضُ حَوْلَنَا تُرْكٌ وَكَابِلُ

⁸ Ord.Prof.Dr. A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, Enderun Yayınevi, 1981, C: I, s. 72-73

⁹ Cahiliye devri şairi. Nâbiğa lakabı "her tarafta tanınan, güzel ve parlak şiirleri olan büyük şair" demektir. (Süleyman Tülücü, "Nâbiğa ez-Zübyânî", *T.D.V İslam Ansiklopedisi*, C: XXXII, s. 262-263)

¹⁰ Şeşen, *a.g.m.*, s. 13

¹¹ Şeşen, *a.g.m.*, s. 13

¹² Gözündeki görme zayıflığı sebebiyle Aşâ lakabıyla anılmış olup ileri yaşlarda gözlerini büsbütün kaybetmesinin de bu lakabı almasında rolü olmuş cahiliye devri şairlerindendir. Asıl adı Meymun b. Kays'tır. (Süleyman Tülücü, "A'sâ, Meymûn b. Kays", *T.D.V İslam Ansiklopedisi*, C: III, s.544-545)

"Türkler ve Ak Hunlar etrafımızda koşarken şarap içtim."¹³

Hem Cahiliye döneminde hem de Hz. Ömer döneminde yaşamış olan Şemmâh b. Dirâr (ö.650)¹⁴ bir şiirinde Türk Hakanı'na şöyle hitap eder:

الْأَمْنُ مُبْلَغُ خَاقَانَ عَنِّي تَأَمَّلْ حِينَ يَضْرِبُكَ الشِّتَاءُ

فَتَجْعَلَ فِي جَنَاحِكَ مِنْ صَغِيرٍ وَمِنْ شَيْخٍ أَضْرَبُ بِهِ الْفَنَاءُ

فِرَاحُ دَجَاجَةٍ يَتْبَعُنَ دِيگًا وَيَلْدَنَ بِهِ إِذَا حَمَى الْوَعَاءُ

"Ey Hakan'a benim sözümü iletecek kişi! Kış geldiğinde düşün!

Soğukta dışarıda duramayan yaşlıları ve çocukları kanatlar altına al!

Öyle ki civcivler horoza tabi olurlar. Savaş kızışınca horoza sığınırılar."¹⁵

Bu beyitlerden yola çıkarak eski Araplar'ın Türkler hakkında kısmi de olsa bilgilerinin mevcut olduğunu görmekteyiz. Araplar'ın gözünde Türkler kahraman bir topluluk olmasına rağmen, vahşi bir millet olarak da tanınıyordu.

Taberî'nin *Târîhu'l-ümemi ve'l-mulûk* kitabına baktığımızda Türklerle alakalı birçok rivayet karşımıza çıkmaktadır. Rivayetleri incelediğimizde ilgi çekeceğini düşündüğümüz rivayetler şunlardır:

"Sam b. Nuh İranlıların, Rumların ve Arapların atasıdır. Ham Sudan'ın babasıdır. Yâfes Türkler'in ve Ye'cüc ve Me'cüc'ün atasıdır. Ye'cüc ve Me'cüc ise Türklerin amcasının oğludur."¹⁶

"Nuh üç çocuk sahibi oldu. Bunlar Ham, Yafes, Sam'dır. Bunların her birinin de üç çocuğu oldu. Sam'ın Arap, Faris ve Rum adında çocukları oldu. Bunların üçü de iyiydi. Yafes'in Türk, Sakâlibe (Slavlar) ve Ye'cüc ve Me'cüc adında çocukları oldu.

¹³ Şeşen, **a.g.m.**, s. 14

¹⁴ Ebû Sade (Saîd) eş-Şemmâh b. Dırâr b. Harmele b. Sinân b. Ümeyye el-Mâzinî ez-Zübyânî el-Gatafânî. Muhadram Arap şairlerinden. Ailesinin kabile içindeki etkinliği ve Makîl'in kendisine olan aşırı güveni sebebiyle kibirlenmesinden dolayı "Şemmâh" lakabını almış olmalıdır. (Doç. Dr. Zülfikar Tüccar, "Şemmâh b. Dırâr", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVIII, s. 506-507)

¹⁵ Şeşen, **a.g.m.**, s. 14

¹⁶ Taberî, *Târîhu'l umemi ve'l mulûk*, thk. Ebû Suheyb el-Keremî, Amman, Dâr'ul Efkâr'ul Düveli, 2001, s. 70-71.

Bunların hepsi de kötüydü. Ham'ın da Kıpt, Sûdân ve Berber adında üç tane çocuğu oldu."¹⁷ Bu bilgiyi Kaşgarlı Mahmut şöyle doğrulamaktadır: "Türkler aslında yirmi boydan oluşur. Bunların tümü-Tanrı kutsal kılsın- Yalavaç"¹⁸ Nuh oğlu Yafes, Yafes oğlu Türk'e dek ulaşır."¹⁹

Nûh (a.s.) peygamberlerin ve enbiyaların Sâm'ın soyundan gelmesi için dua etmiştir.²⁰

Rivayetleri göz önüne aldığımızda Taberî'nin rivayetlerinde vakıya Arap asabiyeti ile bakıldığını söyleyebiliriz. Buradan da anlayabileceğimiz gibi ilk dönem Arap-Türk ilişkilerinde Türklerin Arapların gözünde kötü bir imajı vardır.

Ancak bir diğer yandan İbn Haldun bu konuya farklı bir bakış açısıyla bakarak Mukaddime isimli eserinde Araplar hakkında şunları söylemektedir: "Arap ulusu bir peygamberin dinine boyun eğerek, büyük bir zatın Allah'ın velilerinden olduğuna inanarak veya dini büyük bir esere iman ederek ve tabi olarak devlet kurabilir. Bunun sebebi ise şudur: Araplar çöllerde yaşayan vahşi bir topluluktur. Ayrıca kaba, kibirli ve gururludurlar. Bu yüzden başkanlık konusunda birbirlerine boyun eğmezler. Ayrıca onların bir konuda ittifak halinde oldukları da az görülür. Sadece bir peygamberin peygamberliği onların kötü huylarını giderebilir."²¹ İbn Haldun'un bu önemli değerlendirmesinin ardından sorulacak soru "*bir kavime çok peygamber gelmesi o kavmin üstün bir kavim mi yoksa her zaman gökten bir emir ile düzeltilmek zorunda olan bir topluluk mu olduğunu gösterir?*" sorusudur.

Diğer bir rivayet de Türkler ile Hazarların aynı koldan gelen kardeş milletler olduğudur.²² Bu rivayetin sebebi ise İslam öncesi ve sonrası dönemde Arapların, birçok kez Hazarlarla karşı karşıya gelmesidir.²³

¹⁷ Taberî, **a.g.e.**, s. 70-72

¹⁸ Yalavaç: Eski Türkçe' de Peygamber demektir. Çevrimiçi: <http://www.lugatim.com/s/YALVA%C3%87> (12.10.2018)

¹⁹ Besim Atalay, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, C: I, s. 28

²⁰ Taberî, **a.g.e.**, s. 71

²¹ İbn Haldûn, **Mukaddime**, çevr. Zakir Kadirî Ugan, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1997, s. 384-385

²² Taberî, **a.g.e.**, s. 72

²³ Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XVII, s. 116-120

Taberi'de İslam öncesine dair geçen bir diğer dikkat çekici rivayet de uzun zaman öncesinden beri Türklerin krallarını “*Hakan*” diye adlandırmalarıdır.²⁴ Ayrıca, Hakan'ın eşine “*Hatun*” dendiği Taberi'nin rivayetlerinde mevcuttur.²⁵

Taberi'nin rivayetlerinde İslam öncesinde Türkler ve Araplar, Bizans-Sasani çekişmesinde bazen karşı karşıya gelmiş, bazen de kendilerini bir ittifak üzerinde bulmuşlardır.²⁶

"7.yüzyıldan önce Türkler sadece kendi yönetimlerindeki devletlerde değil, "Turcopol" adıyla Bizans ordusunda da Sasani ordusunda da görev yapıyorlardı. Özellikle Irak'taki Sasanilere bağlı Lahmiler ordusunda yer almaları, Arap dünyasının içine girmiş olduklarını gösteriyor. Hatta Sasani ordusuyla 575'de bir İranlı komutanın emri altında Yemen'i işgalinde bulunmuşlardı. O çağın en önemli çekişmesi olan Sasani-Bizans Savaşları'nda iki tarafta da Türkler vardı. Ayrıca İranlıların kendi aralarındaki taht çekişmelerinde de varlıkları biliniyordu. Aynı olaylarda asker olarak Arapların bulunması, bir ilk temasın bu meslekte başladığını kanıtlar."²⁷

"Türk" sözcüğünü Türkler dışında ilk kullananların Cahiliye Arapları olduğu bilirse de²⁸ bu durum Türklerin genel olarak İslam'dan önce Araplar tarafından çok da iyi tanındığı anlamına gelmemektedir.

1.1.2. Hz. Peygamber Dönemi

Hz. Muhammet döneminde Türklerle alakalı birçok rivayete rastlanmaktadır. Taberi'de geçen bir rivayete göre Hz. Muhammet Türkler hakkında şunları söylemektedir: “Koruma/saklama/muhafaza etme on kısımdır. Bunun onda dokuzu Türklerde, diğer kalanı da diğer insanlardadır. Cimrilik ona ayrılmıştır. Onda dokuzu Farslarda, diğer biri de geri kalan insanlardadır. Cömertlik de on kısımdır. Dokuzu Sudanlılarda, biri geri kalan insanlardadır. Namus/haya ona ayrılmıştır. Dokuzu kadınlarda, biri diğer insanlardadır. Kıskançlık/haset de ona ayrılmıştır. Dokuzu Araplarda, biri diğer insanlardadır. Kibir ona ayrılır. Dokuzu Rumlarda, biri de diğer

²⁴ Taberî, **a.g.e.**, s. 106

²⁵ Taberî, **a.g.e.**, s. 235,261,271

²⁶ Taberî, **a.g.e.**, s. 216-244

²⁷ Orhan Koloğlu, **Türk-Arap İlişkileri Tarihi**, İstanbul, Tarihçi Kitapevi, 2017, s. 14

²⁸ Koloğlu, **a.g.e.**, s. 14

insanlardadır."²⁹ Bu rivayetten anlaşılacağı gibi Hz. Muhammet kendi döneminde yaşayan uluslardan ve ülkelerden haberdardı. Hz. Muhammet'e bu konuyla alakalı isnat edilen birçok hadis mevcuttur. Bunların arasında en meşhur olanı ise şu hadistir:

"Habeşliler size dokunmadığı sürece siz de onlara dokunmayınız. Türkler sizle uğraşmadıkça siz de onlarla uğraşmayınız."³⁰

Arapların Hz. Muhammet döneminde Türkleri tanıdığına dair hadis ve Arap şiirinden başka kaynaklar da mevcuttur.³¹ Bunların en önemlisi Taberî'nin (ö.310/923) *Târih'ul umemi ve'l mulûk* isimli eseridir. Bu eserden azami şekilde yararlanmaya çalışacağız. Halîfat b. Hayyât (ö.240/854-855)'ın *Târ'ih'i*, ed-Dinavarî (ö.282/895)'nin *Ahbâr et-Tivâl'i*, İbn-i Tayfur (ö.280/893)'un *Kitâb-ı bağdâd'ı*, Yakûbi (ö.284/897)'nin *Târîh'i*, Belâzurî (ö.279/892)'nin *Futûh'ul buldân'ı*, İbn Asam'ın *Futûh'u*, Mesûdî (ö.345/956)'nin *Murûc ez-zeheb* ve *Kitâb'ut tanbîh'i*, İbnu'l Esîr (ö.630/1233)'in *el-Kâmîl'i*, İbn Miskavayh (ö.421/1030)'in *Tecâribu'l umam'i* bu kaynaklar arasında sayılabilir.³²

Yine Taberî'nin *Târîh'ul umemi ve'l mulûk* kitabına baktığımızda Hendek Savaşı esnasında Müslümanların hendek kazarken büyük bir kayayla karşılaşmaları ve bu kayayı parçalayamamaları sonucunda Selmân bin Fâris'in Hz. Muhammet'in yanına bu kayayla alakalı danışmak üzere girdiği ve Hz. Muhammet'in Türk Çadırı (قُبَّةُ تُرْكِيَّة)nda konakladığı görülmektedir.³³ Müslim'in *es-Sahîh'inde* Hz. Muhammet'in bir Türk çadırında itikâfa girdiği bildirilir.³⁴ İklimi sert olan bölgelerde yaşayan göçebe Türklerin, hayvan derilerini çok başarılı bir biçimde kullanarak, dış etkilere koruyan geniş yapılı çadırlar yaptıkları bilinir. Bu yöntemin Hicaz'a kadar ulaşmış olması mümkündür. Hatta belki birkaç Türk, kutsal kentlere gelmiş olabilir.

Hz. Muhammet'in Türklerle ilgili hadislerini konu bakımından beş kısma ayırmamız mümkündür:

²⁹ Taberî, a.g.e., s. 655

³⁰ Ebû Dâvud, *Melâhim*, 8; Nesaî, *Cihâd*, 42

³¹ Hakkı D. Yılmaz, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015, s. 28

³² Yılmaz, *İslamiyet ve Türkler*, s. 32-33

³³ Taberî, a.g.e., s. 392 (فَرَّقَى سَلْمَانَ حَتَّى أَتَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ ضَارِبٌ عَلَيْهِ قُبَّةً تُرْكِيَّةً)

³⁴ Müslim, *Sıyâm*, 215. (ثُمَّ إِعْتَكَفَ الْعَشْرُ الْأَوْسَطُ فِي قُبَّةٍ تُرْكِيَّةٍ عَلَى سِدَّتِهَا حَصِيرٍ)

1- Araplara Türklerle iyi geçinmelerini ve Türklerden gelecek kötülüklerden korunmalarını öneren hadisler:

Hadis 1:

تَارِكُوا التُّرْكَ مَا تَرَكَوْكُمْ

“Türkler size dokunmadıkça, onlarla dost geçininiz.”³⁵

Hadis 2:

أُتْرِكُوا التُّرْكَ مَا تَرَكَوْكُمْ

“Türkler size dokunmadıkça, onlara bulaşmayınız.”³⁶

Hadis 3:

دَعُوا الْحَبْشَةَ مَا وَدَّعَوْكُمْ وَ أُتْرِكُوا التُّرْكَ مَا تَرَكَوْكُمْ

“Habeşliler sizi kendi halinize bıraktıkça siz de onlarla iyi geçinin. Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız.”³⁷

Hadis 4:

أُتْرِكُوا التُّرْكَ مَا تَرَكَوْكُمْ فَإِنَّ أَوَّلَ يَسْلَبٍ أُمَّتِي مَا خَلَّوْهُمْ اللَّهُ بَنُو قَنْطُورَاءَ

“Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız. Çünkü Allah'ın Araplara bahşettiği nimeti, Arapların elinden alacak olan Kantura³⁸ Oğulları'dır”.³⁹

Hadis 5:

كَانَ عُمَرُ يَقُولُ: تَحَذِرُوا أَقْوَامًا وَجُوهُهُمْ كَالْدَرَقِ وَ أَعْيَاهُمْ كَالْوَدَعِ
فَأُتْرِكُوهُمْ مَا تَرَكَوْكُمْ

³⁵Ebû O'smân A'mr b. Bahr el-Kinani el-Fukaimî el-Basrî el-Câhız, **Menâkib et-türk**, y.y, thk. A'bdu's Selâm Muhammed Hârûn, s. 36,49

³⁶Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l buldân**, Beyrut, Dâru'l Sâdr, 1988, C: II, s. 23

³⁷Ebû Dâvûd, **Sünen**, thk. Şua'yb el-Arnâvût-Muhammed Kâmil Karaballî, Beyrût, Dâru'l Risâleti'l A'rabiyye, 2009, C: II, s. 123

³⁸"İbrahim'in oğullarından İshak ve İsmail'in dışında kalan çocukların annesidir. Kahtanilerin 'Anamız sizin ananızdan daha şerefli'dir.' demesinin sebebi budur. İbrahim'in altı çocuğundan dördü Horasan'a yerleşmiştir. Horasan Türkleri onların soyundan türemiştir." Bknz. el-Cahız, **a.g.e.**, s. 48

³⁹Ahmed b. el-Huseyin b. A'lî b. Mûsâ el-Beyhakî, **Delâ'ilü'l nubuvve**, thk. A'bdu'l Mu'tî Kale'cî, Beyrût, Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 1988, C: I, s. 287

Ömer şöyle derdi: “Yüzleri deriden kalkana, gözleri nazar boncuğuna benzeyen milletlerden çekinin. Onlar size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız.”⁴⁰

Hadis 6:

قَالَ ابْنُ ذِي الْكَلَاءِ : كُنْتُ عِنْدَ مُعَاوِيَةَ فَجَاءَهُ بَرِيدٌ مِنْ أَرْضِ مِثْلَةَ مِنْ صَاحِبِهَا
فَقَرَأَ الْكِتَابَ فَغَضِبَ ثُمَّ دَعَا بِكِتَابِهِ فَقَالَ: أَكْتُبُ إِلَيْهِ جَوَابَ كِتَابِهِ: تَذَكَّرُ أَنَّ التُّرْكَ
أَغَارُوا عَلَى طَرْفِ أَرْضِكَ فَأَصَابُوا مِنْهَا ثُمَّ بَعَثَ رَجُلًا فِي طَلَبِهِمْ فَاسْتَنْقَذُوا الَّذِي
أَصَابُوا تَكَلُّكَ أُمَّكَ فَلَا تَعُودَنَّ لِمِثْلِهَا وَلَا تَحْرِكْنَهُمْ بِشَيْءٍ وَلَا تَسْتَنْقِذُ مِنْهُمْ شَيْئًا
فَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ يَقُولُ: أَنَّهُمْ سَيُلْحِقُونَ بِمَنَابِتِ الشَّيْخِ

İbn Zi'l-Kalâ şöyle der: “Bir gün Mu'aviye'nin yanında bulunuyordum. Ermenistan valisinden ona posta geldi. Mu'aviye mektubu okuyunca kızdı. Sonra kâtibini yanına çağırdı. Ona, "mektubun cevabını şöyle yaz”, dedi: Türklerin, idare ettiğin vilâyete yağma akını yapıp bazı şeyleri ele geçirdiklerini, peşlerinden kuvvetler gönderdiğini ve onların aldıkları şeylerin bir kısmını kurtardıklarını yazıyorsun. Anan yasını tutsun, bir daha böyle bir şeye kalkışma. Onları tahrik etme, ganimet olarak aldıkları hiçbir şeyi geri almaya uğraşma! Zira, Peygamber’den Türklerin yavşan otu biten yere kadar yayılacakları haberini duydum.”⁴¹

2- Türkleri Beni Kantura olarak gösteren, Türklerin bir gün Arapların elinden hakimiyetlerini alacakları ve Irak'ı işgal edeceklerini bildiren hadisler,

Hadis 1:

يَنْزِلُ النَّاسُ مِنْ أُمَّتِي بِغَائِطٍ يُسَمُّونَ الْبَصْرَةَ عِنْدَ نَهْرِ يُقَالُ لَهُ دِجْلَةٌ يَكُونُ
عَلَيْهِ جِسْرٌ يُكْثَرُ أَهْلُهَا وَتَكُونُ مِنْ أَمْصَارِ الْمُسْلِمِينَ فَإِذَا كَانُوا فِي آخِرِ الزَّمَانِ جَاءَ
بَنُو قَنْطُورَاءَ عِرَاضُ الْوُجُوهِ صِغَارُ الْأَعْيُنِ حَتَّى يَنْزِلُوا عَلَى شَطْرِ النَّهْرِ فَيَتَفَرَّقُ

⁴⁰Nuayb b. Hammâd, **Kitab'ul fiten**, thk. Samîr Amîn el-Zuheyri, Kâhire, Mektebetu'l Tevhîd, 2010, C: II, s.681, rakam: 1919

⁴¹Nuayb b. Hammad, **a.g.e.**, s. 682

أَهْلَهَا ثَلَاثَ فِرَقٍ : فِرْقَةٌ يَأْخُذُونَ أَذْنَابَ الْبَقَرِ وَ الْبَرِيَّةِ هَلَكُوا وَ فِرْقَةٌ يَأْخُذُونَ لِأَنْفُسِهِمْ وَ كَفَرُوا وَ فِرْقَةٌ يَجْعَلُونَ ذُرَارِيَهُمْ خَلْفَ ظُهُورِهِمْ وَ يُقَاتِلُونَهُمْ وَ هُمْ الشُّهَدَاءُ

“Ümmetimden bazı kişiler, Dicle ismi verilen ve üzerinde bir köprü olan nehrin civarında, Basra ismiyle anılan bir vadiye inecekler. Bu şehrin sakinleri artacak ve Müslüman beldelerinden biri haline gelecek. Ahir zamanda buraya geniş yüzölçümlü, küçük gözlü Kantura oğulları gelecek. Bunun üzerine şehir sakinleri üçe bölünecek. İlk kısım öküzlerinin peşine takılıp kırlarda yok olacak. İkinci kısımdakiler kendi dertlerine düşüp kafir olacaklar. Üçüncü kısımdakiler ise zürriyetlerini arkalarına alıp onlarla savaşacak ve şehit düşeceklerdir.”⁴²

Hadis 2:

قَالَ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍو بْنِ الْعَاصِ : يُوْشِكُ بَنُو قَنْطُورَاءَ أَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ أَرْضِ الْعِرَاقِ قُلْتُ: ثُمَّ نَعُودُ؟ قَالَ : وَ ذَلِكَ أَحَبُّ إِلَيْكُمْ؟ قُلْتُ: نَعَمْ قَالَ: ثُمَّ تَعُودُونَ وَ يَكُونُ لَكُمْ بِهَا سَلْوَةٌ مِنَ الْعَيْشِ

Abdullah b. 'Amr b. el-Â's "Çok yakın bir zamanda Kantûra oğulları sizi Irak'tan sürecektir" dedi. Buna karşılık "Sonra geri dönebilecek miyiz?" dedim. O da "Bunu mu istiyorsunuz?" dedi. "Evet" dedim. Bu cevabıma karşılık şöyle dedi: "Döneceksiniz, evet. Orada sizin için kendinizi avutacak kadar bir ömrünüz olacak.”⁴³

Hadis 3:

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ وَ قَالَ أَتَيْنَاهُ فَقَالَ: مَنْ مِنْ؟ فَقُلْنَا: مِنْ أَهْلِ الْعِرَاقِ. فَقَالَ: وَاللَّهِ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ لَيْسَ بَيْنَكُمْ وَ بَنِي قَنْطُورَاءَ مِنْ خُرَاسَانَ وَ سِجِسْتَانَ سَوَاقًا عَنِيكَ حَتَّى يَنْزِلُوا بِالْأَبْلَةِ وَ لَا تَدْعُوا بِهَا نَخْلَةً إِلَّا رَبَطُوا بِهَا فُرْسًا ثُمَّ يَبْعَثُونَ إِلَى أَهْلِ الْبَصْرَةِ أَمَّا أَنْ يُخْرِجُوا مِنْ بِلَادِنَا وَ أَمَّا نَنْزِلُ عَلَيْكُمْ قَالَ فَيَتَفَرَّقُونَ ثَلَاثَ فِرَقٍ فِرْقَةٌ تَلْحَقُ بِالْكُوفَةِ وَ فِرْقَةٌ بِالْحِجَازِ وَ فِرْقَةٌ بِأَرْضِ الْعَرَبِ الْبَادِيَةِ ثُمَّ يَدْخُلُونَ الْبَصْرَةَ فَيَقِيمُونَ بِهَا سَنَةً ثُمَّ يَبْعَثُونَ إِلَى الْكُوفَةِ أَمَّا أَنْ تَخْلُوا لَنَا عَنْ بِلَادِنَا وَ أَمَّا

⁴² Ebu Davud, C: II, s. 137

⁴³ Nuayb b. Hammad, a.g.e., s. 683-684

أَنْ نَنْزِلَ عَلَيْكُمْ فَيَتَفَرَّقُونَ ثَلَاثَ فِرَقٍ: فِرْقَةٌ تُلْحِقُ بِالشَّامِ وَ فِرْقَةٌ بِالْحِجَازِ وَ فِرْقَةٌ
بِالْبَادِيَةِ أَرْضَ الْعَرَبِ وَيَبْقَى الْعِرَاقُ لَا يَجِدُ أَحَدًا فِيهَا دِرْهَمًا . قَالَ وَذَلِكَ إِذَا كَانَتْ
إِمَارَةُ الصَّبِيَّانِ فَوَ اللَّهُ لِيَكُونَنَّ ثَرْدُهَا ثَلَاثَ مَرَّاتٍ

Abdullâh b.'Amr b. el-Â's'ın yanına gittik. "Siz kimlersiniz?" dedi. Biz "Iraklıyız" dedik. Bunun üzerine "Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a yemin ederim ki, Beni Kantura sizi Horasan ve Sicisistan'dan şiddetle sürecekle ve Ubulla'ya gelecekler. Oradaki hurma ağaçlarına hayvanlarını bağlayıp Basra halkına şöyle diyecekler: "Ya buradan çıkarsınız ya da sizi katlederiz." Abdullah sözünün devamında şöyle söyledi: "Üç kısma ayrılırlar; bir kısmı Kûfe'ye, bir kısmı Hicaz'a bir kısmı da çöldeki Araplara katılacaklar. Ardından Kantura oğulları Basra'ya giriş yaparlar. Orada bir sene kaldıktan sonra, Kûfe halkına haber göndererek "Ya memleketinizi bize bırakırsınız ya da üzerinize çökeriz." derler. Bunun üzerine şehir sakinleri üçe ayrılır. Bir kısmı Şam'a, bir kısmı Hicaz'a, bir kısmı çöldeki Araplara katılır. Hiç kimse Irak'ta bir kuruş bile para bulamaz. Bu çocukların saltanatı zamanındadır. Allah'a yemin olsun ki, bu olay üç kere tekrar edecektir." dedi.⁴⁴

3- Türklerin Araplarla yapacağı savaşlar ve sonucunda Arapların Irak'ı ve Mezopotamya'yı kaybedeceklerine dair hadisler;

Hadis 1:

عَبْدُ اللَّهِ بْنُ بَرِيدَةَ عَنْ أَبِيهِ سَمَعَ النَّبِيَّ يَقُولُ: يَسُوقُ أُمَّتِي قَوْمَ عِرَاضِ
الْوُجُوهِ صِغَارُ الْأَعْيُنِ كَأَنَّ وُجُوهُهُمْ الْحَجَفُ حَتَّى يُلْحِقُوا بِجَزِيرَةِ الْعَرَبِ ثَلَاثَ
مَرَّاتٍ أَمَّا السِّيَاقَةُ الْأُولَى فَيَنْجُوا مَنْ يَهْرُبُ وَ أَمَّا الثَّانِيَةُ يَهْلِكُ بَعْضٌ وَ يَنْجُوا بَعْضٌ
وَ يَصْطَلِحُ الثَّالِثَةُ وَ هُمُ التُّرُكُ وَ الَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَيَرْبُطَنَّ خِيُولَهُمْ إِلَى سَوَارِي
مَسْجِدِ الْمُسْلِمِينَ. فَكَانَ بَرِيدَةُ لَا يُفَارِقُهُ بَعِيرَيْنِ أَوْ ثَلَاثَ وَ مَتَاعَ السَّفَرِ لِلْهَرَبِ مِمَّا
سَمِعَ مِنْ أَمْرِ التُّرُكِ

Abdullah b. Burayda'nın babası, Peygamberden şu hadisi duyduğunu rivayet eder: "Ümmetimi, geniş yüzlü, çekik gözlü, yüzleri deriden kalkanlara benzeyen bir

⁴⁴ Nuayb b. Hammad, a.g.e., s.685-686

topluluk sürgün edecek. Onlar Arap yarımadasına üç kere gelecek. Birincisinde kaçanlar canlarını kurtarır. İkinci defasında bazıları kurtulur bazıları mahvolur. Üçüncüsünde ise artık köklerini kazır. Bunu yapacak olanlar Türklerdir. Canım elinde olan Allah'a yemin ederim ki atlarını Müslümanların camilerine bağlayacaklar.” dedi. Burayda Türkler hakkında bu duyduklarından sonra kaçmak için yanında daima iki veya üç deve ve eşya bulundururdu.⁴⁵

Hadis 2:

عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَمْرٍو قَالَ: الْمَلَا حِمُّ ثَلَاثُ مَضَتْ اِثْنَتَانِ وَ بَقِيَّةٌ وَاحِدَةٌ مُلْحِمَةٌ
الْتُرْكُ بِالْجَزِيرَةِ

Abdullah b. Amr şöyle dedi: Büyük savaşlar üç tanedir. İki bitti. Kalan sonuncusu ise el-Cezire’de Türklerle yapılacak olandır.⁴⁶

4- Türklerin Abbasîlerin elinden hakimiyetlerini alacaklarına dair;

Hadis 1:

حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ يَرْفَعُهُ إِلَى الْوَلِيدِ بْنِ يَزِيدٍ قَالَ: الْمَلَا حِمُّ بَيْنَكُمْ حَتَّى
تَأْتِيَكُمْ الرِّايَاتِ السَّوْدُ ثُمَّ يَخْرُجُ عَلَيْكُمْ الْتُرْكُ فَتُقَاتِلُونَهُمْ ثُمَّ تَجِفُّ بِذِرَاعٍ دَوَابُّكُمْ حَتَّى
يَخْرُجَ أَهْلُ الْمَغْرِبِ

Velîd b. Yezîd şöyle dedi: “Siyah sancaklılar gelinceye kadar savaşlar kendi aranızda olacaktır. Sonra Türkler size isyan edecekler. Onlarla savaşacaksınız. Bunun hemen ardından da Mağrip halkı size isyan edecektir.”⁴⁷

Hadis 2:

حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ قَالَ حَدَّثَنِي قَوْمٌ قَدَمُوا مِنْ أَهْلِ أَرْمَنِیَّةَ يُرِيدُونَ الشَّامَ
قَلَقُوا بِهَا أَبَا مُسْلِمٍ فَقَالُوا : إِنَّا كَرِهْنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنَ عَلِيٍّ وَ قَدْ أَرَدْنَا الْعُرْلَةَ فَقَالَ:
أَصَبْتُمْ. لَا تَزَالُ الرِّايَاتُ السَّوْدُ ظَاهِرَةً عَلَى نَاوَاهِمُ حَتَّى يَدْخُلَ التُّرْكُ مِنْ بَابِ أَرْمَنِیَّةَ

⁴⁵ Nuayb b. Hammad, a.g.e., s.686-687

⁴⁶Nuayb b. Hammad, a.g.e., s.688-689

⁴⁷ Nuayb b. Hammad, a.g.e., s.684

Velîd b. Müslim şöyle dedi: “Ermenistan'dan Şam'a gelenler orada Ebû Müslim'e rast geldiklerini ve ona Abdullah b. Ali'yi istemediklerini, bu yüzden ülkelerinden ayrılmak istediklerini söylediler. Buna karşılık ise şöyle dedi: "Doğru olanı yaptınız. Türkler Ermenistan sınırından (Derbent) girinceye kadar siyah bayraklılar kendileriyle savaşanlara karşı galip gelecektir.”⁴⁸

5- Türklerle Arapların savaşmasının kıyamet alameti olmasına dair.⁴⁹

Hadis 1:

قَالَ أَبُو هُرَيْرَةَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ : لَا تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى تُقَاتِلُوا التُّرْكَ صِغَارُ
الْأَعْيُنِ حَمْرُ الْوُجُوهِ أَذْلَفُ الْأَنْوَفِ كَأَنَّ وُجُوهُهُمْ الْمَجَانُّ الْمَطْرَقَةُ وَ لَا تَقُومُ السَّاعَةُ
حَتَّى تُقَاتِلُوا قَوْمًا نَعَالُهُمُ الشَّعَرُ

Küçük gözlü, kızıl yüzlü, basık burunlu, yüzleri çekiçle dövülmüş kalkana benzeyen Türklerle savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır. Aynı şekilde, atlarının nalları tüyden olan bir toplulukla savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır.⁵⁰

Hadis 2:

عَنْ أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ أَنَّ الدَّجَالَ يَخْرُجُ مِنْ أَرْضِ الْمَشْرِقِ
يَقَالُ لَهَا خُرْسَانٌ يَتَّبِعُهُ أَقْوَامٌ كَأَنَّ وُجُوهُهُمْ الْمَجَانُّ الْمَطْرَقَةُ

Deccal, doğuda Horasan diye isimlendirilen bir yerde zuhur edecek. Ona yüzleri çekiçle dövülmüş kalkanlara benzeyen milletler uyacaktır.⁵¹

Bu hadislerin sıhhat durumları hadis alimlerinin uzmanlık alanına girmektedir. Ancak uydurma dahi olsalar ilk dönem Arap-Türk ilişkilerini anlamak açısından önem teşkil etmektedirler. Buna rağmen okumalarımızda bazı hadislerin sıhhat derecesinin sahih olduğu, özellikle beşinci kısımda yer alan kıyamet alametleriyle alakalı hadislerin Kutub-u Sitte'deki muteber kaynaklarda geçtiği görülmektedir. Ayrıca burada sahabenin sözlerini de hadis olarak aktardık. Çünkü bazı alimler, hadis

⁴⁸ Nuayb b. Hammad, **a.g.e.**, s. 685

⁴⁹ Şeşen, **a.g.m.**, s. 26

⁵⁰ Buhârî, **es-Sahîh**, Bulak Baskısı 1311, C: IV, s. 43,144,196

⁵¹ İbn Hanbel, **el-Müsned**, C: I, s.4,7; t VII, nr. 2047.

teriminin kapsamını daha da genişleterek sahabe ve tabiinin şahsi beyan ve fetvalarını da bu kapsama almıştır. Hz. Peygamber'e ait olan hadislerle merfu, sahabeye ait olanlara mevkuf, tabiine ait olanlara da maktu adını vermişlerdir.⁵² Bu rivayetler Türklerin Araplar tarafından güçlü, savaşçı bir millet olarak görülmesine karşın zalim, gaddar ve barbar bir kavim olarak da anıldığını göstermektedir.

Bu bağlamda sorulması gereken sorulardan biri "Türk sahabe var mıydı?" sorusudur. Bu konuyla alakalı muhtelif görüşler vardır. Mesela Muhammed Hamidullah (ö.2002) ve Zekeriya Kitapçı, İslam'ın ilk şehidi olan Ammâr b. Yasîr'in annesi olan Sümeyye bint Hubbât'ın Türk olduğunu iddia etmektedir.⁵³ İbn Hâcer ise Hz. Muhammed döneminde iki Sümeyye'den söz etmektedir. Bunlardan birisi Arap asıllı olan İslam'ın ilk şehidi Sümeyye bt. Hubbât⁵⁴ iken diğeri ise asıl adı Bâmîh olan ve Arap yarımadasına geldiğinde adı Sümeyye olarak değiştirilen Hâris b. Kelede'nin cariyesidir.⁵⁵ İbn Hâcer bu kadını sahabeler arasında değil muhadramların arasında zikretmiştir.⁵⁶

Bütün bunlara ilave olarak Mehmet Efendioğlu'nun Arap olmayan sahabeler üzerine telif ettiği eserinde konu etraflıca araştırılmıştır. Arap olmayan sahabelerin Fars, Rum, Yahudi, Habeşi ve Kıpti olduğu sonucuna varılmıştır. Bunlar dışında kalan milletlerden ise sahabe bulunduğu dair elde kesin bir delilin olmadığı aktarılmaktadır.⁵⁷

Raşit halifeler ve Emevi dönemi Arap-Türk ilişkilerine geçmeden önce, dönemin Türk algısına dair ipuçları vermesi için ilk hazırlanan Arapça sözlüklerde Türk kelimesinin ne anlamlarda zikredildiğinden bahsetmek istiyorum.

Arapça'da Halil b. Ahmet el-Ferâhîdî (ö.175/791) tarafından hazırlanan ilk sözlük olan *Kitâbu'l-ayn* isimli eserde "Türki" maddesinde kelimenin çoğulu "Etrâk"

⁵² M. Yaşar Kandemir, "Hadis", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XVI, s. 27.

⁵³ Muhammed Hamidullah, "Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, İstanbul, 1975, C: VI, s. 140-141; Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı, **Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi**, Konya, Yedi Kubbe Yayınları, 2001, s. 39

⁵⁴ İbn Hâcer, **el-İsâbe fi temyizi's sahâbe**, thk. Adil Ahmet Abdu'l Mevcud ve Ali Muhammed Muavvid, Beyrut, Dâru'l Kutubu'l İlmîyye, C: VIII, s. 189-190.

⁵⁵ İbn Hâcer, **a.g.e.**, V,487, C: VIII, s. 190-199.

⁵⁶ İbn Hâcer, **a.g.e.**, C: VIII, s. 199.

⁵⁷ Mehmet Efendioğlu, **Arap Olmayan Sahâbiler**, İstanbul, M.Ü.İ.F.V Yayınları, 2011, s.108.

olarak geçmektedir. Kelimenin anlamına dair herhangi bir ifade yer almazken sadece "insanlardan bir topluluktur" şeklinde beyan edilmiştir.⁵⁸

Bir başka ilk dönem kamuslarından olan Hasan b. Düreyd el-Ezdî (ö.321/933)'nin *Cemheratü'l luğa*'sında "herkesin bildiği bir kavim" ifadesi yer almaktadır.⁵⁹

İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî (ö.393/1003)'nin *Mu'cemu's siyah*'ında da "insanlardan bir topluluktur." ifadesi yer almaktadır.⁶⁰

Arapça sözlüklerin ilk dönemden sonraki dönemlere rastlayanlarında ise Türkler hakkında daha çok bilgi yer almaktadır. Mesela İbn Manzûr (ö.711/1311)'un *Lisânu'l arab* isimli eserinde Türk kelimesinin karşılığı olarak "bilinen bir topluluktur, onlara Deylem de denilmektedir." ifadesi bulunmaktadır.⁶¹ Yine sonraki dönemlerde telif edilen Zebîdî (ö.1205/1791)'nin *Tâcu'l arûs* adlı eserinde Türk maddesinin karşısında "Türkler Beni Kantura'dır. Onlar Hz. İbrahim'in soyundandır. Yafes b. Nuh'un çocuklarıdır." ifadesi bulunmaktadır.⁶² Zebîdî'nin değindiği bu bilgilere önceki sayfalarımızda biz de değinmiştik. Muhtemeldir ki Zebîdî bu bilgileri Taberî'nin *Târîhu'l umemi ve'l-mulûk* adlı eserinden almıştır. Kaşgarlı Mahmut da Arapça sözlüklerden ve tarih kitaplarından etkilenecek *Divan-ü Lügat-it Türk* adlı eserinde bu bilgiler ışığında Türk maddesini telif etmiştir.⁶³

1.1.3. Hulefâ-i Râşîdîn Dönemi

Hulefâ-i Raşidin döneminde İslâm orduları ile Türklerin ilk kez savaş alanında karşı karşıya gelmeleri Hz. Ömer dönemine denk gelmektedir. Hz. Ebubekir döneminde Ridde olaylarının bastırılmasından dolayı Turan ülkelerine sefer düzenlenmemiştir. Bu yüzden Hz. Ebubekir döneminde Türklerle alakalı bir rivayete rastlamamaktayız.

⁵⁸ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, thk. A'bdul Hamîd Hendâvî, Beyrut, Dâru'l Kutubu'l İlmîyye, 2004, C: I, s. 80.

⁵⁹ İbn Düreyd, *Cemheratu'l luğa*, Beyrut, Dâru'l Kutubu'l İlmîyye, 2005, C: I, s. 430.

⁶⁰ Cevherî, *Mu'cemu's siyah*, Beyrut, Dâru'l Kutubu'l İlmîyye, 2007, s. 127

⁶¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l arab*, Beyrut, Dâru'l Kutubu'l İlmîyye, C: X, s. 406

⁶² Zebîdî, *Tâcu'l arûs*, Beyrut, Dâru'l Kutubu'l İlmîyye, C: V, s. 115.

⁶³ Ali Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, İstanbul, Hikmetevi Yayınları, 2017, s. 29

Türkler ile Müslüman Araplar arasındaki ilk savaş, Hazar Türkleri ile olmuştur.⁶⁴ Kuzey Azerbaycan ve Kafkasya bölgelerinde fetih hareketleri ile görevli olan Abdurrahmân b. Rebîa, el-Bâb ve Belencer şehirlerini fethetmek için üzerlerine yürümüş, öyle ki Hazarların başkenti Beydâ (İtil)'ya kadar ilerlemiştir.⁶⁵ Abdurrahmân b. Rebîa ve o dönemin el-Bâb kralı Şehrberâz arasındaki görüşmeler sonucunda bir anlaşma imzalanmış ve bu anlaşma esnasında Şehrberâz, Abdurrahmân b. Rebîa'ya "Ne yapmak istiyorsun?" sorunu sormuş, bunun üzerine Abdurrahmân "Belencer'i istiyorum." cevabını vermiştir.⁶⁶ Abdurrahmân b. Rebîa savaşmak için ordusuyla Türklerin üzerine yürüdüğü zaman onlar Abdurrahman b. Rebîa'nın melekler tarafından ölümden korunduğunu yoksa bu işe cesaret edemeyeceğini söyleyip, sığınacakları yerlere doğru kaçtılar. İbn Rebîa, bunun üzerine zaferle ve birçok ganimetle geri dönmüştür.⁶⁷ Taberî'de geçen bu bilgiye rağmen bazı araştırmacılar, Müslüman Arapların Belencer ve Beydâ'ya kadar ilerlediklerini mümkün görmemektedir.⁶⁸ İlk karşılaşmanın Hz. Ömer döneminde (634-644) yürütülen İslami fetih hareketleri sırasında Kafkasya bölgesinde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

İslam egemenliğinin doğudaki sınırları ilk etapta Ceyhun nehrine kadar ulaşmış bulunmaktaydı. Ceyhun nehri Turaniler (Türkler) ve Ariler (İranlılar) arasındaki bitmek tükenmek bilmeyen mücadelenin doğal sınırı olarak kabul edilmekteydi. Eski ve Orta Çağ boyunca Ceyhun nehrinin batısında kalan topraklara İran, doğusunda Türklerin yaşadığı yerlere ise Turan yurdu denilmekteydi. Hz. Ömer döneminde devam eden fetih hareketleri, Ceyhun nehri kıyısına gelince duraklamıştır.⁶⁹

Hz. Muhammet döneminden sonra İslamiyet farklı topraklara doğru yayılarak sınırları aşmaya başladı. Dönemin Müslümanlarının sadece Türk topraklarına değil, genel olarak İslam toprakları dışındaki bütün bölgelere düzenledikleri askeri hareketlerin tümü için "*fetih*" kelimesini kullandıklarını görüyoruz. Bu fetih hareketlerinin neticesinde Müslümanlar Türklerle karşı karşıya gelmiştir. Fetih sadece

⁶⁴ Dadan, **a.g.e.**, s. 116

⁶⁵ Taberî, **a.g.e.**, s.690-691; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'l nihâye**, Beyrût, Mektebetu'l Maâ'rif, 1990, C: VII, s. 132-133

⁶⁶ Taberî, **a.g.e.**, s. 690-691

⁶⁷ Taberî, **a.g.e.**, s. 691

⁶⁸ Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015, s.41

⁶⁹ Dadan, **a.g.e.**, s. 117

askeri amaçla değil siyasi amaçla da olabilirdi. Arap dilinde, fetih kelime anlamı olarak "açmak, yol göstermek, hüküm vermek, galibiyet ve zafere ulaştırma" manalarına gelmektedir. İslami literatürdeki terim anlamı ise; “*cihat*” kelimesiyle benzer bir şekilde, meşru görülen savaşlar için, Müslümanların gayri-müslim topraklarına yaptıkları seferleri, diğer sömürgeci ve istila savaşlarından ayırmak amacıyla kullanılmıştır. Bu kelimenin esin kaynağı geçmişe ve geleceğe atıfta bulunan Kuran-ı Kerîm surelerinden biri olan Fetih Suresi’dir.⁷⁰

Hiz. Ömer döneminde İran üzerine yapılan seferler artmıştı. Bu seferlerin sonucunda ünlü şahsiyetlerin savaş aletleri ve kendilerine ait şahsi eşyaları Müslümanların eline geçmişti. İranlılar, öncesinde Türklerle savaştıkları için Türk büyüklerinin ve hakanlarının eşyaları ganimet olarak İranlıların elindeydi. Bir savaş esnasında Kakâ b. Amr İranlı bir askeri öldürerek ondan iki heybeyi ganimet olarak ele geçirmişti. İlkinde beş kılıç diğerinde de altı kılıç, zırhalar ve kalkanlar bulunmaktaydı. Bu ganimetlerden elde edilen eşyalar arasında Kisra’nın, Heraklius’un, Türk Hakanı’nın, Hindistan Kralı Daher’in, Behram Çûbin’in, Siyâvuş’un ve Nu’mân b. Munzir’in eşyaları bulunmaktaydı. İranlılar bu ganimetleri, bu liderlerin ordularıyla yaptıkları savaşlardan kazanmışlardı. Şimdi ise Müslümanların eline geçmişti. K’akâ bütün bu ganimeti komutanı Sa’d’a götürmüştü. Sa’d, K’akâ’ya istediğini almasını söylediğinde, o Heraklius’un kılıcını ve Behrâm’ın zırhını seçmişti. Komutan Sa’d diğer ganimetleri askerler içinde dağıtmış ve fethin sembolünü bütün Müslümanların görmesi için, ganimetin beşte birini Hiz. Ömer’e göndermişti.⁷¹

Hiz. Ömer döneminde 642-643 yıllarında Suveyd b. Mukarrin, dönemin Curcân⁷² hükümdarının kâtibi Ruzbân Sûl ile mektuplaşmış, Ruzbân Sûl barış yapma girişimlerinde bulunmuştur. Suveyd, Curcân üzerine yürüyünce, Curcân hükümdarı, Suveyd’in ordusunun kendisine üstün geleceğini bildiği için anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. İlk başta cizye vermeyi kabul etmemesine rağmen sonradan bunu kabul

⁷⁰ Mustafa Fayda, “Fetih”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XII, s. 467.

⁷¹ Vâkıdî, **Fütûhu’s şâm**, Beyrut, 1997, C: II, s. 189; İbnü’l Esîr, **el-Kâmil**, C: II, s. 476, İbn Haldûn, **Târîh**, C: II, s.465; Dadan, **a.g.e.**, s. 118

⁷² **Curcân**: Horasan ve Taberistan arasındaki meşhur büyük şehir. Bazıları bu şehri Horasan’dan sayar, bazıları Taberistan’dan. (Şehabettin Ebî Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, **Mu’cemu’l buldân**, Beyrût, Dâr-u Sâdr, 1977, C: II, s. 119)

etmiştir. Ancak Dihistan⁷³ Türklerinin saldırılarına karşı bölgeyi savunan askerlerden cizye alınmamasını Suveyd'e zar zor kabul ettirmiştir.⁷⁴

Ahnef b. Kays hem Hz. Ömer hem de Hz. Osman dönemlerinde yaşamış savaşlarda üstün başarılar göstermiş öncü kuvvetler komutanıydı. İbn Kays Horasan'ı fethetmek üzere Türklerin yoğun yaşadığı Merv, Mervurruz ve Belh şehrine kadar gelmiştir. Ahnef b. Kays bu bölgede Sasanilerle kıran kırana mücadelelere girişmiş, dönemin Kısra'sı Yazdicerd de bu durumdan aşırı bir şekilde korkarak Türk Hakanına, Çin ve Soğd hükümdarlarına mektup yazarak yardım talep etmişti. Bu mektuplaşmaların olumsuz sonuç vermesi ve Arap ordularına Kûfe'den gelen takviye birlikler sayesinde Horasan fethedilmiştir.⁷⁵ Horasan'ın fethi haberi Halife Ömer'e iletilince şöyle demiştir:

لَوَدِدْتُ إِنِّي لَمْ أَكُنْ بَعَثْتُ إِلَيْهَا جُنْدًا، وَ لَوَدِدْتُ أَنَّهُ كَانَ بَيْنَنَا وَ بَيْنَهَا بَحْرٌ مِنْ
نَارٍ فَقَالَ عَلِيٌّ: وَ لَمْ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ؟ قَالَ: لِأَنَّ أَهْلَهَا سَيَنْقُضُونَ مِنْهَا ثَلَاثَ مَرَّاتٍ
فَيَجْتَاوُونَ فِي الثَّالِثَةِ فَكَانَ أَنْ يَكُونَ ذَلِكَ بِأَهْلِهَا أَحَبَّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ يَكُونَ بِالْمُسْلِمِينَ

"Keşke oraya bir tane bile asker göndermeseydim. Keşke aramızda ateşten bir deniz olsaydı." Hz. Ali ise bu sözler karşısında bunun nedenini sordu. Hz. Ömer şöyle devam etti: "Çünkü oranın halkı Horasan'dan üç kere sürülecek ve üçüncüsünde artık yok olacaklar. Bu yüzden bunu Müslüman halklar yaşayacağına oradakilerin yaşaması Ömer'e daha hoş gelmektedir."⁷⁶

Bu sözlerin ardından Hz. Ömer, Ahnef b. Kays'a şu mektubu yazmıştır:

أَمَّا بَعْدُ، فَلَا تَجْوِزَنَّ النَّهْرَ وَ اقْتَصِرْ عَلَى مَا دُونَهُ وَ قَدْ عَرَفْتُمْ بِأَيِّ شَيْءٍ
دَخَلْتُمْ عَلَى خُرَاسَانَ فَدَاوُمُوا عَلَى الَّذِي دَخَلْتُمْ بِهِ خُرَاسَانَ يَدُمُ لَكُمْ النَّصْرُ، إِيَّاكُمْ أَنْ
تَغِيرُوا فَتَقْضُوا

⁷³ **Dihistan**: Curcân ve Harezmi yakınlarında Mazendran taraflarında meşhur bir beldedir. Halife Mehdi döneminde imar edilmiştir. (el-Hamevî, a.g.e., C: II, s. 492)

⁷⁴ Taberî, a.g.e., s. 689

⁷⁵ Taberî, a.g.e., s. 694

⁷⁶ Taberî, a.g.e., s. 694-695

"O halde size emrimdir; o nehri geçmeyin. Orasıyla yetinin. Horasan'a nasıl girdiğinizi biliyorsunuz. Horasan'a nasıl girdiyseniz o disiplinle devam edin ki galibiyet daim olsun. Sakın nehrin karşısına geçmeyin! Geçerseniz perişan olursunuz."⁷⁷

Halife'nin bu mektubuna kulak verilmiş olacak ki Müslümanlar o dönemde Ceyhun nehrinin diğer yakasına geçmemişlerdir. Ayrıca, Halife kendisine oldukça uzak yerlerden bile haberdar olabiliyor ve bölgedeki fetihlerin kalıcı olmasını sağlayacak tedbirler alabiliyordu. Rivayette yer alan nehir, Araplar'ın Belh⁷⁸ ya da Ceyhun ismini verdikleri Amuderya'dır. Türkler ise bu nehir için "Öğüz" kelimesini kullanmışlardır. Horasan fethi öncesinde bu nehir İranlılar ve Türkler arasında bir doğal sınır görevi üstlenirken, fethin ardından Araplar ve Türkler arasında bir sınır haline gelmiştir. Bu dönemden sonra nehrin öbür tarafı fethedilecek ve günümüzdeki ismini yani "nehrin öbür tarafı" anlamına gelen "*Mâverâünnehir*" ismini alacaktır.⁷⁹

Yezdicerd yenik bir şekilde nehrin öbür tarafına geçtiği zamana kadar Hakan ve Oğuzlar ona yardıma gitmemiştir. Bu olaydan kısa bir süre sonra Hakan, İran Hükümdarına yardım etmeyi ve onu kurtarmayı kabul etmiştir. Türkler, Soğdlular ve Ferganalılar'ı da arkalarına alıp Yezdicerd'e yardım etmek için yola koyulmuşlardır. Bu ordu Yezdicerd ile buluştuktan sonra Belh'e gelmiştir. Belh'e savaşmak için önceden gelen Kûfeliler, Türklerin, İranlılar ile beraber Arap ordularının üzerine doğru yola çıktıkları haberini Ahnef'e ulaştırmışlardı. Burada Taberi Türklerden ve müttefiklerinden müşrikler diye bahsetmektedir.⁸⁰

Ahnef, Hakan ve müttefiklerinin Belh nehrini onunla savaşmak için geçtikleri haberini alınca, geceleyin kendi karargahında savaşa dair farklı bir fikir duyma umuduyla gezintiye çıkmıştır. Bunun üzerine hayvanlarına yem veren iki adama rast gelmiştir. İki adamdan biri diğerine "Eğer komutan sırtımızı şu dağa verirse, nehir düşmanla bizim aramızda hendek görevini alır. Dağı sırtımıza alırsak, güvende

⁷⁷ Taberî, **a.g.e.**, s. 695

⁷⁸ **Belh**: Horasan'ın meşhur şehirlerindendir. Horasan'ın en son, en iyi ve en verimli şehirlerindendir. Ekinleriyle bütün civarı bakmaktadır. İskender tarafından kurulduğu rivayet edilir. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C: I, s. 489)

⁷⁹ Dadan, **a.g.e.**, s. 120

⁸⁰ Taberî, **a.g.e.**, s. 695

olacağız ve Allah da bize yardım ederse savaş tek cephede cereyan edecektir." diyordu. Ahnef b. Kays bu fikri yeterli görerek geri döndü.⁸¹

Ahnef b. Kays karanlık bir gecede insanlar toplandığı sırada şöyle bir konuşma gerçekleştirdi: "Sizin sayınız az onlarınki ise çoktur. Sakın bu sizi dehşete düşürmesin. Nice az sayıda olanlar çok sayıda olanlara galip gelmiştir Allah sabredenlerle beraberdir. Şu anki yerinizden ayrılınız. Sırtınızı şuradaki dağa veriniz ve nehri düşmanla aranızda alınız. Sonra onlara sadece bir cepheden saldırınız." Ordu denileni ve gerekli olanı yerine getirdi. Ahnef'in ordusunda on bin kişi Basra'dan, on bin kişi de Kûfe'den olmak üzere toplam yirmi bin kişi vardı. Türk ordusu gelip saldırı için savaş alanına konuşlandı. Türk ordusu geceyi orada geçirdi. Ancak Ahnef'in ordusu gece Türklere saldırmaktan imtina etti. Ahnef düşmanların geceyi nerede geçirdiklerini öğrenmek amacıyla karargâhtan ayrıldı. Ordugaha yaklaşıncaya durdu. Sabah olunca oradan bir asker çıktı ve önündeki davula vurdu. Başka bir asker onun yerine geldi ve Ahnef onun üzerine atıldı. İkisi de kılıçlarını çekti, Ahnef ona kılıcı sapladı ve Türk askerini öldürdü. Onun durduğu yerde durdu ve kolyesini aldı. Hemen ardından başka bir Türk askeri çıkageldi. O da arkadaşıyla aynı akibeti paylaştı. Ahnef onun da kolyesini aldı. Son olarak bir asker daha çıktı ve o da iki askerin yaptığını yaptı ancak Ahnef b. Kays onu da öldürdü ve kolyesini aldı. Türkler, savaş öncesinde üç askeri düelloya çıkarmadan savaşmazdı. Ancak çıkan üç askerin öldürülmesi Türkler açısından uğursuz sayılan hallerdendi. Hiç beklenmedik bir şekilde üç askerini kaybeden Hakan bunu musibet olarak görmüş ve şöyle demiştir: "Burada çok vakit harcadık. Savaş alanında hiç böyle bir şey ile karşılaşmamıştık. Bu kavimle savaşmamızda bizim için bir yarar yoktur. Buradan ayrılıyoruz." Bunun üzerine Hakan ve ordusu geri çekilmiştir.⁸² İbn Haldun da bu konuya değinmiş ve Türklerin savaş öncesinde yapılan mübarezelerde askerlerini kaybetmelerini uğursuzluk olarak saydıklarını dile getirmiştir.⁸³

⁸¹ Taberî, **a.g.e.**, s. 695

⁸² Taberî, **a.g.e.**, s. 695

⁸³ İbn Haldûn, **Târîh**, C: II, s. 486; Dadan, **a.g.e.**, s. 121

Hakan'ın Belh şehrine çekildiği haberi Ahnefe ulaşınca Yezdicerd, Hakan'ı Mervu'r Ruz⁸⁴'da bırakmış ve Merv-i Şahcân⁸⁵'a yönelmiştir. Hatim b. Nu'mân ve onunla beraber olanlar orada oldukları için kendilerini korumaya çalışmışlardır. Yezdicerd ve ordusu orayı muhasara altına almıştır. Yezdicerd bu kargaşadan yararlanarak hazinelerini yerinden çıkarabilecekti. Hakan onu Belh'te beklemekteydi. Müslümanlar Ahnefe "Onları takip etmeye ne dersin?" diye sordular. O da: "Bırakın gitsinler! Siz yerlerinizde kalın." diye buyurdu.⁸⁶

Hiz. Peygamber'in Türklerle ilgili olan "Türkler size ilişmedikçe, siz de onlara ilişmeyin" hadisi Türklere karşı tarafsız bir yaklaşım olduğunu göstermektedir. Bu hadisler Müslüman komutanlara, hatta halifelere sirayet etmiş olacak ki savaş durumu dahi olsa orayı terk eden Türklere ilişilmemektedir. Aynı durum Habeşlilerle olan ilişkilerde de göze çarpmaktadır. Ancak Habeşlilerin ilk hicret zamanında Müslümanları himaye ettiklerini biliyoruz.⁸⁷ Habeşlilere saldırılmamasını tavsiye eden hadisleri bu şekilde anlamlandırabilmemiz mümkün gözükmemektedir. Türklere ilişilmemesine dair nebevi tavsiyeleri Hiz. Peygamber'in gelecekte İslam sancağını Türklerin taşıyabilme ihtimalini göz önüne alarak sarf ettiğini düşünülebiliriz.

İbn Kesir de el-Bidâye'de Ahnef'in bu konuda doğru olanı yaptığını ve Hiz. Peygamber'in hadislerinin gereğini yerine getirdiğini dile getirmiştir.⁸⁸ Ahnef b. Kays Türkleri takip etmeyerek fethettiği toprakların hakimiyetini garanti altına almış ve halifenin sözünü dinlemiştir.

Yezdicerd hazinelerini bir yerden başka bir yere nakletmek istedi. Bu hazineler neredeyse İran'ın hazinelerinin tamamıydı. Yezdicerd Hakan'ın himayesi altına girmek istiyordu. Bunun üzerine İran halkı ona "Ne yapmak istiyorsun?" diye sordu. O da "Hakan'a katılmak istiyorum. Ya onlarla olacağım ya da Çinlilerle..." şeklinde cevap verdi. Bu cevap karşısında İranlılar ise "Ağır ol! Bu çok kötü bir fikirdir! Sen başka

⁸⁴ **Mervu'r Rûz:** Merv ateş çıkan beyaz taş, ruz ise Farsça nehir demektir. Merv'ul Şahincan'a yakın aralarında beş gün olan şehir. Büyük bir nehrin kenarına kurulmuştur bu yüzden bu ismi almıştır. Halkı faziletli kimselerden oluşur. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C: V, s. 112)

⁸⁵ **Merv-i Şahcân:** Horasan'ın en büyük şehri ve Merv kasabalarının en meşhurdur. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C: V, s. 112)

⁸⁶ Taberî, **a.g.e.**, s. 695

⁸⁷ Levent Öztürk "İslamiyet'in Yayılmasında Hicretin Önemi: Habeşistan Hicretleri Örneği", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sakarya, 2001, C: IV, s. 7

⁸⁸ İbn el-Kesîr, **a.g.e.**, C: VII, s. 129.

bir ülkeye gidip kendi topraklarını ve halkını bırakacak mısın? Bizimle beraber gel Müslümanların yanına gidelim ve onlarla barış yapalım. Onlar vefalı ve dindar insanlardır. Topraklarımızda yumuşak başlılıkla bulunuyorlar. Bizim topraklarımızda bize iyi davranacak olan düşman, her zaman dini olmayan ve kendi toprağında bize iyi davranacak olan ama vefalarından emin olmadığımız düşmandan evladır." demişler ve bunun  zerine Yezdicerd ile aralarında ufak bir çatışma çıkmıştır. İran halkı onun elinden hazinelerini alıp onu yüz üstü orada bırakmışlardır. Hazineleri aldıktan sonra Ahnef b. Kays'a durumu bildirip hazinelerle beraber ona gidip barış yapmışlardır. Bunlardan bir kısmı Hz. Ömer döneminde oraya yerleşmişlerdir. Müslümanlar onlara adil ve vefalı davranmıştır.⁸⁹

Bu olayda görüldüğü gibi İran halkı Türkleri değil Arap Müslümanları tercih etmektedir. Çünkü kendi topraklarından çıkmak istememektedirler. Ayrıca seçim yaparken dindar olandan taraf olmak istemektedirler. Bu da İranlıların gözünde Türklerin dindar olmayan, dini bilmeyen, Arapların ise din sahibi bir topluluk olarak görüldüğü hakikatini yansıtmaktadır. Dindar bir toplumun daha adil ve daha vefalı olacağı bu olaydan çıkarılabilecek bir hakikat olarak önümüzde durmaktadır.

Ayrıca burada Müslümanlarla Türkler ilk kez karşı karşıya gelmiştir. Ahnef'in Horasan seferi sırasında hasbelkader gelişen bu karşılaşma dışında Türklerle Müslümanların toplu olarak karşılaştıkları başka bir savaş kaynaklarda bulunmamaktadır.

Ahnef b. Kays Yezdicerd ve Hakan'ı yendiğini bir mektupla Halife'ye bildirmiş ve ganimetleri de bir heyet ile beraber Hz. Ömer'e göndermiştir. Mektup ve heyet Halife'ye ulaşınca insanlar toplanmış, Hz. Ömer onlara mektubu okumuş ve ardından onlara "Allah Mecusi krallığını yok etti ve onları paramparça etti. Bundan böyle Müslümanlara zarar verebilecekleri bir karış toprağı bile sahip değiller. Allah neler yapacağınızı görmek için, sizi onların topraklarına, mallarına ve çocuklarına varis kıldı. Bu  mmet için korkmuyorum ama sizin kendi kendinize yapacaklarınızdan korkarım." dedi.⁹⁰

⁸⁹ Taberî, **a.g.e.**, s. 695-696

⁹⁰ Taberî, **a.g.e.**, s. 696

Rivayetlerden de anlaşıldığı gibi Hz. Ömer döneminde Türklerle ilk kez sıcak temasa girilmiş ve toplu bir şekilde savaş yapılmıştır. Halife'nin ve kumandanların attığı adımlar Hz. Peygamber'in Türkler hakkındaki hadislerinin etkisiyle olmuştur.

Hz. Osman döneminin ilk altı senesinde fetih hareketleri devam etmiştir. Bununla birlikte İran fethedildiği için Türklerle olan münasebetler Kafkasya ve Mâverâünnehir'de sürmüştür. Bu dönemde Saîd b. Âs Taberistan'ı fetih girişimlerinde bulunmuştur. Bu girişimlerde Huzeyfe b. Yemân, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Abdullâh b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr, Amr b. Âs, Abdullah b. Zebîr ve diğer sahabeler de bulunmaktaydı. Curcan sınırına geldiklerinde savaş öylesine şiddetlenmişti ki korku namazı kılmışlardı. Sonunda Taberistan fetholunmuş ve Saîd b. Âs Curcan'daki Türklerle anlaşma yapmış ve onları cizyeye bağlamıştır.⁹¹

Hz. Osman döneminde Toharistan⁹² ve Horasan'da Müslümanlara karşı ayaklanmalar çıkmış ve birçok önemli şehir Müslümanlar tarafından kaybedilmiştir. Buna karşın Basra valisi olarak atanan Abdullah b. Âmir komutasındaki ordular bu bölgeleri tekrardan ele geçirmiştir.⁹³

Bu sıralarda topraklarını ve devletinin hakimiyetini kaybetmiş olan İran Kisrası Yezdicerd, Kirman⁹⁴'dan kaçmış ve ordusuyla beraber Merv'e gelmiştir. Merv'in "Mecusi yönetici" anlamına gelen Merzüban'ından para istemiş ancak yönetici bu isteğini geri çevirmiştir. Yezdicerd'e yardım etmeyi reddeden Merv yöneticisi, bu durumdan korkmuş olacak ki yardım etmeleri için Türklere elçi göndermiştir. Bunun üzerine Toharistan Yabgusu⁹⁵ Nîzek Tarhan⁹⁶ Merv'e gelmiş ve III. Yezdicerd

⁹¹Taberî, a.g.e., s. 732

⁹²**Toharistan:** Birçok şehri içinde barındıran büyük ve geniş vilayettir. Horasan'a sınırı vardır. Yukarı ve Aşağı Toharistan olmak üzere ikiye ayrılır. Birçok ilim adamı çıkarmıştır. En büyük şehri Tâlekân'dır. (el-Hamevî, a.g.e., C: IV, s. 23)

⁹³Taberî, a.g.e., s. 738

⁹⁴**Kirman:** Horasan, Sicistan, Mukran ve Faris arasında yer alan geniş yerleşimleri bulunan meşhur vilayettir. Arıcılığıyla ünlüdür. (el-Hamevî, a.g.e., C:IV, s. 454)

⁹⁵**Yabgu:** Aslen Türkçe menşei olmayan Sakalarla bağlantılı olan bir kelimedir. Yönetici anlamına gelip İslam öncesi ve İslam'ın ilk dönemlerinde Türk ülkelerinde kullanılmıştır. (Dr. Mehmet Tezcan "Yabgu Ünvanı ve Kullanımı", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Erzurum, 2012, C: XLVIII, s. 305-342)

⁹⁶**Nîzek Tarhan (ö.709):** Toharistan bölgesindeki Türk beyi. Emevi kumandanı Kuteybe b. Müslim tarafından boynu vurularak öldürülmüş ve başı Haccâc'a gönderilmiştir. Kuteybe Nîzek'le beraber ailesi ve birçok kişiyi daha idam ettirmiştir. Bir rivayete göre öldürülenlerin sayısı 12.000 civarındadır. (Zekeriya Kitapçı, **Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi**, İstanbul, Yedikubbe Yayınları, 2014, s. 185-186)

şehirden ayrılmak zorunda kalmıştır. Arkasından Yezdicerd'e yetişen Nîzek onunla bir görüşme yapmış, ikilinin arasındaki görüşme esnasında Nîzek Tarhan "Beni kızlarından biriyle evlendir ki senin vezirin yol göstericin olayım düşmanlarınla savaşıyım." demesinin üzerine Yezdicerd, "Bu ne cüret! Köpek!" diyerek karşılık vermiştir. Bu son sözün üzerine Nîzek, Yezdicerd ve askerlerine saldırarak hepsini öldürmüştür. Tâberi, Yezdicerd'in ölümüyle alakalı farklı rivayetler de paylaşmıştır.⁹⁷

Türklerle beraber, Müslümanlara karşı Belh'de savaşan Yezdicerd bu sefer bir Türk kumandan tarafından öldürülmüştür. Öncesinde zikrettiğimiz gibi Yezdicerd'in halkı onu terk ederek ve elindeki hazineleri alarak Müslümanlara sığınmışlardı. Buradan da İran halkının vefa ve din konusundaki öngörülerinin doğru olduğu anlaşılmıştır.

Ahnef b. Kays Hz. Ömer döneminde olduğu gibi Hz. Osman döneminde de fetihlerine devam etmiş, Hz. Osman döneminde Kuhistan⁹⁸'da Ak Hunlarla savaşmış ve sonuç olarak Kuhistan'ı fethetmiştir.⁹⁹

652 yılında (h.32) İbn'ül Kays, Mervu'r-Rûz, Talekan¹⁰⁰, Faryâb¹⁰¹, Cüzcan¹⁰² ve Toharistân'ı ele geçirmiştir. Mervu'r-Rûz halkını kuşatmış ve onları kalelerine sığınmak zorunda bırakmıştır. Şehrin Merzuban'ı ile mektuplaşmış ve Merzuban ateşkesi ve 60.000 dirhem ödemeyi kabul ettiğini bildirmiş¹⁰³ ve ardından da Belhliler ile anlaşma yapmıştır.¹⁰⁴

Bu bölgelerde yapılan fetihlerden sonra en çok göze çarpan şey, çoğunluğu Türk olan şehirlerin halkının bir süre geçince isyan etmesidir. Birçok kez

⁹⁷Taberî, **a.g.e.**, s. 740-743

⁹⁸**Kuhistan:** Ku Farsça'da dağ demektir. Kuhistan kelimesi "Dağlık bölge" anlamına gelmektedir. Bir tarafında Herat, bir tarafında Nehâvend, Hemzân ve Burûcerd bulunan dağlık bölge için kullanılmıştır. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C: IV, s. 416)

⁹⁹Taberî, **a.g.e.**, s. 743

¹⁰⁰**Talekan:** İki şehirden oluşur. Birincisi Horasan'da olup Merv'ur-Rûz ve Belh arasındadır. Merv'ur-Rûz ile arasında üç günlük mesafe bulunmaktadır. Toharistan'ın en büyük şehridir ve yanından büyük bir nehir akar. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C: IV, s. 6)

¹⁰¹**Faryâb:** Horasan'ın ünlü şehirlerindendir. Tâlekân'a üç günlük, Belh'e ise altı günlük mesafededir. Birçok meşhur imam buralıdır. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C:IV, s. 229)

¹⁰²**Cûzcân:** Buraya Cûzcânân da denir. Horasan'a bağlı olan Belh bölgesinin geniş köylerinden biridir. Merv'ûr-Rûz ve Belh arasındadır. Kasabalarında Yahudilerin yaşadığı söylenir. Ahnef b. Kays tarafından feth olunmuştur. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C: II, s. 182)

¹⁰³Taberî, **a.g.e.**, s. 747-748

¹⁰⁴Taberî, **a.g.e.**, s. 748-749

Müslümanlarla yapılan anlaşmaları, birkaç kere cizye verdikten sonra bozmuşlardır. Buradan Türklerin ne kadar anlaşma yaparlarsa yapsınlar, bir süre sonra kazandıkları ve ürettikleri şeyleri başkalarına haraç olarak vermeyi sevmediklerini ve özgürlüklerine düşkün olduklarını çıkarabiliriz.

Bu isyanlardan ötürü aynı şehrin ikinci ve üçüncü defa fethedilmesi durumu ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı da bölgenin ilk defa ne zaman ve hangi komutan tarafından fetih olunduğu konusunda bilgi karmaşası vardır.¹⁰⁵ Aynı durum Taberî tarihinde de göze çarpmaktadır.

Önceden belirttiğimiz gibi Hz. Osman döneminin ilk altı senesinde Türk ülkelerine düzenlenen seferler devam ederken, hilafetin son senelerinde ve Hz. Ali döneminde iç karışıklıklardan ötürü seferler sekteye uğramıştır. Hz. Ali döneminde bunun en önemli sebeplerinden birisi Muaviye ile girilen iktidar savaşlarıdır. Bu problemlerden istifade eden Türkler, Horasan'da isyan etmişlerdir. Bundan dolayı Müslüman Araplar Horasan'ı terk etmek zorunda kalmışlardır.¹⁰⁶

Hz. Ali dönemindeki iç karışıklıklar sebebiyle Türklerle ilgili bu döneme dair başka bir rivayete denk gelemedik.

Özet olarak; Hulefâ-i Râşidîn asrında Müslümanlarla Türkler birkaç kez karşı karşıya gelmiştir. Bu karşı karşıya gelmelerin tamamı savaşla gerçekleşmiştir. Savaşların sonunda diplomasiye başvurulmuştur. Hz. Ömer ve Hz. Osman döneminin ilk başlarında birçok başarı elde edilmiş ve halkı Türk olmasına rağmen İran'a bağlı olan bazı bölgelerde anlaşmalar imzalanmıştır. Fakat Hz. Osman'ın son dönemiyle başlayan iç karışıklıklar sebebiyle bu anlaşmaların sonuca ulaştığını söylemek imkansızdır. Bununla beraber Hz. Ali döneminde de bu iç karışıklıkların sürmesinden ötürü fetihlere ara verilmiş, sadece Horasan'ın elde tutulmasıyla yetinilmiştir. Horasan'a bağlı olan bu bölgelerin yeniden hakimiyet altına alınması ve Ceyhun nehrinin diğer yakasına geçilmesi Emeviler döneminde gerçekleşmiştir. Hulefâ-i

¹⁰⁵M.Bahaüddin Varol, "İlk Dönem İslam Siyasi Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi", **N. E. Ü. İ. F. Dergisi**, Konya, 2004, C: XVII, s. 18

¹⁰⁶Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, **Orta Asya'da Arap Fetihleri**, Ankara, Çağlar Yayınevi, 2005, s. 30

Râşidîn döneminde Türklerle olan ilişkilerin duraklamasından sonra Emeviler döneminde bu ilişkiler hız kazanacaktır.

1.1.4. Emeviler Dönemi

Hız. Ali'nin şehit edilmesi ve Muâviye b. Ebi Sufyân'ın hilafet makamına gelmesinden sonra Türk ülkeleri üzerine yapılan akınlar ve fetihler kaldığı yerden devam etmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca Emeviler dönemindeki iç problemlerin, dış siyaseti ve fetih hareketlerini çok fazla olumsuz etkilemediği söylenebilir. Emevi halifelerinin çoğu fetih hareketleri açısından önemli icraatlarda bulunmuşlardır. Emeviler dönemi İslam fetihlerinin tekrardan başlaması açısından önemli bir evredir. Hız. Ömer ve Hız. Osman dönemlerindeki iç karışıklıklardan ötürü duraklama dönemine giren fetihler, Emevilerle canlanmıştır. Bu durum, çevreyle olan ilişkilerin gerek siyasi gerek askeri, gerekse bürokratik anlamda yeniden hareketlenmesine yardımcı olmuştur. Türkler ve Türk ülkeleri açısından da aynı şey geçerlidir. Buna rağmen Emevilerin Türklerle olan ilişkilerinin olumlu olduğunu söyleyemeyiz. Bu sebeple Emeviler, Türk ülkelerine yaptıkları seferlerde büyük ölçüde bir dirençle karşılaşmıştır.¹⁰⁸

Emeviler dönemini Türklerle olan ilişkiler açısından dört evreye ayırabiliriz. İlk evre Emeviler'in bu bölgeye yaptıkları ilk hamleleri içeren akınlar dönemidir. İkinci evre Kuteybe b. Muslim'in bölgedeki faaliyetlerini kapsayan hakimiyet kurma evresidir. Üçüncü evre Emeviler'in ülke içi karışıklıklarından ve bölgedeki Türkiş Hakanlığının Türkler arasında birliği sağlaması ve Kuteybe b. Muslim'den sonra gelen valilerin bölgeyi iyi yönetememesinden kaynaklanan bölgenin hakimiyetinin yitirilmesi evresidir. Son evre ise Türkiş Hakanı'nın öldürülmesiyle birliğin bozulması ve Türklerin tekrar Emevi himayesine girdikleri dönemden, Talas Savaşı'na kadar uzanan evredir.¹⁰⁹

Mâverâünnehir bölgesi, İslam ordularının seferler düzenlediği sırada birtakım coğrafi bölgelerden ve devletçiklerden meydana gelmekteydi. Birçok büyük nehrin çevrelediği ve aşılmaz dağlarla örülü olan bu bölgeler altı kısma ayrılır:

¹⁰⁷ H. D. Yılmaz, **a.g.e.**, s. 43

¹⁰⁸ Dadan, **a.g.e.**, s. 127

¹⁰⁹ Dadan, **a.g.e.**, s. 128

Toharistan: Bu bölge Ceyhun nehri kenarında bulunur. Önceden Turan-Fars sınırını ayıran nehir, daha sonradan Araplar ve Türkler arasındaki sınırı oluşturmuştur. Bu bölgenin merkezi başkent statüsündeki Belh şehridir.

Soğd: En önemli ve ünlü şehirleri Buhara, Semerkant ve Beykent şehirleridir.

Hârezm Bölgesi: Ceyhun nehrinin Aral gölüne döküldüğü yerde oluşturduğu delta üzerinde yer alan bölgedir. Başkenti Curcâniye'dir.

Huttel Bölgesi: Yukarı Ceyhun bölgesinde yer alır. Bölgenin başkenti Helbek'tir. Ayrıca diğer önemli şehirleri Eşcird ve Sağaniyan'dır. Bu krallıklar dört tanedir ve Ceyhun Krallıkları olarak isimlendirilir.

Fergana Bölgesi: Seyhun havzası üzerinde yer alır ve bugün daha çok Hokand olarak bilinir.

Şâş Bölgesi: Seyhun havzası üzerinde ve Taşkent'in çevresinde yer alan bölgedir. Taşkent günümüzde Özbekistan'ın başkentidir. Diğer önemli şehirleri Hocend, İlak ve İsbicâb'tır. İlk dört bölge Ceyhun havzasında yer alırken diğer iki bölge Seyhun havzasında bulunmaktadır.¹¹⁰

Müslümanların, Maveraünnehir bölgesinde karşı karşıya geldikleri Türkler, birçok boydan oluşmaktaydılar. Başka kaynaklarda Hazar Türkleri olarak bilirse de, Müslümanların ilk karşılaştıkları boy Heptalirtes veya Arapça ifadeyle Heyatile olarak isimlendirilen Ak Hunlar'dır. Bunlar iki kısımdan oluşurlar:

Kuzey Ak Hunları: Bunlar genellikle Heyâtile olarak isimlendirilir. Hakanlarına "Zûnbîl" ismini vermişlerdir.

Güney Ak Hunları: Araplar tarafından Zâbiliyyûn olarak adlandırılır. Zâbilistân bölgesine yerleşmişlerdir. Aslında bölgeye ismi kendileri vermiştir. Kökleri Orta Asya'ya dayanır. Sonradan Hindistan'ın kuzeyine göç etmişler ve oradan batıya uzanmışlar, İran'a saldırmışlar ve İran ordularını hezimete uğratmışlardır. M. 484 senesinde yapılan büyük savaşta İran kirası Feyruz'u öldürmüşlerdir. Bunun

¹¹⁰ Taha Abdul Maksûd Abdul Hamîd Ebû Ubeyye, **Mucizâtî'l futûhâtî'l-islâmiyye**, Kâhire, Dâr'ul Neşr li'l Câmiât, 2010, s. 7-8

sonucunda İran'ın doğusuna egemen olmuşlardır. Yarım asır boyunca İran halkından cizye almışlardır.

Müslümanların bu bölgede karşılaştıkları ve savaştıkları tek Türk boyu Ak Hunlar değildi. Arapça 'da "Buhtiyûn" Türkçe 'de ise "Bekteriyalılar" olarak anılan kabile de Müslüman Araplarla karşı karşıya gelmiştir. Bunlar da isimlerini verdikleri Bekteriya bölgesinde yaşamaktaydılar. Bekteriya aynı zamanda Mâverâunnehir ile aynı bölgedir. Müslüman Araplar Ak Hunlarla savaşıırken aynı zamanda Buhtiyûnlarla da savaşırmaktaydılar. Türklerin bu iki boyu da Oğuzlardan gelmektedir.¹¹¹

Muâviye b. Ebû Süfyân 663 yılında halife oldu ve bununla beraber Abdullah b. Âmir tekrardan Horasan ve Sicistân'ı fethetmekle görevlendirildi ve Basra valiliğine atandı.¹¹² Abdullah b. Âmir, Abdurrahman b. Semure'yi Sicistân'ı fethetmesi için görevlendirdi. Abdurrahman burayı Türklerin bayram gününde kuşattı. Sicistan valisi (merzüban) iki milyon dirhem ve iki bin köle vermek şartıyla onunla anlaştı. Bu anlaşmanın ardından Zur'a yöneldi ve 8.000 kişiyle Zur'a girdi. Burada iki gözü yakuttan olan bir altın heykel bulunuyordu. Abdurrahman bu altın heykelin iki kolunu kesti ve sonrasında gözündeki iki zümrüdü alıp merzübana şöyle dedi: " Biz ne altın ne mücevher isteriz, al senin olsun! Bu heykeli kesmemdeki amaç; bunun sana ne bir zarar ne de bir fayda veremeyeceğini kanıtlamaktı." Abdurrahman b. Semure, Abdullah b. Hazm ile beraber Kabil, Belh, Büst ve diğer bazı Türk şehirlerini fethettiler.¹¹³

Yine aynı yıl zarfında, Abdullah b. Âmir, Abdullah b. Sevvar el-Abdî'yi Sind sınırı valiliğine tayin etti ise de başka bir rivayete göre Muâviye onu kendisi bizzat tayin etmiştir. el-Abdî, Kikan¹¹⁴ üzerine yürüdü ancak Kikan halkının Türklerden yardım istemesi üzerine Müslümanlarla karşı karşıya gelen Türkler onlara galip gelip el-Abdî'yi öldürdüler. el-Abdî halk tarafından sevilen ve iyilik sever bir komutandı. Şair onun hakkında şöyle demiştir:

¹¹¹Dr. Huseyîn Munis, **Atlasu târîhi'l islâm**, Kâhire, ez-Zehrâ-lil-i'lâm'il Arabî, 1987, s. 130

¹¹²Taberî, **a.g.e.**, s. 904

¹¹³ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâzuri, **Futûh'ul buldân**, Beyrût, Dâr ve Mektebet'ül Hilâl, 1988, s. 555

¹¹⁴ **Kikan**: Taberistan yakınındaki bölgedir. Sind'e bağlıdır. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C: IV, s. 423)

وَإِبْنُ سَوَّارٍ عَلَىٰ عِدَائِهِ مُوقِدُ النَّارِ وَ قَتَّالُ السُّغْبِ

"İbn Sevvâr geceleri (insanlar evlerinin yönünü bulsunlar diye) ateşler yakar ve açlığı önlerdi."¹¹⁵

Türklerle karşı kaybeden ve bunun üzerine öldürülen Abdullah b. Sevvâr yerine, Mühelleb b. Ebî Sufra tayin edildi. Mühelleb h.44 yılında (m.663-664) Sind¹¹⁶ hududlarına yürüdü. Benne ve Ehver'e geldi. Bu iki şehir Multan ve Kabil arasındadır. Burada düşmanla karşılaştı ve onlarla savaştı. Mühelleb, Kikan şehrinde atlarının kuyrukları kesilmiş on sekiz Türk savaşçısıyla karşılaştı ve Türkler onunla savaştı.¹¹⁷ Bu cengin sonunda on sekizi de öldürüldü. el-Mühelleb bu olayın ardından şöyle dedi: "Bu acemler (Arap olmayanlar) atların kuyruklarını kesmeye bizden daha müstahak değildir." Bu sözün sonrasında ise atının kuyruğunu kesti ve Müslümanlar arasında bu işi yapan ilk kişi oldu. Türklerle yaptığı savaşları kazanan Mühelleb, bu bölgede İslam'ı hâkim kılmaya başlamıştır.¹¹⁸

Ziyâd b. Ebî Süfyân'ın¹¹⁹ h.45 (m.665) yılında Basra valiliğine getirilmesinden hemen sonra Sistan ve Horasan üzerine düzenlenen askerî harekât planlı ve istikrarlı bir hale gelmiştir.¹²⁰ Ziyâd, Umeyr b. Ahmer'i **Merv'e**, Huleyd b. Abdillâh el-Haneffî'yi **Ebreşehr'e**, Kays b. el-Heysem'i **Merv'ur-Ruz**, **Talakân** ve **Fâryâb'a**, el-Ezd kabilesinden Nâfi b. Halid et-Tâhî'yi **Herat**, **Badegis**, **Buşenc** ve **Ervan**'daki **Kadis'e** vali olarak tayin etti. Umeyr Arapları ilk kez Merv'e yerleştiren kişidir.¹²¹

¹¹⁵ el-Belâzuri, **a.g.e.**, s. 608

¹¹⁶ **Sind**: Hindistan, Kirman ve Sicistan arasında kalan bölgedir. Hindistan ve Sind kardeş bölgelerdir. Bölgede yaşayan insanlar koyu tenlidir. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C: IV, s. 267)

¹¹⁷ Atın kuyruğunun kesilmesi eski Türkler'de ölen savaşçının yasını tutmak için yapılan bir adetken daha sonraları savaşa girmeden önce bir yiğitlik ifadesi olarak yapılmaya devam etti.

¹¹⁸ el-Belâzuri, **a.g.e.**, s. 608; el-Hamevî, **a.g.e.**, C: IV, s. 423 (Kikan maddesi)

¹¹⁹ **Ziyâd b. Ebî Süfyân**: "Dört Arap dahisinden biridir. Babasının kim olduğu bilinmemektedir. Muâviye b. Ebî Süfyân onu kendi babasının nesebine almıştır. Bu yüzden Ziyâd b. Ebî Süfyân denmektedir. Hz. Peygamber döneminde yaşamasına rağmen onu görmediği için sahabeden sayılmaz. el-Muğire b. Şu'be'nin ve Ebû Musa el-Eşârî'nin katipliğini yapmış, bunun yanı sıra Muaviye'ye her zaman sadık bir yönetici olmuştur. Birçok bölgenin valiliğini yapmış ve Muâviye'nin iktidarına karşı gelenlerin çıkardığı isyanları bastırmasıyla meşhurdur. Hicri 53 senesinde (m.673) vefat etmiştir." (Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, **Fütüh'ul Buldân (Ülkelerin Fethi)**, terc. Prof. Dr. Mustafa Fayda, İstanbul, Siyer Yayınları, 2013, s. 568)

¹²⁰ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 43

¹²¹ el-Belâzurî, **a.g.e.**, s. 576

Ziyâd b. Ebîhi, Horasan valiliğine Hakem b. Amr el-Gıfârî'yi atadıktan sonra el-Gıfârî h.47 (m.667) yılında Toharistan'ı ele geçirmek için saldırılara başladı. Birkaç yıl devam eden bu akınların sonucunda, el-Gıfârî III. Yezdicerd'in oğlu Feyrûz'u savaşta mağlup etmiş ve bunun üzerine Feyrûz, Çin'e kaçmıştır. el-Gıfârî Ceyhun nehrinin öteki yakasına geçerek Çağanyan¹²² üzerine yürümüştür. Diğer taraftan el-Gıfârî ile birlikte bu harekatlara katılan Mühelleb, Türklere karşı yeni savaşlar kazanmıştır.¹²³

Daha sonrasında Ziyâd b. Ebi Süfyân, h.51 senesinde er-Rebi' b. Ziyâd el-Hârîsi'yi Horasan'a vali olarak tayin etti. el-Hârîsi Horasan'a giderken yanında Basra ve Kûfe (Mısreyn) halklarından elli bin kişiyi de götürdü. el-Hârîsi bu aileleri nehrin öbür yakasına yerleştirdi.¹²⁴

Elli bin kişinin Horasan'a getirilmesinin sebebi, Horasan ve Toharistan'a yapılan askeri harekatlarda mesafenin uzaklığı sebebiyle, Kûfe ve Basra ordugâhlarından yeterli şekilde destek alınamaması, bu nedenle savaşın sürdüğü bölgeye yakın bir yerde ordugâh oluşturma gerekliliğidir. Halife Muaviye'nin de iknalarıyla beraber Horasan'ın Merv şehrinde bir ordugâh kuruldu. Böylece Türkistan'a yapılacak olan fetih hareketlerinde Horasan eyaleti bir askeri üs görevi üstlenecekti.¹²⁵

Halife Muaviye'nin bu tedbirlerinden sonra Hakem b. Ömer el-Gıfârî'nin ölümü üzerine Horasân valiliğine getirilen el-Hârîsi h.51 (m.671) senesinde Belh'te Emevilere karşı çıkan kalkışmayı bastırdıktan sonra Kûhistan üzerine yürüyerek burada karşı karşıya geldiği Türkleri (Ak Hunlar) mağlup etti. Bu galibiyetle beraber Ceyhun nehrine kadar ilerledi. Kuteybe b. Müslim tarafından ilerleyen yıllarda katledilecek olan Nîzek Tarhan, Rebî'nin karşısında varlık gösteremedi. Âmul¹²⁶ ve

¹²² **Çağanyan:** Mâverâünnehir bölgesinde nehrin öteki yakasında bulunan Heyatala'nın nahiyesidir. Sağaniyan diye de isimlendirilir. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C: II, s. 144)

¹²³ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 43

¹²⁴ el-Belâzuri, **a.g.e.**, s. 577

¹²⁵ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 44

¹²⁶ **Âmul:** Taberistan ovasına kurulu olan, Taberistan'ın en büyük şehridir. Çünkü Taberistan, ova ve dağ olmak üzere ikiye ayrılır. Âmul'de Taberi halıları dokunur. Bölgenin ilk Müslümanları buradadır ve buradan birçok alim çıkmıştır. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C: I, s.57)

Zamm¹²⁷ şehirlerinin Emeviler'in hakimiyeti altına girmesiyle beraber akınlar Hârezm'e kadar devam etti.¹²⁸

Ceyhun nehri sınır olunca bu nehrin suyundan ilk içen Müslümanın Hakem b. Amr'ın kölesi olduğu ve ardından Hakem'in de sudan içip abdest aldığı ve iki rekât namaz kıldığı Taberî'nin rivayetlerinde geçmektedir.¹²⁹

Yukarıdaki olaylardan da anlaşıldığı gibi Ziyâd b. Ebû Süfyân'ın Basra valiliği sırasında uygulanan planlı fetih hareketleri sonucunda Horasan ve Toharistan'ın büyük bir bölümü Müslümanlar tarafından kontrol altına alınmış ve sınır Ceyhun nehrine kadar genişlemiştir. Ayrıca alınan radikal önlemlerle Horasan'daki Arap hakimiyeti pekiştirilmiştir. Birçok İslam aliminin de bu bölgeden çıkması bu fetihlerin sonucudur.

Ziyâd b. Ebîhi öldükten sonra yerine oğlu Ubeydullah b. Ziyâd¹³⁰ Horasan valiliğine getirildi ve fetihler kaldığı yerden devam etti. H.54 yılında (m.674) Ceyhun nehrini geçmeyi başaran Ubeydullah, Mâverâünnehir'in stratejik öneme sahip olan şehirlerinden birisi olan Buhara¹³¹'ya sefer düzenledi. Bu sefer sırasında Buhara'yı Kabac Hatun yönetiyordu.¹³² Rivayetlerde Kabac Hatun, Kınık Hatun, Hayl Hatun, Fetih Hatun veya sadece Hatun olarak adlandırılan Türk hükümdarı Buhâr Hudât Bîdûn'un eşidir. Buhâr Hudât, Ubeydullah'ın seferinden bir süre önce ölmüş ve oğlu Tuğşâd da henüz çok küçük yaşta olduğu için Kabac Hâtûn Buhara'yı yönetmek durumunda kalmıştır. Bu durum Türk hükümdarlıklarında şaşılacak veya garipsenecek bir durum değildi. Çünkü Hâtûn her daim Türk Hakanının yanında olup görüş bildirme ve karar verme yetkisine sahip yönetici unvanına sahipti. Kaynaklardan anlaşıldığı

¹²⁷ **Zamm:** Şehrin isminin kökeni deveyi bağlamak (زمت ناقه) anlamına gelen ve Arapça'ya Farsça'dan geçen zem kelimesinden türemiştir. Acem dillerinde söylenişi daha hafiftir. Tirmiz ve Âmul yolu üzerindeki kasabadır. Birçok ilim ehline ev sahipliği yapmıştır. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C: III, s. 151)

¹²⁸ Taberî, **a.g.e.**, s. 946-947

¹²⁹ Taberî, **a.g.e.**, s. 947

¹³⁰ **Ubeydullah b. Ziyâd b. Ebû Süfyân:** Muaviye'nin Horasan valisi ve Ziyad b. Ebû Süfyân'ın oğludur. Hz. Hüseyin'in şehit edildiği dönemde Basra valisiydi. H.67 (m.686) yılında vefat etti. (el-Belâzurî, **a.g.e.**, s. 566)

¹³¹ **Buhara:** Mâverâünnehir bölgesindeki en büyük şehirlerden biridir. Oraya Âmul üzerinden geçilir. Buhara şehri ile Ceyhun nehri arasında iki gün yürüme mesafesi vardır. Kitâb'ul Suver'in yazarı Buhara kadar güzel bir İslam diyarı görmedim demektedir.

¹³² Taberî, **a.g.e.**, s. 952

kadarıyla güzel, işini bilen, sağlam iradeli ve halkına güven veren bir yönetici konumundaydı. Buhara halkı ona ölümüne bağlı idi.¹³³

en-Narşahi'nin rivayetinde Kabac Hâtûn, her gün atına biner, kalenin kapısından çıkar, tahtının bulunduğu diğer kapıya gider, orada oturur, hizmetkârları, köleleri ve hadımağaları onun önünde dururlardı. Köy halkının, yöneticilerin ve genç askerlerin huzurunda bulunmalarını ve önünde saflar halinde dizilmelerini kanun olarak belirlemişti. O halkın taleplerini ve şikayetlerini dinler, emir ve yasakları koyar, istediğini ödüllendirir, istediğini de cezalandırırdı. Bu tertip sabahtan akşama kadar devam eder, akşam halkına ve ileri gelenlere yemek yedirir, yemekten sonra akşamüzeri yine dışarı çıkar ve güneşin batışına kadar aynı durum devam ederdi. Ertesi gün halkından başka bir grup gelir hizmetini görürdü. Her topluluk senede dört gün gelip ona böyle hizmet etmek zorundaydı.¹³⁴

Ubeydullah, Buhârâ'ya saldırmadan önce bölgenin en önemli ticaret şehri olan Beykent'i kuşattı ve bir süre sonra orayı ele geçirdi. Beykent'in düştüğünü duyan Kabac Hâtûn tehlikenin farkına vararak diğer Türk boylarından yardım istedi ise de yardıma gelen destek kuvvetlerin Emevi orduları tarafından mağlup edilmesi sonucunda Buhara kuşatıldı. Kuşatmanın sonunda Kabac Hatun, daha fazla dayanamayıp ağır vergiler ödemek zorunda bırakıldı. Ubeydullah, verginin dışında iki bin civarında savaşçı Türkü de yanına alarak Basra'ya döndü. Bu iki bin kişi ok atma konusunda oldukça mahirdi. Bu savaşın tanıklarından olan Muhammed b. Hıfı Ubeydullah'ın nasıl savaştığını şu şekilde tasvir ediyor: "Ben Ubeydullah'tan daha çetin ve korkusuzca savaşan birini daha görmedim. Horasan'da Türk ordularıyla karşılaştık. Ubeydullah savaşmaya başladı, bir anda üzerlerine atladı ve sonrasında ortadan kayboldu. En sonunda kanlar içindeki sancağı havaya kaldırdığını gördüm."¹³⁵

Ubeydullah b. Ziyâd b. Ebû Süfyân'dan sonra Amuderya bölgesinde büyük çapta fetih hareketleri düzenleyen kişi, Sa'îd b. Osman¹³⁶'dır. H.56 senesinde (m.675-

¹³³ Erkan Göksu, "Buhara Melike'si Kabac Hâtûn", Ankara, **T.A.D.**, 2011, C: XXIX, s. 266

¹³⁴ Ebî Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî, **Kitab-ı Buhara**, thk. Dr. Emîn Abdulmecîd Bedvâ; Nasrallah Mubeşşir et-Tarâzey, Kahire, Dâr'ul Maârif, s. 7-8

¹³⁵ Taberî, **a.g.e.**, s. 952

¹³⁶ **Sa'îd b. Osman**: Hz. Osman'ın oğlu, Emevîler'in Horasan valisidir. Halife Muâviye'nin huzuruna çıkıp, I. Yezid'den halifelığe daha uygun olduğunu söylemiş ve Muâviye'nin, babası sayesinde halife olduğunu dile getirmiştir. Horasan bölgesinde birçok başarıya imza atmasına rağmen, bir yıl sonra

676) Horasan valisi olan Sa'îd, Ceyhun nehrini aşarak Semerkant bölgesine saldırılarda bulundu. Bu bölgede yine Kabac Hatun ile karşı karşıya geldi, çünkü Ubeydullah b. Ziyâd Buhârâ'yı tam anlamıyla ele geçirmemiş, sadece ağır bir vergi yükü altına almıştı.¹³⁷

Sa'îd, Ceyhun nehrinin ötesine geçerek önceki komutanların çok nadir yaptığı bir şeyi yapıp Semerkant bölgesine saldırılarda bulundu. Buhara'nın yönetici olan aynı zamanda Sa'îd'den önce Ubeydullah b. Ziyâd ile de savaştan Kabac Hatun, ilk başta Sa'îd'e biatlarını sunsa da Türkler, Soğdlular, Kiş ve Nesef halklarından oluşan orduların Sa'îd'e karşı birleştikleri haberi ulaşınca saf değiştirdi. Sa'îd çoğunluğu Türklerden oluşan bu orduyu da mağlup edip Buhârâ kentine girdi. Kabac Hatun Sa'îd'e rehineler verdikten sonra Ubeydullah b. Ziyâd ile yaptığı anlaşmayı yeniledi.¹³⁸

Kısa bir süre sonra Sa'îd Semerkand'a yöneldi ve orayı kuşatma altına aldı. Kuşatmanın sonunda galip gelince şehri vergiye bağlayıp, aristokrat ailelerin çocuklarını rehin alarak Tirmiz'e¹³⁹ yöneldi ve orayı da kontrol altına aldı.¹⁴⁰

Sa'îd b. Osman Horasan bölgesindeki birçok başarısına rağmen valilik makamında çok uzun süre kalamadı ve görevinden azledildi.¹⁴¹ Sa'îd valilikten azledilince Soğd'dan aldığı Fars ve Türk kölelerle beraber Medine'ye geldi. Burada rehinelerin üzerinde olan pahalı elbiseleri alıp kendi azatlı kölelerine verdi ve bu aristokrat kimselere çuvaldan yapılmış kaba elbiseler giydirdi. Kendilerini sulama ve su taşıma işlerinde kullandı. Bu durumu büyük bir aşağılama sayan bu kimseler Sa'îd b. Osman'ın evine girip onu öldürdüler ve hemen sonrasında intihar ettiler.¹⁴² en-Narşahi'de geçen rivayette rehin alınan bu aristokrat kimseler "Bu adam bizi aşağılama konusunda çok ileri gitti. Bizi zorla köle yaptı ve zor işler yapmamızı emretti. Aşağılık

Muâviye tarafından görevinden alındı. Bunun nedeni ise Sa'îd'in halifelik iddiasında bulunma ihtimalinin olmasıdır. Horasan'dan getirdiği aristokrat ailelerden gelen köleleri tarafından öldürülmüştür. (h.61/m.680-681) Dili kuvvetli bir hatip ve şair olarak bilinmektedir. (Hasan Kurt, "Sa'îd b. Osman b. Affân", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXV, s. 572-573)

¹³⁷ Yılmaz, **a.g.e.**, s.45

¹³⁸ el-Belâzuri, **a.g.e.**, s. 578

¹³⁹ **Tirmiz:** Şehirlerin anası sayılabilecek bir şehirdir. Ceyhun nehrinin doğusunda kalır ve Çağanyan şehri ile bağlanır. Etrafı surlarla çevrilidir ve pazarları da pişmiş tuğlalar üzerine kurulmuştur. Birçok alime ev sahipliği yapmıştır. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C: II, s. 26-27)

¹⁴⁰ Taberî, **a.g.e.**, s. 956; el-Belâzuri, **a.g.e.**, s. 578-579

¹⁴¹ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 45

¹⁴² el-Belâzuri, **a.g.e.**, s. 578-579

bir şekilde helak olacağımıza, işe yarar bir şekilde ölelim." diyerek Sa'îd'in evine girdiler, kapıyı kitlediler ve onu oracıkta öldürüp kendileri de intihar ettiler. Bu olay Yezîd b. Muâviye döneminde cereyan etmiştir.¹⁴³

Arap kaynaklarındaki rivayetleri incelediğimizde Kabac Hatun ile alakalı olumsuz bir bilgi bulunmamakla beraber onu övücü ve yüceltici birçok rivayet bulunmaktadır. Bazı rivayetlerde Kabac Hatun'un çok güzel olduğu, Buhara halkının ona şarkılar yazdığı, Sa'îd'in ona âşık olduğu, Sa'îd'in hasta olduğu bir gün Hatun'un ona hurma getirdiği ve Sa'îd'in bundan çok etkilendiğinden bahsedilir.¹⁴⁴

Halife, Sa'îd b. Osman'ın valilikten alınmasından sonra Abdurrahman b. Ziyâd'ı Horasan valiliğine atadı ve Abdurrahman, Muaviye ölene dek valilik yaptı. Bu dönemde Horasan bölgesindeki fetih hareketleri duraksadı ve bu hadise Emeviler'in ikinci halifesi Yezîd b. Muâviye'nin, Selm b. Ziyâd'ı Horasan ve Sicistan valiliğine atamasına kadar devam etti.¹⁴⁵

Selm, vali olduktan sonra Irak'tan asker toplayarak Semerkant üzerine sefer düzenledi ve hatta, Taberî'nin rivayetine göre orayı ele geçirdi. Orada bir erkek çocuğu oldu ve adını Soğdlulardan etkilenecek es-Suğdi koydu.¹⁴⁶

Semerkand seferinden kısa bir süre sonra Amuderya halkı, Emevilere karşı harekete geçmiş ve Kabac Hatun da bu ittifaka destek vermek amacıyla Soğd sultanı Tarhun'a¹⁴⁷ mektup yazmış ve mektupta "Senin karın olacağım. Buhara da senin ülken. Ancak Arapların ellerini bu ülkeden çekmeleri için yardıma gelmen gerekir." demiştir. Mektuba karşılık veren Tarhun 20.000 asker ile yardıma gelmiştir. Bu kalkışmaya karşı Selm b. Ziyâd çabucak toparlanmış ve harekete geçmiştir. Süratle bu kişilerin üzerine yürümüş Soğd sultanı Tarhun ve Türkistan prenslerinin yardıma

¹⁴³ en-Narşahî, **a.g.e.**, s. 69

¹⁴⁴ en-Narşahî, **a.g.e.**, s.66

¹⁴⁵ el-Belâzuri, **a.g.e.**, s. 581

¹⁴⁶ Taberî, **a.g.e.**, s.1020; el-Belâzuri, **a.g.e.**, s. 581

¹⁴⁷ **Tarhun**: Eski Türk devletlerinde imtiyaz sahibi devlet idarecilerinin kullandığı bir unvan, Türk ve Moğol devletlerinde hükümdarın bazı devlet adamlarına tanıdığı ayrıcalıktır. Sonradan dilimizde ses değişikliğine uğrayarak Tarkan olarak yer almıştır. (Ali Ahmetbeyoğlu, "Tarhan", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XL, s.19)

gelmesine rağmen savaşı kazanarak Buhara'yı istila etmiş ve Kabac Hatun'u tekrardan barış yapmaya zorlamıştır.¹⁴⁸

Ancak en-Narşahî'nin rivayetlerine baktığımızda Selm b. Ziyâd savaş konusunda oldukça tecrübesiz biri olması hasebiyle savaşı tam kaybedecekleri sırada diğer komutanların aldıkları inisiyatifle bu zaferi kazanmıştır. Selm'in acemiliği yüzünden Soğd kralı Tarhun 400 Müslüman askeri öldürmüştür.¹⁴⁹

Yezid b. Muaviye döneminde Ceyhun nehri bölgesindeki fetihler devam ederken Abdullah b. Zübeyr Emevi hanedanlığına karşı hilafet mücadelesine başladı. Bu kargaşadan yararlanan bazı yerel yönetimler bağımsızlıklarını kazanabilmek için harekete geçtiler. Abdullah b. Zübeyr'in Horasan valiliğine tayin ettiği Abdullah b. Hâzım, Türklerin gizlice Nisâbûr'a karşı yaptıkları saldırıyı geri püskürttü ve aynı sene İfsâd kalesine karşı yapılan saldırıda Türkleri yenilgiye uğrattı.¹⁵⁰

Abdullah b. Zübeyr'in Yezid iktidarına karşı ayaklanması ve neticesinde şehit edilmesinden sonra sıra onun atadığı valilere gelmişti. Yezid b. Muaviye'nin ölümünden sonra başa Abdulmelik b. Mervân geçti. İlk işi İbn-i Zübeyr'in atadığı valileri ortadan kaldırmak olan halife Abdulmelik, Horasan valisi Abdullah b. Hâzım'ı öldürdü. Abdullah b. Hâzım'ın oğlu olan Musa, babasının Emeviler tarafından öldürülmesi üzerine hanedanlığa isyan ederek Ceyhun nehri yakınlarındaki kalesinden çıkıp Kiş şehrine geldi. Buradaki savaşı kazanarak Tirmiz üzerine yürüdü. Burayı da ele geçirdikten sonra Tirmiz ahalisi Türkler'den yardım istedilerse de bu yardıma karşılık bir cevap alamadılar. Komutan Musa, h.85 (m.704) yılında Ak Hunlar, Türkler, Araplar ve Tibetliler'den oluşan büyük bir orduyu mağlup etti. Bu galibiyeti üzerine yerel yönetimler vergilerini Emeviler'e değil Musa yönetimine vermeye başladılar. Musa bu başarıları sonucunda Horasan'da bir efsane haline gelmiştir.¹⁵¹ Burada ilginç olan nokta ise Türkler ve Araplar'ın aynı ordu içinde ilk kez beraber ortak düşmana karşı savaşmalarıdır. Bu tarih Talas savaşından 46 sene öncedir.

¹⁴⁸ en-Narşahî, **a.g.e.**, s. 70

¹⁴⁹ en-Narşahî, **a.g.e.**, s. 71

¹⁵⁰ el-Belâzuri, **a.g.e.**, s. 583

¹⁵¹ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 46

Musa b. Abdullah, Tarhan tarafından gönderilen, Osman b. Mesut komutasındaki Türkler ve Soğd askerleri tarafından, Tirmiz yakınlarında bozguna uğratıldı ve öldürüldü. Buhara halkı onun hakkında şöyle demiştir: "Biz Musa gibi bir adam daha görmedik. Babasıyla beraber iki sene savaştı ve hiç yenilmedi."¹⁵²

Hicri 86 (m.705) yılında Kuteybe b. Muslim, Haccâc b. Yûsuf tarafından Horasan valiliğine getirildi.¹⁵³ Ceyhun bölgesinin gerçek fatihi hiç kuşkusuz Kuteybe b. Müslim'dir. Kuteybe, Irak'ın genel valisi Haccâc b. Yûsuf'un üstün idari zekâsı ile kendisinin stratejik kabiliyetini bir araya getirerek büyük çapta birçok sefer düzenledi.¹⁵⁴ Kuteybe b. Muslim Horasan'a ulaştığında burada iki tehlikeli sınır hattı vardı. Bunlardan ilki birçok akınlar yapılmasına rağmen hâlâ direnmekte olan Belh şehrinin başkentliğini yaptığı Toharistan eyaletiydi. İkincisi ve daha tehlikeli olan bölge ise Ceyhun nehri civarındaki bölgeydi. Buradaki hâkim unsur Türkler olup, aralarında herhangi bir siyasi birlik bulunmamaktaydı. Bu yüzden küçük devletçikler halinde başlarına buyruk hareket ediyorlardı.¹⁵⁵

Amuderya'da siyaseten bir birliğin olmaması, İslam ordularının ilerlemesini kolaylaştıran etkenlerden biriydi. Bu dönemde Türkes Hakanlığı en parlak dönemini yaşamasına rağmen, Emeviler karşısında pek bir varlık göstermeyi başaramamışlardır.¹⁵⁶

Mâverâünnehir bölgesindeki durumun sistemli bir şekilde değişmesi Kuteybe döneminde başladı. Ceyhun nehri sınırını olabildiğince uzattı. Kuteybe neredeyse her yıl sefere çıkıyordu. Onun davet etmesine gerek kalmadan Abaşehir, Ebiverd, Serahs, Herat ve Mervrud'dan sefere katılmak üzere birçok birlik Ziyâd b. Ebu Süfyân tarafından ordugâh haline getirilen Merv'e geliyordu. Hicri 86 yılında Ahrun ve Şuman'a karşı bir sefer düzenledi ve bu iki şehrin hükümdarlarını vergi vermek zorunda bıraktı. Hicri 89-90 yıllarında Buhara'yı ele geçirdi. 91 yılında Nizek Tarhan'ın Toharistan'da başlattığı isyanı bastırdı ve Nizek Tarhan'ı sığınmış olduğu

¹⁵² el-Belâzuri, **a.g.e.**, s. 589

¹⁵³ Taberî, **a.g.e.**, s. 1231;

¹⁵⁴ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 47-48

¹⁵⁵ Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'ı Zabtı", Ankara, **A.Ü.D.T.C. Fakültesi Dergisi**, 1948, C: IV, s. 388

¹⁵⁶ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 48

İskemişt kalesinden çıkararak teslim olması için kandırdı. Sözüünü tutmayan Kuteybe Nizek'i ve diğer yöneticileri idam ettirdi. 91-94 yılları arasında Harezm, Semerkant, Şaş ve Fergana'ya seferler düzenledi. Bazılarını ele geçirdi, bazılarını ise vergiye bağladı. Kuteybe yerli yöneticileri vergi toplamak için yerlerinden etmemesine rağmen, fethettiği bu bölgeler Araplığın ve İslam'ın merkezi haline gelmiştir. Buhara ve Semerkant gibi Amuderya'nın en önemli şehirleri İslam'ın merkezleri oldu ve burada putperestlik ve İslam dışı diğer inançların kökü kazındı. Bunun en büyük mimarı şüphesiz Kuteybe b. Müslim'dir.¹⁵⁷

Görüldüğü gibi birçok şehir belli başlı dönemlerde başka başka kumandanlar tarafından fethedilmiştir. Bunun sebebi ya o şehri fetheden kumandanın, rehine ve vergi topladıktan sonra orayı terk etmesi veya yerel halkın baskısı ya da bölge halklarının birleşip Arapları şehirlerden çıkartmasıdır. Bu yüzden rivayetlerde birçok kez farklı tarihlerde Buhara'nın, Semerkant'ın, Horasan'ın, Fergana'nın fetihlerine şahit olabiliyoruz. Ancak bu kısır döngü Kuteybe b. Müslim ile bir istikrara kavuşmuştur.

Kuteybe şan, şöhrat ve başarının zirvesindeyken düşüşe geçti. Kuteybe ve Haccâc'ın hamisi olan Abdulmelik b. Mervân'ın büyük oğlu Velid b. Abdulmelik (I. Velid) vefat etti. Onun halefi olan Süleyman b. Abdulmelik ise Kuteybe ve Haccâc'dan hiç hazzetmiyordu. Haccâc kendi eceliyle öldüyse de Kuteybe'yi Süleyman öldürterek ortadan kaldırdı.¹⁵⁸

Kuteybeden sonra Emeviler Abbasi ayaklanmasına kadar bu bölgede fetihlere devam ettiler ancak hiçbir şekilde Kuteybe dönemindeki istikrarı tutturamadılar.

Emeviler döneminde İslam devleti hizmetinde Türkler farklı görevlerde bulunmuşlardır. Ancak Halife Muaviye'nin ilk senelerinde, Türklerin İslam devleti hizmetine girmeleri ve faaliyet göstermelerine dair rivayetlerde açık bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bu iki milletin birbirleriyle düşmanca karşılaşmalarından ötürü Türklerin İslam Devleti'nde görev almaları pek mümkün görülmemektedir. Vaktin darlığı ve Emeviler'in Türklere yeni dini kabul etmeleri konusunda baskı ve şiddet

¹⁵⁷ Julius Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, terc. Prof. Dr. Fikret Işıltan, Ankara, A.Ü.İ.F.Y., 1963, s. 207-208

¹⁵⁸ Wellhausen, **a.g.e.**, s. 209-210

uygulamaları sebebiyle bölge halkının İslam dinini kabul etmesi çok uzak bir ihtimal olarak kalmıştır. Bu da Türklerin İslam'ı kılıçla kabul ettikleri tezini çürütmektedir. Bunun dışında, bahsedilen dönemde İslam devleti siyasi, askeri ve idari bakımdan tam anlamıyla teşkilatlanamadığı için Arap olmayan halktan hangi şekilde olursa olsun yararlanma ihtiyacı hissetmemiş olabilir.

Ubeydullah b. Ziyâd h.54 senesinde gerçekleştirdiği Buhara kuşatmasının dönüşünde, kaynaklarda açıkça zikredildiği gibi beraberinde iki bin Türk okçusunu Basra'ya getirmiş ve onları buraya yerleştirmiştir.¹⁵⁹ Bu zamanlarda Irak eyaletinde Emevi ailesine karşı devamlı başkaldırıları gerçekleşmekteydi. Hz. Ali ve Muaviye arasındaki mücadelede, her daim Hz. Ali'ye destek veren Irak halkı, Ziyâd b. Ebû Süfyân'ın valiliği sırasında Emeviler'e boyun eğmişlerdi. Ancak bu durum Irak halkının her zaman Emeviler'e ses çıkarmayacağı anlamına gelmiyordu. Otoritede oluşan küçük bir zafiyet, isyanların ortaya çıkmasına neden olabiliyordu. Irak valileri halka güvenmediklerinden dolayı daima Suriye'den gelen Arap askerleri, güvenliği sağlamaları için bu bölgede hazır olarak bekletiyorlardı. Ubeydullah'ın iki bin Türk okçusunu bu bölgeye getirmesi de Irak halkına karşı duyulan güvensizliğin göstergesidir. Kaynakların da bu iki bin kişinin çok iyi ok kullandığını belirtmesi bu görüşü doğrulamaktadır.¹⁶⁰

Basra'ya yerleştirilen Türk savaşçıların, Iraklı Arap halkla karışmaması için Ubeydullah b. Ziyâd onlara bir cadde tahsis etmiş ve burası "Buharalılar Caddesi" olarak isimlendirilmiştir. İbn el-Fakîh *Kitâb'ul buldân*'da Türklerin sayısını dört bin kişi olarak vermiştir.¹⁶¹ Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın iddiasına göre bu Türk savaşçıları Tavvâf b. Gallâk'ın komuta ettiği harici isyanını bastırmak için görevlendirilmiştir.¹⁶² Ancak, İbn el-Esîr'in *el-Kâmil fi't târîh* adlı eserine baktığımızda, Ubeydullah b. Ziyâd'ın bu isyanı bastırmak için Eslem b. Zûr'u ve iki bin adamı (burada iki bin adamın milliyetinden söz edilmiyor.) görevlendirdiğini görmekteyiz. Sonuç olarak, Eslem b. Zûr komutasındaki iki bin kişi, kırk kişiden

¹⁵⁹ Taberî, **a.g.e.**, s. 952

¹⁶⁰ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 84

¹⁶¹ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hamedânî (İbn el-Fakîh), **Kitâbu'l buldan**, thk. Yûsuf el-Hâdî, Beyrut, Â'lem'ul Kutub, 1997, s. 234

¹⁶² Yılmaz, **a.g.e.**, s. 84

oluşan Haricilere yeniliyor.¹⁶³ Bu iki bin savaşçının Buhara'dan getirilen Türk okçuları olmadığı kuvvetle muhtemeldir çünkü bu kadar donanımlı Türk okçularının kırk kişilik Harici kuvvetlerine yenilmesi düşünülemez.

Taberî, Kerbela olayında bir Türk'ten bahsetmektedir. Bu Türk'e Reşîd ismiyle seslenilmektedir. Ubeydullah b. Ziyâd b. Ebû Süfyân'ın kölesi olan bu kişi hakkında başka kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamakla beraber Taberî'nin *Târîhu'l-umem ve'l mulûk* adlı eserinde de bir defa geçmektedir. Rivayete göre Reşîd et-Türkî Kerbela olayında Hânî' b. Urve'nin¹⁶⁴ başına kılıçla vuruyor ancak ilk başta bir şey olmuyor. Bunun üzerine Hânî "Dönüş Allah'adır! Allah'ım beni affet ve cennetine al!" diye bağırınca bu Türk cellat ve Ubeydullah'ın kölesi tekrar başına kılıcı vurarak onu orada öldürüyor.¹⁶⁵ Reşîd et-Türkî'nin, Ubeydullah'ın Basra'ya yerleştirdiği iki bin veya dört bin kişilik Türk savaşçılardan birisi olması kuvvetle muhtemeldir.

Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî, Mervân'ın halifeliği döneminde Irak'ta Vâsıt¹⁶⁶ şehrini kurup orayı askeri üs yaptıktan sonra oraya sadece Suriyeli Arapları ve bazı yabancı grupları yerleştirdi. Ardından Buharalı Türklerin savaşçı kabiliyetlerinden yararlanmayı bilerek onları Vâsıt şehrine Suriyeli Arapların yanına yerleştirdi. Ubeydullah b. Ziyâd onları Buhara'dan getirirken kendilerine maaş bağlayacağı sözünü de vermişti.¹⁶⁷

Halife Süleyman döneminde Irak genel yöneticisi Yezîd b. Mühelleb h.98 yılında Curcân üzerine bir sefer düzenlemiş ve bu sefer esnasında oranın yöneticisi olan Sûl ve Feyrûz adında iki kardeşe karşı karşıya gelmiştir. Sûl ve Feyrûz ilk başlarda komutan Yezîd'e karşı gelseler de sonrasında onunla anlaşma yolunu tercih etmişlerdir. Öyle ki, Sûl Müslüman olarak Yezîd'in emrine girmiş ve onun en

¹⁶³ Muhammed b. Muhammed b. Abd'ul Kerîm b. Abdul Vâhid eş-Şeybani (İbn el-Esîr), **el-Kâmil fi't târîh**, thk. Ebî el- Fidâ' Abdullah el-Kâdî, Beyrut, Dâr'ul Kutub'ul Â'lemiyye, 1987, C: III, s. 360-361

¹⁶⁴ **Hânî' b. Urve**: Hz. Hüseyin için faaliyet yürüttüğü için Emevîler tarafından katledilen Yemenli tâbiî. (Mustafa Öz, "Hânî b. Urve", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XVI, s. 32)

¹⁶⁵ Taberî, **a.g.e.**, s. 985

¹⁶⁶ **Vâsıt**: Şehrin bu isminin almasının sebebi Basra ve Kûfe arasında yer almasıdır. Şehri Haccâc kurmuştur. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C:V, s. 347)

¹⁶⁷ el-Belâzuri, **a.g.e.**, s. 564

güvendiği kişilerden biri olmuştur. Hatta Yezîd b. Mühelleb'in II. Yezîd'e karşı isyanında onu desteklemiş ve Akr Savaşı'nda birlikte öldürülmüşlerdir.¹⁶⁸

Nasr b. Seyyâr h.122 senesinde Fergana şehrine yönelik seferi sırasında bölgenin hükümdarı ile barış görüşmelerini sürdürmesi için Süleyman b. Sûl adında bir kişi göndermiştir.¹⁶⁹ Taberî bu şahsın sadece ismini verip Fergana hükümdarıyla olan diyalogunu rivayet etmiştir. Bu şahsın Yezîd b. Mühelleb'in kölesi Sûl'un oğlu olması ihtimal dahilindedir.

Bu rivayetlerden de anlaşıldığı üzere Emevi devletinin çeşitli kademelerinde Türklerin sayısı oldukça azdır ve bunların birçoğu da askeri sahada kullanılmışlardır. Emevilerin birçok bölgede fetih çalışmaları yürütmelerinin sonucunda Arap olmayan diğer milletlerin İslam hakimiyetine girmesine rağmen, Emevilerin güttüğü Arap milliyetçiliğinden dolayı Arap olmayan unsurlar devlet kademelerinde etkili olamamışlardır. Emevi hakimiyeti altına giren ve çoğunlukla İslam'ı seçen bu milletlerin devlet yönetiminde söz sahibi olamamalarının sebebi, Emevilerin güttüğü milliyetçi siyasettir.

Alman düşünür ve tarihçi Julius Wellhausen "*Arap Devleti ve Sukûtu*" adlı kitabında, Emevilerin güttüğü bu pan-Arabist politikayı ele almıştır. Emeviler İslam devletinin içinde bulunan ve muhtelif milletlerden oluşan Müslüman çoğunluğu bir kenara bırakıp, kan bağına dayalı memurlaşmayı tercih ediyordu. Emevi İslam Devleti'nin bütün kadroları Arapların elindeydi. Araplar, ele geçirilen bölgelerde çok büyük topraklara sahip olmalarına rağmen vergi ödemiyor, vergi Arap olmayan halktan temin ediliyordu. Fetihler neticesinde gelen para ve ganimetin dışında da Araplar devletten aylık ve yıllık ücret alıyorlardı. Mevali ise Emevi Devleti'nde ikinci sınıf vatandaş olarak kabul görüyordu. Mevalinin birçoğu Müslüman olmasına rağmen vergi gelirlerini arttırmak için onlardan her türlü vergiyi temin ediyorlardı. Savaşlara asker gücü olarak katkı sağlayan Mevaliler, Araplardan daha az aylık ve ganimet alıyorlardı. Bu nedenle Türkler de Emeviler döneminde siyasi kadrolarda yer bulamamış ve ikinci sınıf vatandaş statüsünde kalmışlardır. Hatta Ebu Hanife'nin "amel imandan bir cüz değildir" görüşünün temelinde de bu dönemin şartları etkili

¹⁶⁸ Yılmaz, a.g.e., s. 85

¹⁶⁹ Taberî, a.g.e., s. 1375

olmuştur. Çünkü Emeviler Müslüman olan halklardan Müslümanlıklarının ispatı için birçok dini ameli zorunlu tutmuşlardır. Bunlardan birkaçına örnek vermek gerekirse; Kuran-ı Kerim'i çok düzgün okumak, farz namazları tamamıyla kılmak vs. gibi. Emeviler bunları yapmayan halkı Müslüman olarak saymıyor ve onlardan cizye almaya devam ediyordu. Ebu Hanife ise amelin imana herhangi bir etkisi olmayacağı yönünde verdiği fetvasıyla, Arap olmayan halkın -ne kadar amelî eksikliği olsa da- Müslüman olarak kabul edilmesi gerektiğini söylüyordu.

Bölüm sonunda konuya ışık tutması için dönem şairleri tarafından kaleme alınmış birkaç şiirden örnek koymayı uygun gördük. Emeviler döneminde, özellikle Velîd b. Abdülmelîk devrinden itibaren, Horasan'da Abbasi isyanının çıkmasına kadar geçen süreçte Araplarla Türkler birçok kez savaşlarda karşı karşıya gelmiştir. Bu dönemde yazılan şiirler, Türkler'e duyulan düşmanlık hissiyle yazıldığı için Türkler'in iyi özelliklerini kapsamayan, taraflı şiirlerdir.

Emeviler ve Abbasiler döneminde yaşamış Amallas b. Âkîl b. Üllafa (ö.?) Türklerin düşmanlığı hakkında şunları söylemektedir:

تَبَدَّلْتُ مِنْهُ بَعْدَ مَا شَابَ مَفْرِقَى عَدَاوَةً تُرْكِي وَبُغْضُ أَبِي حَسَلٍ

"Saçlarım ağardıktan sonra, onda Türk'ün düşmanlığını ve kelerin buğzunu gördüm."¹⁷⁰

Halef el-Ahmar (ö.796) Türkler'i şiirinde şöyle ifade etmiştir:

كَأَنِّي حِينَ أَرَاهُهُمْ بَنَى دَفَعْتُهُمْ إِلَى صُهْبِ السَّبَالِ

"Çocuklarımı onlara rehin bıraktığımda, kınalı bıyıklılara (Türkler) vermiş gibi olurum."¹⁷¹

1.1.5. Abbasiler Dönemi

Abbasî ailesinin m.750'de yönetime gelmesiyle beraber, İslam devleti içerisinde birçok önemli değişiklikler gerçekleştirilmiş ve bunun sonucu olarak fetih

¹⁷⁰ Şeşen, a.g.m., s. 14

¹⁷¹ Şeşen, a.g.m., s. 14

siyaseti de Emeviler devrindeki hızını tamamıyla yitirmiştir. Bu dönemde, Anadolu'ya yapılan seferler haricinde, büyük ölçekli askeri harekatlara rastlanılmamaktadır.

Abbâsîler, yönetimi ele aldıkları esnada Batı Türkistan bölgesinde yeni bir siyasi ve askeri güçle karşı karşıya geldiler. Bu yeni güç Çinlilerdi.

Batı Türkistan bölgesi, Hun Türklerinden itibaren Türkler ve Çinliler arasındaki güç mücadelesinin merkezi olmuştur. Bu bölgede kurulan Türk devletlerinin gücünü yitirmesi, Çin'in bu bölgeye hâkim olmak için harekete geçmesine sebep oluyordu. İslam orduları Amuderya bölgesine düzenli seferler gerçekleştirmeye başladıklarında II. Göktürk devleti en güçlü devrini yaşıyor ve Kapgan Kağan'ın¹⁷² Çin üzerine yaptığı askeri harekatlarla Batı Türkistan'daki Çin egemenliğini ortadan kaldırıyor. Bu süreç, Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünnehir bölgesine yaptığı fetih çalışmaları sebebiyle akamete uğramıştır. Göktürk devletinin giderek zayıflaması ve Mâverâünnehir bölgesindeki Türk beylerinin Arap yönetimi altına girmeleri sebebiyle güç kazanan Türkes Devletinin de Araplarla mücadelesinde yenilgiye uğraması Türkleri, Çinlilerden yardım istemek zorunda bırakmıştır.¹⁷³

Amuderya ve Batı Türkistan'da Türk-Arap çekişmesinin süregeldiği dönemde, Çin'de Tang hanedanlığına bağlı, hanedanlığın en önemli kişiliklerinden birisi olan İmparator Hiuan-Tsâng hakimiyeti elinde bulundurmaktaydı.

Çinlilerden yardım isteyen ilk Türk yönetici 712 senesinde Fergana'nın Müslümanlar tarafından kuşatılmasından dolayı Kuça'ya sığınan ve Çin hanedanının egemenliğini kabul etmek koşuluyla önceki makamını isteyen Fergana prensidir.¹⁷⁴ 726 senesinde de Buhara yöneticisi Tugşada, kardeşi Arslan'ı Çin'e yollayarak Müslümanlara karşı yardım istemiştir. İslam devletine boyun eğme şartıyla makamını koruyabilen Semerkant hükümdarı Gurek, 719 ve 731 senelerinde, Toharistan

¹⁷² **Kapgan Kağan:** Göktürkler'in efsane lideridir. Hükümdarlığı 24 yıl sürmüştür. (m.692-716) Çin'i en fazla korkutan Türk hükümdarıdır. (Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I, II, III**, T.T.K, Ankara, 2014, s. 343.)

¹⁷³ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 68

¹⁷⁴ Eduard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, çevr. Mustafa Koç, İstanbul, Selenge Yayınları, 2007, s. 320

idaresinin de, 719 ve 727 yıllarında Çin'in desteğini elde etmek amacıyla harekete geçtikleri görülmektedir.¹⁷⁵

Tüm bu yardım talepleri karşısında ise Çin'in hemen harekete geçmeyip süreci uzattığı görülmektedir. Ancak 738 senesinde Su-Lu Kağan'ın öldürülmesi ve Türkes Devletinin iç problemler yüzünden zayıf düşmesi nedeniyle bölgede Çin etkisi kendisini göstermeye başlamıştır. Özellikle Tibet tehdidinin ortadan kaldırılmasından sonra Çin'in Kuça yöneticisi Kao Sien-tche 747 senesinde devasa bir ordu ile batıya yönelmiş ve Batı Türkistan'ın siyasi yapısında önemli değişikliklere neden olmuştur. Çin güçleri, Batı Türkistan'a karşı düzenledikleri bu sefer sırasında, bölgenin en önemli gücü olan Müslümanlarla karşı karşıya gelmişler ve Talas nehri kenarında Müslümanlara yenilerek ülkelerine geri dönmek zorunda kalmışlardır.¹⁷⁶

Talas Savaşı hakkında İslam kaynaklarında çok detaylı bilgiler bulunmamaktadır. Buna rağmen Talas Savaşı hakkında yüzeysel de olsa ilk kez birtakım bilgiler veren İslam tarihçisi İbn Tayfur (ö.893)'dur. İbn Tayfur bu olayla alakalı olarak sadece Ebû Müslim'in komutanlarından biri olan Ziyad b. Sâlih'i Çin'e fetih çalışmaları için gönderdiği bilgisini vermektedir.¹⁷⁷ Bu konuyla alakalı olan bir diğer kaynağımızın müellifi olan el-Makdisî *el-Bed' ve't târîh* adlı eserinde şu bilgileri vermektedir: "Ebû Müslim, Ziyâd b. Sâlih'i Ceyhun nehri bölgesindeki bazı önemli noktaları fethetmek üzere gönderdi. Ziyâd bazı yerleri ele geçirdi ve öyle ki Taraz ve Atlah'a kadar geldi. Çinliler de bunun üzerine harekete geçtiler ve sayıları yüz bin kişiye ulaşmış bir halde geldiler. Sa'îd b. Humeyd, Taraz şehrini ele geçirdi ve şehrin kapılarını kapattı. Tam bu sırada Semerkand'daki askeri üssünde bulunan Ebu Müslim el-Horasanî bölge yöneticilerinden Sa'îd için takviye kuvvetler ve gönüllüler talebinde bulundu. Sa'îd, Çinlilere karşı bazı askeri hareketler gerçekleştirerek 45 bin kişiyi öldürüp 20 bin kişiyi esir olarak aldı. Diğer Çinliler Sa'îd'in elinden zor kurtuldular.

¹⁷⁵ Chavannes, **a.g.e.**, s. 320, 324

¹⁷⁶ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 69

¹⁷⁷ Ebû el-Fadl Ahmed b. Tahrîr b. Tayfûr, **Kitab-ı bağdâd**, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hüseyn el-Kevserî, Kâhire, 1949, s. 12

Müslümanlar Çinlilere ait olan karargâhları ele geçirdi ve Sa'îd bunun üzerine Buhara'ya geri döndü."¹⁷⁸

Talas Savaşı hakkında rivayetleri aktaran diğer tarihçi ise İbn el-Esîr'dir. İbn el-Esîr *el-Kâmil fi't târih* adlı eserinde savaşıla alakalı şu rivayetleri aktarmaktadır: "Fergana prensi ile Taşkent kralı arasında anlaşmazlık oluşunca prens, Çinlilerden yardım talep etti. Çin hükümdarı yüz bin savaşçı gönderdi. Bu savaşçılar Taşkent kralını kuşattı ve bunun üzerine kral Çin hakimiyetini kabul etti. Çin hükümdarı Taşkent kralına ve adamlarına kötü davrandı. Bu durum Ebû Müslim'e iletilince Ziyâd b. Sâlih'i onlarla savaşması için yolladı. Müslümanlar ve Çinliler Tırâz (Talas) nehri civarında karşı karşıya geldiler. Savaşın sonucunda Müslümanlar kazandı. Müslümanlar elli bin Çinliyi bu savaşta öldürdüler ve yirmi bin kişiyi de esir aldılar. Canını kurtaranlar Çin'e kaçtı. Bu savaş h.133 yılının Zilhicce ayında (m.750 – Temmuz) vuku buldu."¹⁷⁹

Bu üç müellifin eserlerine baktığımızda Talas Savaşıyla alakalı çok az ve birbirini tutmayan bilgiler mevcuttur. Bir diğer yandan h.133 yılıyla alakalı geniş bilgiler veren Taberî, Yakûbî ve Belâzurî'nin eserlerinde Talas Savaşı hakkında tek bir cümleye bile rastlanmamaktadır. Bunun sebebi de saltanatın el değiştirmesi ve bunun sebep olduğu olaylar nedeniyle ülkenin uzağında kalan bir yerde meydana gelen savaşın çok fazla önemsenmemesi olabilir.

Çin kaynakları, İslam kaynaklarına nazaran daha fazla ve doğru bilgiler vermektedir. Kaynaklarda Talas Savaşıyla alakalı olarak şu bilgiler yer almaktadır: 751 senesinde Gav-Şien-Cı'nın Taşkent kralını esir almasından dolayı, kralın veliahtı olan oğlu Yüen-En oradan gizlice kaçmış ve civar devletlere sığınarak Çin hanedanını şikâyet etmiştir. Komşularından destek bulmasından sonra Gav-Şien-Cı'dan intikam almak için Araplarla da gizli bir antlaşma yapmıştır. Bu anlaşmanın sonunda Kuça, Karaşar, Hotan ve Kaşgar kentlerine baskınlar yapılması kararı verilmiştir. Çin hükümdarı Gav-Şien-Cı Türklerden ve Çinlilerden oluşan otuz bin kişilik kuvvetle beraber Arapları karşılamak için yola koyulmuş ve yedi yüz kilometre yol aldıktan

¹⁷⁸ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbu'l-bed ve'l târih*, thk.?, Mektebet'ül Sekâfet'ül Diniyye, Kâhire, C: VI, s. 74-75

¹⁷⁹ İbn el-Esîr, *a.g.e.*, C: V, s. 90-91

sonra Talas bölgesi yakınlarında Arap kuvvetleriyle karşı karşıya gelmiştir. Beş gün devam eden bu sert savaş sonrasında Türk kuvvetlerinden olan Karluklular Arap saflarına geçmiş ve Çin orduları iki cepheye karşı savaşmak zorunda kalmıştır. Bundan dolayı Çin ordusu ağır kayıplar vererek büyük bir hezimet yaşamıştır. Çin kaynaklarında Çin ordusunun sayısı 20 ile 70 bin arasında, İslam kaynaklarında ise 100 bin civarında gösterilmiştir.¹⁸⁰ Arap kaynaklarında Türklerin saf değiştirip Arap kuvvetlerine katıldığı bilgisi verilmese de bu Çin kaynaklarında bulunmaktadır.

Talas Savaşı, Türk ve İslam tarihi açısından büyük bir önemi haizdir. Bu savaşın sonuçlarını şöyle sıralayabiliriz:

a) Çin, her dönemde Türk beldelerini hakimiyet altına alma siyaseti güdüyordu. Bunu başarabilmesi Türklerin askeri ve siyasi güçlerine bağlıydı. Türk-Çin mücadelesi asırlar boyu devam etmiştir. Sekizinci asrın ortalarına doğru Çin'in güttüğü bu siyaset ve Batı Türkistan'a karşı giriştiği askerî harekât, 751 yılında hüsrarla ve hezimetle sona ermiştir. Çin bu tarihten itibaren Türk beldeleri üzerindeki hakimiyetini kaybetmeye başlamıştır. Bir başka deyişle Batı Türkistan bölgesinden artık Çin tehlikesi bertaraf edilmiştir.

b) Savaşın öncesinde Batı Türkistan'da sarsılan Türk hegemonyası, Talas meydan savaşı ile yeniden tesis edilmiştir. Savaşın Türklerin lehine sonuçlanmasında önemli rol oynayan Karluklar, Göktürk ve Türkeş devletlerinin yıkılması üzerine bölgenin en güçlü boyu olarak Turan birliğini yeniden oluşturmak için harekete geçmişlerdir. Bunun üzerine 766 yılında kendilerine ait bağımsız bir devlet kurdular. Karlukların savaş öncesi ve sonrası izledikleri bu siyasetin, hiçbir şekilde tesadüf eseri olmayıp tamamen planlı bir şekilde devam ettiğini söyleyebiliriz.

c) Sâsâni İmparatorluğunun yıkılmasının ardından birbirleriyle Ceyhun bölgesinde temasa geçen Türkler ile Araplar arasındaki ilişkiler, savaşlarla başlamış ve yarım asır boyunca devam etmiştir. Bundan dolayı, Türkler İslâm dinini özümsememiş ve kabul etmemişlerdir. Ancak Çin ile yapılan savaşta Karluklar eliyle Türkler ve Arapların birlik olması Türk-Arap ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur.

¹⁸⁰ Liu En-Lin, "Talas Savaşı Hakkında Yapılan Bir İnceleme", Ankara, **8. Türk Tarih Kongresi**, 1970, C: I, s. 417

Yarım asırdır süren savaşlar, Talas Savaşından itibaren yerini barışçıl ilişkilere bırakmıştır. Böylelikle, İslam dini Türkler tarafından yavaş yavaş kabul edilmeye ve benimsenmeye başlamıştır. Bu dostane ilişkilerin ve Türklerin Müslüman olmalarının sonucunda Abbasi Devleti'nin kadrolarında Türkler, etkin olmuştur. Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleri Türk ve İslam tarihinin en önemli meselelerindendir. Bu da Talas Savaşı'nın en önemli sonucudur diyebiliriz.

d) Talas Savaşı kültürel tarih açısından da büyük ilerlemelere önayak olmuştur. Çin'de keten ve kenevirden imal edilen kâğıt, Talas Savaşı'nda Müslümanların eline esir düşen Çinliler aracılığıyla Çin toprakları dışında ilk kez Semerkant'ta üretilmeye başlanmıştır. Sâ'lebî'nin¹⁸¹ *Letâif el-ma'ârif* adlı eserinde verdiği bu bilgi, modern yazarlarca benimsenmiş ve kâğıdın Talas Savaşı'ndan hemen sonra Semerkant'ta üretimine başlandığı kabul edilmiştir.¹⁸² Câhız da kâğıdın ihraç edildiği yerler olarak sadece Çin ve Semerkant'ı zikretmiştir.¹⁸³

Abbassiler Dönemi'nde yukarıda bahsettiğimiz gibi Türkler birçok idari, siyasi ve askeri kadroda kendine yer bulmuştur. Özellikle Mu'tasım'ın hilafeti döneminden itibaren Türk komutanlar, çeşitli makamlara getirilmiştir. Bu makamlar genellikle iç güvenlikle alakalı olsa da idari görevleri de içinde barındırıyordu. Genellikle Abbasi Devleti'nin ilk dönemlerinde askeri görevlerde yer alan Türkler'in bu alandaki başarıları, idari başarıyı da peşinden getirdi. Türkler sadece askeri görevleri değil artık vilayetlerdeki valilik ve komutanlık görevlerini de ellerinde bulunduruyordu.¹⁸⁴ Türkler sıradan asker profilinden çıkıp, devleti yönlendiren kuvvet haline gelmişlerdi.¹⁸⁵

¹⁸¹ **Sâlebî:** Tam adı Ebu İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Sa'lebî en Nîsâbûrî'dir. Vefatı h.427'dir. Arap dili alimi ve müfessiridir. Kuran ilimlerinde ileri seviyelere ulaşmış bir alimdir. Kaynaklarda dindar kişiliğinden çokça bahsedilir. En önemli eseri, el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân isimli tefsir kitabıdır. (M. Suat Mertoğlu, "Sa'lebî", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVI, s. 28-29)

¹⁸² Yılmaz, **a.g.e.**, s. 75

¹⁸³ Ebî Osmân A'mr b. Bahr el-Câhız el-Basrî, **el-Tebessür bi'l ticareti**, thk. Seyyid Hasan Hüsnü Abdolvahhâb el-Tunusî, Kâhire, Mektebet'ül Hâncî, 1935, s. 21-22

¹⁸⁴ Dr. Mehmet Emin Şen, "Abbassiler Döneminde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler", **İSTEM Dergisi**, Konya, 2009, C: XII, s. 236

¹⁸⁵ M.Şemseddin Günaltay, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", **Belleten**, Ankara, 1942, C: VI, s. 205

İslam devleti Emeviler döneminde birçok milleti içinde barındıran büyük bir imparatorluk haline gelmişti. Ancak devlet kan bağı, yani asabiyet ile birbirine bağlı bir topluluğun (Arapların) ortaya çıkardığı yönetim esasına dayanıyordu. Mevali¹⁸⁶, devlet işlerine nüfuz edemediği gibi, iktisadî bakımdan da vergilerin ağırlığı vs. nedenlerle kötü konumda olmakla, bir bakıma Arapların koruyucusu olan yönetime karşı nefret besliyordu. Mevalinin bu hoşnutsuzluğuyla beraber, Arap kabileleri arasında eski adetlerinin devamı olarak kan davalarının devam etmesi ve farklı eyaletlerde siyasi mezhep kavgalarının olması ve bunlara bazı grupların iktidar istekleri ve hırslarının da eklenmesi, Emevi yönetimini zayıflatan nedenlerden olmuştur.

Emevî yönetiminin aleyhine düzenlenen faaliyetler, memnuniyetsiz bir tutum izleyen mevali topluluğunun nüfusça çok olduğu Horasan'da gelişti. Bu vaziyetten yararlanan Abbasi ailesi, çalışmalarını Horasan'da yoğunlaştırdı ve gizlice teşkilatlanıp isyan hazırlıklarına başladı. İsyan hazırlıklarını idare edenlerin ve buna destek verenlerin birçoğu mevalidendi.¹⁸⁷ Öyle ki isyanın lideri olan Ebu Müslim el-Horasanî'nin künyesinden de anlaşılacağı gibi Horasanlıdır.¹⁸⁸

Abbasi isyan hareketi, m.746 senesinde Horasan'da başladı. Uzun ve kanlı çekişmelerden sonra, bir asra yakın İslam imparatorluğunun idaresine hâkim olan Emevî devleti yıkıldı ve Abbasi ailesi halifeliği ve İslam imparatorluğunun yönetimini ele geçirmiş oldu.¹⁸⁹

İslam devletinde Emevi ailesinin yerine Abbasi ailesinin gelmesi, basit bir hükümet darbesi ve bir idare değişimi olmayıp İslam tarihinin bir dönüm noktasıdır. Yeni yönetimin ilk icraatı devlet merkezini Suriye'den alıp Irak'a nakletmesidir. Suriye, Emeviler'in kalesiydi ve Suriyeliler de halifelerin devamlı ordusunu

¹⁸⁶ **Mevâlî:** Arap olmayan Müslümanlar için kullanılan bir terim. Daha geniş anlamıyla ilk İslam fütuhatlarından sonra kendi iradesiyle Müslümanlığı seçen doğuda Türklerden ve İranlılardan, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberilerden ve Mısır'da Kiptilerden oluşan grup. (İsmail Yiğit, "Mevali", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXIX, s. 424)

¹⁸⁷ Wellhausen, **a.g.e.**, s. 236

¹⁸⁸ Sabatino Moscati, "Abu Muslim", **Encyclopedia of İslam**, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, C: II, s. 141

¹⁸⁹ Wellhausen, **a.g.e.**, s. 234 vd.; M. A. Shaban, **The Abbasid Revolution**, London, Cambridge University Press, 1970, s. 138 vd.

oluşturuyorlardı. Dahası halife bu ordunun arkasında kendisini tamamen güvenli hissediyordu.

Halifeliğin merkezinin Bağdat haline gelmesiyle Suriye'deki Araplar yönetimi kaybetmiş ve bu tarihten sonra, halife bir kabile lideri olmaktan çıkarak Allah'ın otoritesine sahip mutlak bir yönetici durumuna gelmiştir. Emevi halifelerine isimleriyle hitap edilirken ve huzurlarına kolaylıkla çıkılabilirken, Abbasiler bir saray hiyerarşisinin teşrifatı ve görkemiyle ortaya çıktılar. Bu bürokrasi sebebiyle Abbasi halifeleriyle, sadece danışmanlar aracılığıyla görüşülebiliyordu.¹⁹⁰

Devrimle birlikte Araplar ve özellikle Suriyeliler için yönetim devri sona ermiş, Arap aşiretleri artık teokrasinin memurları olmaktan çıkmışlardı. Arap ve Mevali arasındaki fark ortadan kalkmıştı. Hatta Arap olmayanlar yani Mevaliler Araplara karşı üstünlük dahi kazanmışlardı. Devletin doğusunda yaşayan halklar özellikle Horasanlılar Abbasîlerin Emeviler karşısında zafer kazanmasında büyük rol oynadıkları için devletin idari makamlarının çoğunu işgal etmişlerdi. Öyle ki ücretli muhafız birlikleri bile mevalilerden oluşuyordu.

Abbasi yönetimi ile beraber toplumun sosyal, ideolojik ve ekonomik yapısı da büyük bir değişikliğe uğradı. İdareyi kaybeden Araplar, bu sefer ideolojik ve ekonomik alanda kendilerine yeni imkanlar aradılar ve buldular. Ekonomik ve fikri yaşam, Emeviler dönemine göre epeyce gelişti. Arapça bütün İslam topraklarında konuşulan bir ilim dili oldu. Büyük şehirler ekonomik olarak gelişmekle birlikte birer ilim merkezi haline de geldi. Müslüman iş adamları Çin'den İskandinavya'ya kadar uzanan geniş bir alanda ticari faaliyetlere giriştiler.¹⁹¹

Abbasi devrimine katılan Arap olmayan toplulukları tarihi kaynaklar Mevali veya Horasanlı olarak isimlendirmektedir. Çünkü Abbasileri iktidara getiren hareketin merkezinde Horasan vardır. Mevali veyahut Horasanlı tabirlerinden kasıt hiçbir zaman bir ırka, özellikle Fars ırkına delalet etmemektedir. el-Câhız, Feth b. Hakan'dan naklen Horasanlıların ırkı hakkında şu malumatları aktarmaktadır :

¹⁹⁰ Yılmaz, a.g.e., s. 89

¹⁹¹ Yılmaz, a.g.e., s. 89

أَنَّ خُرَاسَانِيَّ وَالتُّرْكِيَّ أَخَوَانِ وَأَنَّ حَيْرَ وَاحِدَ أَنَّ اخْتِلَافَ التُّرْكِيَّ وَالْخُرَاسَانِيَّ
لَيْسَ كَالِاخْتِلَافِ بَيْنَ الْعَجَمِيِّ وَالْعَرَبِيِّ، وَلَا كَالِاخْتِلَافِ بَيْنَ الرُّومِيِّ وَالصَّفَلِيِّ
وَالزُّغْبِيِّ وَالْحَبَشِيِّ. بَلْ كاخْتِلَافِ مَا بَيْنَ الْمَكِّيِّ وَالْمَدَنِيِّ، وَالْبَدَوِيِّ وَالْحَضَرِيِّ،
وَالسَّهْلِيِّ وَالْجَبَلِيِّ، وَكَاخْتِلَافِ مَا بَيْنَ الطَّائِيِّ الْجَبَلِيِّ وَالطَّائِيِّ السَّهْلِيِّ وَلَمْ يَخْتَلَفُوا
اخْتِلَافَ مَا بَيْنَ بَنِي قَحْطَانَ وَبَنِي عَدْنَانَ مِنْ قَبْلِ مَا طَبَعَ اللَّهُ عَلَيْهِ تِلْكَ الْبَرِيَّةَ مِنْ
الْخَصَائِصِ الْغَرَائِزِ وَ مَا قَسَمَ اللَّهُ تَعَالَى لِأَهْلِ كُلِّ جِزَةٍ مِنَ الشَّكْلِ وَالصُّورَةِ وَ مِنَ
الْأَخْلَاقِ وَاللُّغَةِ

"Horasanlılar ile Türkler kardeşirler. Bunların toprakları aynıdır. Türkler ile Horasanlılar arasındaki fark, Arap ile Acemler, Rumlar ile Slavlar, Zenciler ile Habeşler arasındaki fark gibi değildir. Aksine Horasanlılar ile Türkler arasındaki fark Mekkeli ile Medineli, bedevi ile şehirli, dağlarda oturan Tayy kabilesi üyeleri ile ovalarda oturan Tayy kabilesi mensupları arasındaki fark gibidir. Horasanlılar ile Türkler, Allah'ın topraklarına verdiği benzerlik, ahlak ve dil yakınlığı sebebiyle Kahtaniler ile Adnaniler arasındaki yakınlıktan daha sıkı yakınlığa sahiptirler." ¹⁹²

el-Câhiz'in verdiği bu bilgiler siyasi bir durumu açıklamaktadır. Ancak "Horasanlılar" denilince akla sadece Fars ırkının gelmeyeceği konusunda da bir açıklık kazandırmaktadır. Abbasî devrimine, sadece Horasan halkı değil aynı zamanda Mâverâünnehir ve diğer doğu topraklarının halkı da iştirak etmiştir. Bu bölgelerde Türklerin yoğun bir şekilde bulunduğu bilinen bir şeydir.

Kaynaklarda olduğu gibi modern araştırmalarda da Abbasî devrimini başarılı kılan Mevali ve Horasanlı ifadeleriyle belirtilen güçlerin hangi milletlerden oluştuğu üzerinde hiç konuşulmamıştır. Büyük ihtimalle ortak bir rakibe karşı ayaklanan ve aralarında herhangi bir ırk nedeniyle ihtilaf olmayan mevali, devrinin düşünce sistemi etkisinde kaynaklara yansımıştır. O dönemde bugünkü tarzda yorumlanan milliyetçi bir oluşumun düşünülmemeyeceği ortadadır. İslam düşüncesi çerçevesinde milliyetçilik duygusu ortadan kalkmış, dini hissiyatların güçlü olduğu bir toplumda ve özellikle

¹⁹² Ebî Osmân A'mr b. Bahr el-Câhiz, **Resâil el-câhiz**, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kâhire, Mektebet'ül Hâncî, s. 9-10

ortak bir düşmanın varlığı da söz konusu olunca milli düşüncelerin ön planda olmaması gayet doğaldır. O halde Abbasi devrimini, Arapçı bir siyaset güden Emevilere karşı aslen Fars olanların milliyetçi duygularla ortaya koyduğu bir hareket olarak yorumlamak yanlıştır.

Abbasi devrim hareketinin yavaşça Horasan civarında ilerlemeye başladığı dönemde Merv şehrinden bu hareketi benimseyip çalışmalara katılanlar arasında Tarhan b. ez-Zâî' adlı birisi göze çarpmaktadır.¹⁹³ Bu şahsın Türk olma ihtimali vardır çünkü çalışmamızda da önceden belirttiğimiz gibi Tarhan, Türk devlet teşkilatında kullanılan bir unvandır.

Hicri 129 senesinde (m.747), Ebu Müslim el-Horasani'nin icraatları sırasında, en güvenilir askerlerinden biri Tarhan el-Cemmâl'dir. Ebu Müslim Abbasi çağrısını Horasan'da yaymak için Tarhan'ı kullanmış ve ona güvenmiştir. Gideceği yere kadar tanımadığı kimseyle görüşmemesi için onu uyarmıştır ve mesajı ileteceği kişi olan Esîd'e giderek Ebû Müslim'in yerini ona bildirmiştir.¹⁹⁴

Abbasî devriminde önemli görevler üstlenen Türklerden birisi de Yezîd b. Muhelleb'in adamı olan Sûl'un oğlu Muhammed'dir. Sûl adlı Türk'ün soyundan gelen tarihçi Sûlî, büyük dedesinin Abbasî vekillerinin on birincisi olduğunu, öyle ki Halife Muktedir döneminde vezirler tarafından kendisine takdim edilirken Sûl b. Muhammed'in Abbâsî temsilcisi olduğu söylemiştir.¹⁹⁵ Sûl b. Muhammed ilk Abbasî halifesi Ebu el-Abbâs es-Seffâh tarafından Musul ve Azerbaycan valisi olarak atanmıştır. Sûl'un torunu ve Sûl b. Muhammed'in de yeğeni Ebû Amr Mes'ade, halife Ebû Cafer el-Mansûr döneminde vezirlik yapmış, onun da oğlu Amr b. Mes'ade es-Sûlî, halife Me'mûn zamanında önemli vazifeler üstlenmiştir. İbrahim b. Abbas es-Sûlî ve Abdullah b. Abbas es-Sûlî de bu ailenin mensuplarından olup, Abbasîler devrindeki meşhur şair ve hatiplerdendir. Ayrıca Ebû Bekir es-Sûlî tarihçiliğinin yanında devrinin en büyük satranç oyuncusudur. Bu yüzden "Satrancı" lakabıyla anılmaktadır.¹⁹⁶ Ayrıca

¹⁹³ **Ahbâr ed-Devlet el-Abbâsiyye**, thk. Dr. Abdülazîz ed-Dûrî, Dr. Abdalcabbâr el-Muttalibî, Beyrut, Dâr el-Talîa'ti li'l Tabâa'ti ve'l Neşr, s. 218

¹⁹⁴ Taberî, **a.g.e.**, s. 1445

¹⁹⁵ Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, **Akhbâr ar-Râdî billâh wa'l-Muttaqî billâh**, trc. Marius Canard, Alger De L'institut D'etudes Oriantales De La Faculte Des Lettres D'Alger, 1946, s. 27

¹⁹⁶ Abdülkerim Özeydin, "Sûlî, Ebu Bekir", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVII, s. 492

Sûlî'nin dedesi Muhammed b. Sûl Abbasî hareketinin önemli simalarından olan bir davetçidir.¹⁹⁷

Muhammed b. Sûl, Abbâsî döneminde birçok görev üstlenmesi üzerine, Ebû'l-Abbâs'ın ölümü ve Ebû Cafer el-Mansur'un halife olmasının ardından, bunu fırsat bilip kalkışma gerçekleştiren Abdullah b. Ali'yi son siyasi adım olarak bir hile ile ortadan kaldırmaya çalışmış ve yeni halife tarafından hicri 137 yılında Musul valisi olarak görevlendirilmiştir. Bir süre sonra Musul halkı "Bize Has'am'ın azatlısını vali olarak atadılar." deyip Muhammed b. Sûl'un valiliğini onaylamamıştır. Bu yüzden onun yerine Yahyâ b. Muhammed Musul'a vali olarak atanmıştır. Son olarak, Halife Mansûr Sûl'u Abdullah b. Ali'ye tuzak kurması için göndermiş ancak Abdullah b. Ali tarafından boynu vurdurtulmuştur.¹⁹⁸

Halife Mansur hilafete geçince en büyük rakibi olan Ebu Müslim el-Horasanî'yi ortadan kaldırmak için kolları sıvadı. Bunun için de yine bir Türk'ü görevlendirmişti. Zuheyr b. et-Türki halife tarafından Ebu Müslim el-Horasanî'nin tarafını tutan Ebû Nasr Mâlik b. Heysem'in ortadan kaldırılması için Hamedan'a gönderildi. Ancak Züheyr b. et-Türki bu vazifeyi yerine getirememiştir. Başka bir rivayette ise Züheyr'in onu zincirli bir vaziyette Mansur'a gönderdiği anlatılmaktadır.¹⁹⁹

Zuheyr b. et-Türki hakkında rivayetlerde başka bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ne zaman Müslüman olduğu, Hamedan'a vali olmadan önce Abbasî devletinde hangi kadrolarda görev yaptığı, devrim esnasında faaliyet gösterip göstermediği konusunda bilgilere ulaşılamamaktadır. Züheyr'in Huzâ'alılar tarafından Abbasî davasına kazandırıldığı ise rivayetlerde geçmektedir.

Mansur döneminde başkent, Kûfe'den Bağdat'a taşınmıştır.²⁰⁰ Bir daire olarak kurulan şehrin tam ortasında halifenin sarayı, sarayının etrafında diğer devlet kurumları, camiler, memur lojmanları ve halifenin Horasanlı askerleri için karargahlar

¹⁹⁷ **Ahbâr ed-Devlet el-Abbâsiyye**, s. 221

¹⁹⁸ İbn el-Esîr, **a.g.e.**, C: V, s. 103

¹⁹⁹ İbn el-Esîr, **a.g.e.**, C: V, s. 111-112; Taberî, **a.g.e.**, s. 1501

²⁰⁰ Abdulazîz ed-Dürî, "Bağdad", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: IV, s. 425; el-Hamevî, **a.g.e.**, C: I, s. 457

yapıldı.²⁰¹ Bağdat kurulduğu dönemde halife Mansur, güvendiği ve başarılı kumandanlarına devlet arazilerinin bir kısmını bahşediyordu. Bu komutanlar arasında yine bir Türk olan Mübarek et-Türkî de bulunuyordu.²⁰²

Mansûr'un ve Hâlid b. Bermek'in güvenilir adamlarından olan Mübarek, sonraki halifeler döneminde de faaliyetlerine devam etmiştir.²⁰³ Taberî, Bağdat'ın inşasıyla alakalı rivayetleri, Hammâd et-Türki ismindeki bir kaynaktan bizlere aktarmaktadır. İlk rivayette Hammad et-Türki Mansur'un Bağdat'ın kurulacağı yeri belirlemesi için adamlar gönderdiğini rivayet etmektedir.

Hammâd et-Türki diğer bir rivayette ise; halife Mansur'un sıcak bir günde Dicle nehri kenarında köstebekleriyle meşhur bir yerde ahalisiyle beraber oturduğunu nakletmektedir.²⁰⁴ Bu iki rivayetten de anlaşıldığı üzere Hammâd et-Türki, halife Mansur dönemindeki Bağdat'ın inşası esnasında orada bizatihi bulunmuştur. Çünkü halifenin yakınında bulunmayan ve Bağdat'ın kuruluşu sırasında orada olmayan bir kişinin, şehrin inşası konusundaki rivayetleri Mansur'un düşüncelerini yansıtacak bir şekilde rivayet edebilmesi imkansızdır.

Hammâd et-Türkî, Mansur döneminde bizzat halife tarafından Sevâd bölgesinin ekonomik ve idari kontrolünü yönetmekle görevlendirilmiştir. Ayrıca ona Sevâd'dan Anbar şehrine geçmesini ve orada ehl-i zimmetin herhangi bir Müslüman aleyhine iş yapmamasını, yaparlarsa da ellerinin kesilmesini emretmiştir. Süleyman b. Vahab'ın dedesi el-Vâsîfî'nin ifsadına karşı da onun elini kestirmiştir.²⁰⁵

Halife Mansur döneminde devlet hizmetinde görev alan Türk sayısını kesin olarak bilemesek de bu iki şahıstan daha fazla olduğunu el-Câhız'dan öğreniyoruz. Câhız "İlk kez Türkler'i devlet hizmetinde görevlendiren halife, Mansur'dur." demektedir. Bu rivayeti de tarihçi es-Sûlî detaylıca şöyle aktarmaktadır:

²⁰¹ Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshak b. Ca'fer b. Vahab b. Vâdih (el-Ya'kûbî), **el-Buldân**, thk. Muhammed Emîn Dannâvî, Beyrût, Dâr el-Kutub el-İlmiyye, s. 27-28

²⁰² el-Ya'kûbî, **a.g.e.**, s. 36

²⁰³ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 95

²⁰⁴ Taberî, **a.g.e.**, s. 1549

²⁰⁵ Ebî Abdullah Muhammed b. Abdûs el-Cahşiyari, **Kitâbu'l vuzerâ' ve'l kuttâb**, thk. Mustafa es-Sakkâ, İbrahim el-Ebyârî, Abdulhafiz Şiblî, Kâhire, Matba'tü Mustafâ el-Babî el-Halebî ve Evladuhu, 1938, s. 134

قَالَ أَوَّلُ مَنْ اتَّخَذَ الْاِتْرَاكَ الْمَنْصُورُ اتَّخَذَ حَمَّادَ التُّرْكِيِّ. ثُمَّ اتَّخَذَ الْمَهْدِيُّ
مُبَارَكًا التُّرْكِيَّ وَ تُولِيَا التُّرْكِيَّ وَ هُوَ الَّذِي قَتَلَ الْوَلِيدَ بْنَ طَرِيفِ الْخَارِجِيِّ مَعَ يَزِيدَ
بْنِ مَزِيدَ

"Türkleri ilk görevlendiren Mansur'dur. O Hammâd et-Türkî'yi görevlendirmiştir. Sonra el-Mehdî Mübârek et-Türkî'yi ve el-Velîd b. Tarîf el-Hâricî ile beraber Yezîd b. Mezyed'i öldüren Tulya et-Türkî'yi de görevlendirmiştir."²⁰⁶

Bu konuyla alakalı olarak İbn el-Esîr, daha genel hükümleri içeren şu rivayeti aktarmaktadır:

أَنْظُرْ مَوَالِيكَ فَأَحْسِنْ إِلَيْهِمْ وَ قَرِّبْهُمْ وَ اسْتَكْثِرْ مِنْهُمْ فَإِنَّهُمْ مَادَّتْكَ لِشِدَّتِكَ إِنْ
نَزَلَتْ بِهِمْ وَ مَا أَظُنُّكَ تَفْعُلْ وَ أَصِيكَ بِأَهْلِ خُرْسَانَ خَيْرًا فَإِنَّهُمْ أَنْصَارُكَ شِيعَتُكَ الَّذِينَ
بَذَلُوا أَمْوَالَهُمْ وَ دِمَاءَهُمْ فِي دَوْلَتِكَ وَ مَنْ لَا تُخْرِجَ مَحَبَّتَكَ مِنْ قُلُوبِهِمْ أَنْ تُحْسِنَ إِلَيْهِمْ

"Mevaline bak ve onlara iyilik yap! Onlara yakın ol ve onlardan birçok dost edin! Eğer bir darlığa düşersen, onlar sana yardımda bulunurlar. Horasan halkını iyilik için sana tavsiye ederim. Çünkü onlar senin devletin için kanlarını ve canlarını feda etmiş yardımcılarının ve taraftarıdır. Kalplerinden sevgini çıkarmayanlara da iyilikte bulunmanı tavsiye ederim."²⁰⁷

Bu vasiyetten de anlaşıldığı gibi Mansur döneminde rivayetlerde geçmeyen ancak devlet görevlerinde bulunan başka Türkler de vardır. Burada özellikle Horasan halkını oğlu Mehdi'ye tavsiye etmesinin sebebi, halife Mansur'un Türklere ve oradaki halka özel bir güven beslemesidir. Bu rivayetlerden yapılabilecek bir başka çıkarım da Mansur'un Bağdat'a yerleştirdiği askerler arasında Türklerin bulunması ihtimalidir. Türkler, bu süreçte İslamiyet'i kabul etmeleri ve askeri sahadaki kabiliyetlerinden dolayı halife Mansur'un ve oğlu Mehdi'nin gözdesi olmuşlardır.

Bunlara ek olarak, Belâzûrî Kazvin ve Zencan'ın fethi başlığı altında rivayetleri zikrederken, Mübarek et-Türkî'nin bir kale yaptırdığını ve bu kaleye Medinetül

²⁰⁶ Ebû Osman A'mr b. Bahr el-Câhız, **Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri**, çevr. Ramazan Şeşen, Ankara, T.K.A.E Yayınları, 1967, s. 29

²⁰⁷ İbn el-Esîr, **a.g.e.**, C: V, s. 216

Mübârek ismini verdiğini ve buraya azatlılarından bir kısmını yerleştirdiğini aktarmaktadır.²⁰⁸ Mübârek et-Türkî hicri 169 senesinde, Medine'de ayaklanarak halktan halifelik için biat almaya çalışan ve beytü'l mâlî yağmalayan ayrıca ehl-i beytten olan Hüseyin b. Ali'nin isyanını bastırmak için görevlendirildi. O sırada Mübârek et-Türkî hac görevini ifa ediyordu. Mübârek et-Türkî bu isyanı bastırma görevinde başarısız olmuş ve Hüseyin b. Ali karşısında hezimete uğramıştır. Bu olay Musa el-Hâdî'nin halifeliği sırasında cereyan etmiştir.²⁰⁹ Bu hezimet karşısında halife el-Hâdî Mübârek'e çok kızmış ve onun mal varlığına el koymuştur. Ayrıca, Mübârek'in yenilgisinin sebebi olarak, onun Ali taraftarı yani Alevi olduğu için isyanı bastırmaya çalışmamasını göstermiştir.²¹⁰

Abbasi devletinde Türk etkisi Anadolu bölgesinde de görülmektedir. Hicri 140 (m.756-757) senesinde, Abbasi Devleti Anadolu'da bir sefer düzenleyerek Malatya ilini hakimiyet altına aldı. Halife Mansûr'un emriyle beraber Sugur ve Elcezîre valisi Abdülvehhâb b. İbrâhîm, el-Hasan b. Kahtabe ile Horasanlı askerleri Malatya'ya yerleştirdi.²¹¹

Yine Anadolu topraklarında Adana şehri 141-142 senelerinde tekrardan hakimiyet altına alındı ve Sâlih b. Ali b. Abdullah yönetimiyle beraber bu şehre de Horasanlı birlikler yerleştirildi. Ardından Mesleme b. Yahya el-Beceli komutanlığında Horasanlı birlikler için ordugâh kurulmuştur.²¹²

171 yılında, Harun Reşîd'in emriyle Bizans'a yönelik fetih hareketleri düzenleyen Herseme b. Ayân, aynı dönemde Tarsus'un hakimiyeti için de görevlendirilmişti. Herseme de bununla alakalı olarak Ebû Suleym Ferec el-Hâdim et-Türkî'yi vazifelendirdi. Şehir tahkim edildikten sonra şehrin imarı tamamlandı ve buraya farklı bölgelerden askerî birlikler getirildi. İlk getirilen kafilâ 3 bin kişilik Horasanlı Türklerdi.²¹³

²⁰⁸ el-Belâzurî, **a.g.e.**, s. 451

²⁰⁹ İbn el-Esîr, **a.g.e.**, C: V, s. 266

²¹⁰ Taberî, **a.g.e.**, s. 1642-1643

²¹¹ el-Belâzurî, **a.g.e.**, s. 263

²¹² el-Belâzurî, **a.g.e.**, s. 230

²¹³ el-Belâzurî, **a.g.e.**, s. 232

180 yılında yine Hârûn Reşîd, bugün Adana ili sınırlarında bulunan ve o günkü adı Aynu Zerbe olan Anavarza bölgesinin, hakimiyet altına alınmasını ve Bizans İmparatorluğu'na karşı güçlendirilmiş bir yer haline getirilmesini emretti. Bölgenin tahkiminden sonra burası da yeniden imar edildi ve Horasanlılar yerleştirildi. Buraya yerleştirilen Horasanlı Türklere ikta²¹⁴ olarak evler verildi.

193-194 senelerinde, Adana tekrardan hakimiyet altına alındı ve imar edildi. Bu bölgeye yine Horasan halkından ve diğer yerlerden gelen kişiler iskân edildi. Bu görev dönemin Sugur²¹⁵ yöneticilerinden biri olan Ebû Suleym'e verildi. Hârûn Reşîd'in ölümünde görevde olan Ebu Suleym yeni halife Emin döneminde de bu vazifesine devam etti ve tekrardan buraya Horasan'dan gelen askerlerin yerleştirilmesi emriyle görevlendirildi.²¹⁶

Abbasiler dönemindeki fetih hareketlerinin Emeviler dönemindekiyle kıyaslanamayacağını önceden de belirtmiştik. Emeviler döneminden sonra fetih hareketleri yavaşlamış hatta durma noktasına gelmişti. Ancak Anadolu'da Bizans'a karşı fetih hareketleri devam etmiştir. Bu askeri faaliyetlerin devam etmesini sağlayacak askeri gücün bir kısmının, hatta birçoğunun Horasan'dan gelen Türklerin sayesinde olduğu yukarıda verdiğimiz rivayetlerden de anlaşılmaktadır. Mansur'un ilk yıllarından itibaren Sugur şehirlerinin yeniden hakimiyet altına alınmaya ve imar edilmeğe başlandığını, bu hâlin, diğer halifelerin dönemlerinde de devam ettiğini kaynaklarda açıkça tespit etmekteyiz.

Tarsus ve bölgedeki diğer sınır merkezlerinin egemenliği ve tamiri görevi, Türk asıllı olduğu rivayetlerde açıkça anlatılan Ebû Suleym'e verilmiştir. Ebû Suleym, yirmi beş yıllık bir süre zarfında Sugur'da kalmış ve bölgenin hakimiyet altına alınması ve imar faaliyetlerini sürdürmüştür. Çeyrek asırlık dönemde sınır bölgelerinin tek hâkimi olan ve valilik de yapan Ebû Suleym'in ne zaman Müslüman olduğu ne zaman hizmete başladığı ve bu görevden önce hangi görevleri yaptığı konusunda kaynaklarda

²¹⁴ **İkta:** Devlet otoritesinin, hakimiyeti altında bulunan ve tasarrufu kendine ait olan arazi ve taşınmaz malların mülkiyet ve işletme hakkını şahıslara tahsis etmesidir. (Mustafa Demirci, "İktâ", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXII, s. 49)

²¹⁵ **Sugûr:** İslam şehirlerinin yabancı devletlerle sınırı bulunan şehir ve kalelerinin bulunduğu uç vilayetleridir. (Casim Avcı, "Sugûr", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVII, s. 473)

²¹⁶ el-Belâzurî, **a.g.e.**, s. 231

hiçbir bilgiye rastlanılmamaktadır. Ancak bu göreve gelebilmesi için halifelerin güvenini, önceden çalıştığı askeri kademelerde gösterdiği başarıyla kazanmış olması muhtemeldir.

Abbasîlerin ilk dönemlerinde halifelerin Türklere karşı gösterdikleri güveni açıklaması açısından *İkd el-ferîd*'de kaydedilen bir rivayeti burada söylemek gerekmektedir: "Hind sultanı, Halife Harun er-Reşîd'e birçok hediyeyle beraber elçiler gönderdi. Elçiler gelince, Harun er-Reşîd, Türklere sıraya geçmelerini emretti. Onlar da iki sıra haline gelip beklediler. Türkler üzerlerine zırh giyiyordu ve gözleri hariç her tarafları zırhla kaplıydı."²¹⁷ Bu rivayetten de anlaşıldığı gibi Hârûn er-Reşîd saray korumalarını Türklerden oluşturmuştu. Halife'nin bu kadar güvenini kazanan Türklere tabii ki devletin tek fetih hareketleri yürüttüğü ve en önemli askeri bölgesinde yer vermesi olağandır.

Harûn er-Reşîd'in ölümünden sonra iktidara gelen oğlu Emîn, Arapçılığı temsil ederken, İranlı bir anneden doğan Me'mûn İrancılığı temsil ediyordu. Emîn veliaht olarak oğlunu gösterince iki kardeşin arası açılmıştı ve bu tam anlamıyla bir çatışmaya dönüşmüştü. Halbuki Harun er-Reşîd Emîn'den sonra sırayla Me'mûn ve Mu'temin'in veliaht olduklarını açıklamıştı.²¹⁸ Türkler bu iki kardeşin iktidar mücadelesinde de çoğunluk olarak Me'mûn tarafında yer almışlardır.

Halife Emîn hicri 195 senesinde daha önce Horasan valiliği görevini üstlenmiş ve sert mizacı ve yönetimi ile halkın öfkesini kazanmış bulunan Ali b. İsa b. Mâhan'ın komutasında kalabalık bir orduyu Horasan'a gönderdi. Me'mûn'un ise Tâhir b. Hüseyin'in idaresinde 4 bin kişilik bir orduyu kardeşi Emin'e karşı savaşması için görevlendirdi. 4 bin kişinin 700 kadarı Hâzerm ve Horasanlı süvarilerden oluşuyordu. Bu ordunun içinde birçok Türk de bulunuyordu.²¹⁹ Me'mûn, Bağdat'a geldiğinde, kendisine karşı halife yapılan İbrahim b. Mehdî, kardeşi Mu'tasım tarafından yakalanarak Ferec et-Türkî komutasındaki bir Türk birliği gözetiminde kendisine

²¹⁷ Yılmaz, **a.g.e.**, s. 102

²¹⁸ Taberî, **a.g.e.**, s. 1712 vd.

²¹⁹ Taberî, **a.g.e.**, s. 1723-1724;

götürülmüştür.²²⁰ Bu birlik büyük ihtimalle Me'mûn'un komutanı olan Tâhir b. Hüseyin'in komutanlığını yaptığı orduda bulunan Türklerden oluşmaktadır.

İki kardeş arasındaki bu taht mücadelesi hicri 198 yılının Muharrem ayının 25. gününde (m. 25 Eylül 813) Emin'in kumandanının Tâhir tarafından iki kere yenilmesi ve sonunda Emin'in öldürülmesiyle sona ermiştir.²²¹

Me'mûn Türklerin, Arap ve İranlı unsurların nüfuzuna karşı çıkabilecek tek kuvvet olduğunu, siyasi tecrübe ve askeri kabiliyet bakımından da imparatorluk içinde bir dengeleyici unsur olabileceğini kavramıştı.

Me'mûn'un kardeşi olan Mu'tasım'ın da Türklerle olan muamelesi kardeşiyle neredeyse aynıydı. Mu'tasım halifelik makamına oturmadan önce, Mısır'da valiye Türkleri etrafında topluyor ve onlardan askerî bölükler oluştuyordu. Halife olduktan sonra da ordu oluşturma konusunda tamamen serbestliğini ele alınca, farklı yollarla Türkleri etrafına çekti.

Yukarıda bahsettiğimiz durumla alakalı olarak Mes'ûdî şu rivayeti nakletmektedir: "Mu'tasım Türkleri etrafına toplamayı ve mevalisinin eliyle onları satın almayı severdi. Bu şekilde onlardan tam 4000 kişi toplamayı başardı. Onlara ipekten ve işlemeli elbiseler giydirir ve sırmalı kemerler bağlatırdı. Böylelikle Türkleri diğer ordusundan ayırıyordu. Horasan, özellikle Fergana ve Uşrusana halkından birçok kişiyi donatarak ordusuna kattı. Bu Türklerden kısa bir süreç içinde büyük bir ordu oluşturdu."²²²

Bu rivayeti doğrulayan diğer bir rivayet ise İbn Tağrıberdî'nin *en-Nucumu'z Zâhire* adlı kitabında geçmektedir. Rivayette Mu'tasım'ın h.220 (m.835) senesini Türkleri toplamakla geçirdiği, Fergana, Semerkant ve diğer bölgelere onları orduya almak için adamlar gönderdiği, Türkler için kesesini açtığı, ipekten elbiseler ve sırmalı

²²⁰ Taberî, **a.g.e.**, s. 1806

²²¹ Taberî, **a.g.e.**, s. 1756 vd.

²²² Ebû'l Hasan Alî b. el-Hasan b. Alî el-Mes'ûdî, **Murûc ez-zeheb ve meâdin el-cevher**, thk. Kemâl Hasan Mer'î, Beyrût, el-Mektebet'ül A'sriyyeh, 2005, C: IV, s. 44

kemerler giydirdiğini, onları toparlamak için üstün çaba gösterdiği ve böylelikle Türklerin sayısının 8000'e ulaştığı anlatılmaktadır.²²³

Mu'tasım, sadece Türk topraklarından gelen veya getirilenlerle yetinmiyor ayrıca Irak'ta, özellikle Bağdat'ta bulunan Türkleri de etrafında topluyordu. Bu şekilde toplanan Türkler arasında Aşnas, Vasîf, Inak gibi Türk kumandanları bulunuyordu. Türklerden oluşan bu askerî birliklere, Mu'tasım'ın farklı yollarla getirttiği Türk soyluları komutanlık ediyordu. Geniş kapitülasyonlar tanınan bu Türk asilzadeleri, özel ilgi ve alaka görüyor ve kendi topraklarından getirilen erlere komutan olarak atanıyordu. Burada altı çizilmesi gereken nokta ise, Türk askerlerinin başına yabancı birisi komutan olarak tayin edilmiyordu.²²⁴

Bu bilgiler ışığında değerlendirmemiz gereken en önemli husus ise Türk askerlerin köle olarak mı satın alındığı yoksa lejyoner olarak mı Abbasi ordusuna katıldığı konusudur. Edindiğimiz bilgiler ve kabul edilen genel görüşten yola çıkarak Türklerin Abbasi ordusuna köle ticareti yoluyla değil de belli bir ücret karşılığında iki taraf arasında bir anlaşmaya varılmak suretiyle görevlendirildiklerini söyleyebiliriz.

1.2. Seyahatname Kavramı, Önemi ve İlk Seyahatnameler

Seyahatname sözcüğü, Arapça'da "gezmek, gezi" gibi anlamlara gelen "seyahat" kelimesi ile Farsçada "mektup" anlamına gelen "name" kelimesinin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. Fars edebiyatında buna "sefernâme" denilirken Arap edebiyatında "rihle" olarak adlandırılmaktadır.²²⁵

Seyahatname; hatıranın bir alt türü olup, otobiyografi, günlük ve biyografi türleriyle ilişkilidir. Yazarın gezip gördüğü bölgelerde cereyan eden hadiseler, bölgeyle alakalı bilgi, kültür ve anlayış farklılıkları, seyahatnamelerin içeriğini oluşturmaktadır.²²⁶

²²³ Yusûf b. Tağrî Berdî Cemâleddîn Ebû'l Mahâsin, **en-Nucumu'z zâhire fi mulûki mısır ve'l kâhire**, thk. Dr. Muhammed Abdulkâdir Hâtîm, Kâhire, Vizâret'üs Sekâfe ve'l İrşâd'ül Kavmî el-Muessetü'l Mısıriyyetü'l A'mme, 1963, C: II, s. 233

²²⁴ Yılmaz, **a.g.e.**, s.121

²²⁵ Hüseyin Yazıcı, "Seyâhatnâme", **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVII, s. 13

²²⁶ Menderes Coşkun, "Seyâhatnâme", **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVII, s. 13

Seyahatname; en basit terim anlamıyla gezilerin belli açılardan mühim görülen taraflarının aktarıldığı eserlere verilen isimdir.²²⁷ Yani yolculuğu yapan kişinin kendi açısından önemli gördüğü, coğrafyayla ve bu coğrafyanın insanıyla alakalı her türlü bilgiyi kaleme alması seyahatnameleri oluşturan ve ortaya çıkaran en önemli husustur.

Seyahat Arapça kökenli bir kelimedir. Kök harfleri sin, yâ ve hâ harflerinden (س-ي-ح) oluşmaktadır. İbn Manzur'un 13. yy. sonlarında kaleme aldığı Arap edebiyatının en önemli eserlerinden olan *Lisânü'l arab*'da s-y-h ilk anlamıyla "yeryüzünde suyun görünür biçimde devamlı akması" anlamına gelmektedir ve bu kelimenin çoğulu suyûhtur.²²⁸ Fîrûzâbâdî'nin 15.yy'da kaleme aldığı *el-Kâmûsu'l Muhît* isimli eserinde kelimeyi; "suyun görünür biçimde devamlı akması, ibadet etmek maksadıyla yeryüzünde dolaşmak ve bunu yapanlardan biri de Mesih b. Meryem'dir." şeklinde açıklamıştır. Fîrûzâbâdî, Orta Asya'da bir nehrin adı olan Seyhun kelimesini de bu maddenin altında zikretmiştir. Ayrıca s-y-h kökünün ism-i faili olarak verilen "sâihun" kelimesine de devamlı oruç tutan anlamı verilmiştir.²²⁹ Modern Arapça-Türkçe sözlüklere baktığımızda ise s-y-h köklerinden oluşan kelimelere suyun akması, seyahat etmek, yolculuk yapmak, dolaşmak, görmek manaları verilmiştir.²³⁰ Eski sözlüklerde ilk anlamlarıyla aktarmaya çalıştığımız s-y-h kelimesini, modern anlamda "gerekli bütün tedbirleri ve hazırlıkları bitirdikten sonra bir amaca uygun olarak yapılan gezi" olarak özetlememiz mümkündür.

Arapça dilinin en temel kaynağı olarak kabul edilen Kuran-ı Kerîm'de ise bu kelime farklı şekillerde üç kere kullanılmıştır. İlk kullanım Tevbe Süresi 2. ayette karşımıza çıkıyor:

فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَاعْمَلُوا أَنْتُمْ غَيْرَ مُعْجِزِي اللَّهِ وَأَنَّ اللَّهَ
مُخْزِي الْكَافِرِينَ

²²⁷ Menderes Coşkun, "Seyahatname ve Sefaretnameler", İstanbul, **Türk Edebiyatı Tarihi**, 2006, C: II, s. 329

²²⁸ İbn Manzûr, **a.g.e.**, C: II, s. 492

²²⁹ Mecid ed-Dîn Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, **el-Kâmûsu'l muhît**, thk. Muhammed Na'îm el-U'rksûsî, Beyrût, Muesset'ül Risâlet, 2005, s. 225

²³⁰ Serdar Mutçalı, **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Dağarcık, 1995, s. 422

"Bu topraklarda dört ay daha dolaşın. Bilin ki Allah'ı çaresiz bırakamazsınız. Ama Allah, ayeti görmezlikten gelenleri (kafirleri) rezil eder."²³¹

Burada s-y-h kökü karşımıza çoğul emir sigası olarak "dolaşın" anlamında çıkmaktadır. Bu yönüyle modern Arapça'daki karşılığıyla tam anlamıyla uyuşmaktadır. Kelimemizin geçtiği diğer bir ayet ise yine Tevbe Suresi'ndedir:

التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْآمِرُونَ

بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ

"Tövbe edenler, Allah'a kul olanlar, hamd edenler, gezip görenler, rükû edenler, secde edenler, iyiliği emredip, kötülükten alıkoyanlar ve Allah'ın koyduğu sınırları koruyanlar var ya; sen böyle müminleri müjdele."²³²

Bu ayette s-y-h kökü karşımıza çoğul ism-i fâil olarak çıkmakta ve "gezip gören" kişiler anlamına gelmektedir. Yine bu bağlamda modern Arapça'daki manasıyla tamamen örtüşmektedir. S-y-h kökünden türemiş Kuran'da geçen son kelime ise Tahrîm Suresi'ndedir:

عَسَى رَبُّهُ أَنْ طَلَّقَكُمْ أَنْ يُبَدِّلَهُ أَزْوَاجًا خَيْرًا مِنْكُمْ مَسْلَمَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ

قَاتِنَاتٍ تَائِبَاتٍ عَابِدَاتٍ سَائِحَاتٍ ثَيِّبَاتٍ وَأَبْكَارًا

"Eğer sizi boşarsa bakarsınız ki Allah yerinize daha iyi eşler verir. Onlar, Allah'a teslim olan, inanıp güvenen, boyun eğen, ona yönelen, ibadetlerini yapan ve **oruç tutan** dullardan ve bakirelerden olabilir."²³³

Bu ayette s-y-h fiilinden türetilmiş dişil ism-i fâil kullanılmıştır. Ancak burada modern anlamının dışında, "oruç tutan kadınlar" manası yüklenilmiştir. *el-Kâmûsu'l*

²³¹ Kur'an-ı Kerim, **Tevbe Suresi**, Ayet. 2

²³² Kur'an-ı Kerim, **Tevbe Suresi**, Ayet. 112

²³³ Kur'an-ı Kerim, **Tahrîm Suresi**, Ayet. 5

muhî't'te fiilin bu anlamına değinilmişti. Bu mana Hz. Ayşe'den nakille gelen şu rivayete de uymaktadır:

Hiz. Aişe'nin şöyle dediğı rivayet edilmiştir:

وَرُوِيَ عَنْ عَائِشَةَ أَنَّهَا قَالَتْ: سِيَّاحَةٌ هَذِهِ الْأُمَّةُ الصِّيَامُ: أَسْنَدُهُ الطَّبْرِيُّ

"Bu ümmetin seyahati oruçtur." et-Taberî'ye isnat olunmuştur.²³⁴

Yemenli ünlü İslam âlimi ve müçtehidî İmam Şevkani'nin Tevbe Suresi'nin 112. ayetinde geçen "sâihun" kelimesini cihat edenler, hicret edenler, hadislerle ulaşmak ve ilim talebi için yola çıkanlar anlamında kullanıldığına dair rivayetleri açıklamasının ardından Allah'ın yolculuk ile itaat etme hususunda kullarına fırsat tanıdığını, kullarının bu şekilde Allah'ın yarattığı mahlukat üzerine tefekkür edip ibret alma olanağının sağlandığını, bu nedenle ayette seyahatin gerçek anlamının kullanıldığını belirtmektedir.²³⁵

Ragıp el-İsfahanî, "saihun" kelimesine oruç tutan erkekler, "sâihat" kelimesine de oruç tutan kadınlar manası vermiştir. Orucun iki kısımdan oluştuğunu, birinin hükmi oruç yani yiyecek ve cinsel ilişkiyi terk etmek olduğunu, ikinci orucun da hikemî oruç yani kulak, göz ve dil gibi organları günahlardan korumak olduğunu açıklamaktadır. el-İsfahanî, "sâih" kelimesine getirdiğı açıklamaların birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğunu söylemiştir.²³⁶

Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in hadis-i şeriflerine baktığımızda ise s-y-h kökünden türeyen kelimeler "suyun akıp gitmesi" anlamında kullanılmışken aynı zamanda "gezme, dolaşma" anlamında da kullanılmıştır.²³⁷

İbn'ül Esîr *en-Nihâye fî garîbi'l hadîs* adlı eserinde Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in "لَا سِيَّاحَةَ فِي الْإِسْلَامِ" "İslam'da seyahat yoktur." anlamındaki hadisini şöyle

²³⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir el-Kurtubî, **el-Câmi' li ahkâmi'l kurân**, thk. Abdullah b. Abdul Muhsin et-Türkî, Beyrût, Müessesetü'l Risale, 2006, C: X, s. 394

²³⁵ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, **Fethu'l kadîr**, thk. Yûsuf el-Ğûş, Beyrût, Dâru'l Ma'rife, 2007, s. 601

²³⁶ Ragıp el-İsfahânî, **Müfredat**, trcm. Prof. Dr. Abdülbakir Güneş, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yolcu, İstanbul, Çıra Yayınları, 2010, s. 521

²³⁷ Arent Jan Wensinck, **el-Mu'cemu'l mufehres li elfazi'l hadîsi'l nebevî**, Leiden, E.J. Brill, 1955, C: III, s. 44-45

açıklamıştır: "Bu hadiste yeryüzünde seyahat etmek isteyenlerin kendi ülkelerinden ayrılıp Cuma namazını ve cemaati terk etmeleri, insanlar arasında dedikoduyu ve kötülüğü yaygınlaştırmaları kastedilmiştir."²³⁸

1980 yılında Muhammed Hamidullah'ın kaleme aldığı ve Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in yaptığı seyahatleri konu alan makalesinde, kendisinin süt annesine teslim edildiği günden itibaren defalarca seyahate çıktığı ve bunun Araplar arasındaki kadim seyahat geleneğine uygun olduğu aktarılmaktadır.²³⁹

Resulullah döneminde Müslümanlar seyahati tam anlamıyla bir ibadet vesilesi olarak görmekteydiler. Buna delil olarak; Buhari'de geçen "Kavmim beni ülkemden çıkardı. Dünyada seyahat edip Rabbime ibadetle meşgul olmak istiyorum."²⁴⁰ hadisini zikredebiliriz.

Kitaplarda hedefi açısından farklı seyahatlerden bahsedilir. Bunlardan bir tanesi ilim elde etmek için yapılan seyahattir. Peygamber Efendimiz birçok hadis-i şerifinde ilim elde edebilmek için yolculuk yapmanın önemine değinmiştir. Bir hadis-i şerifte Allah Resülü şöyle söylemektedir:

"İlim talebiyle yolculuğa çıkan kişi, evine geri gelinceye kadar tüm vaktini Allah yolunda harcamış gibidir."²⁴¹

Diğer bir hadiste de bu minvalde Allah Resülü şöyle söylemiştir:

"İlim sahibi olabilmek için yolculuk yapanlara Allah cennetin yollarından birini bulmayı nasip eder."²⁴²

Bu hadislerden anlaşıldığı gibi Peygamber Efendimiz yolculuğun en önemli amaçlarından birinin, ilim olması gerektiğini vurgulamıştır. Hatta ilim amaçlı yapılan seyahatler, Allah yolunda cihat etmekle aynı seviyeye konulmuş, sonunun da savaş alanında şehit olan bir mücahit ile aynı şekilde cennette bitebileceği konusunda

²³⁸ Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (İbnü'l Esîr), **en-Nihâye fî garîbi'l hadîs ve'l eser**, thk. Mahmud Muhammed et-Tannâhî, Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Beyrût, el-Mektebet'ül İslâmiyye, 1963, C: II, s. 432

²³⁹ Prof. Dr. Muhammed Hamidullah, "Hz. Muhammed'in İslam Öncesi Seyahatleri", trcm. Abdullah Aydın, Erzurum, **A.Ü.İ.F.D.**, 1980, s. 327 vd.

²⁴⁰ Buhari, **Menakib**,45; **Kefâlet**, 4

²⁴¹ İbn Mâce, **Cihâd**, 13 Tirmizî, **İlim**, 2

²⁴² Buhârî, **İlim**,10; Ebû Dâvûd, **İlim**,1

müjdelere vermiştir. İslam dininin ilme verdiği bu önemi "oku"²⁴³ anlamındaki ilk emrinden ve çeşitli ayetlerde alimlerin, ilmin ve hikmet kavramının övülmesinden anlayabiliyoruz.²⁴⁴ Bu övgülerden ve teşviklerden dolayı Müslümanların kalplerinde ilim öğrenme isteği oluşmuş, bilhassa Peygamber Efendimizin hadislerine ulaşma isteği, ilim maksatlı seyahatlerin en önemli nedenlerinden biri olmuştur. İlim talebiyle yollara düşmüş birçok alim, kendi anayurtlarını, ailelerini arkalarında bırakarak yüzlerce kilometre uzaklara giderek oralarda ilim meclislerinde bulunmuş, farklı ilimlere hayatlarını adanmış alimlerle tanışma fırsatı bulmuş ve ömürlerini böyle güzel bir biçimde sonlandırmışlardır. Bu alimlere en güzel örneklerden biri olarak Farabi (ö.339/950)'yi verebiliriz. Muallim-i Sâni lakabıyla bilinen Farabi aslen Türk kökenli olarak Mâverâünnehir bölgesinde doğmuş ancak ömrünü ilim yolunda Suriye ve Irak'ta geçirmiştir. Bir diğer örnek olarak Ahmed b. Muhammed el-Makkârî'yi verebilmemiz mümkündür. Kendisi Fas'ta dünyaya gelmiştir. İlim elde etmek amacıyla Mısır, Filistin, Hicaz bölgesi ve Suriye'de bulunmuş ve bu sayede 300'e yakın bilim adamını tanıttığı "*Nefhü't tıb min gusni'l endelüs'ür ratîb ve zikri veziriha lisanü'd din ibn'il hatîb*" kitabını kaleme alabilmiştir. Gazzâlî de aynı şekilde en önemli eseri olan "*İhyâ'u ulûmi'd din*" 'i on yılı aşkın yolculuğu boyunca hazırlamıştır.

Bu konuyla alakalı olarak tarih araştırmacısı Houari Touati, şöyle bir analiz yapmaktadır: "İnsanbilimsel açıdan, İslam bilim kültürü, yazılı ve sözlü gelenekler tarafından güçlü bir biçimde işlenmişti. Bu kültür, 8. yüzyıldan beri kitabın müderrisin yerini alıp alamayacağı ve müderrisin yetkesinin kitapta korunup korunamayacağı sorununu tartışmıştı. Genel anlamda verilen yanıt hayırdı; kitaplar kendiliklerinden konuşmadıkları ve her koşulda onları konuşturmak üzere bir yetke gerektirdiği için, müderrisin üstünlüğü kabul ediliyordu. Kitaba karşı müderrisi seçen İslam kültürü, insanın kendiliğinden yetke alarak bilginlik aşamasına ulaşamayacağı kuralını yerleştirdi. Bu noktaya ancak silsile yoluyla erişilebilirdi. Bu nedenle orta çağın Müslüman alimleri tek meşru bilginin icazet verilmiş bilgi ve icazet verilmiş tek bilginin de silsileye dayalı bilgi olduğuna karar verdiler. Böyle bir yapıda seyahat ayrı bir önem kazanıyordu: Saygın silsileler içinde kendilerine yer bulmak isteyen alim

²⁴³ Kurân-ı Kerîm, **A'lak Suresi**, Ayet 1.

²⁴⁴ bkz. Kurân-ı Kerîm, **Bakara Suresi**, Ayet 269; **Zümer Suresi**, Ayet 9; **Mücâdile Suresi**, Ayet 11.

adayları, çağlarının en ünlü hocalarının yanına davet ediliyordu. Orta çağda yaşam öykülerini konu alan sözlüklerde, bu hocaların yanına gitmek için "denklerin yapılıp, hayvanların yüklendiği" yazılıdır.²⁴⁵ Nitekim yukarıda zikrettiğimiz İslam alimleri de yazdıkları en önemli eserleri çıktıkları seyahatlerde tamamlamışlardır. Bunun sebebi olarak "saygın silsileler içinde kendilerine yer bulmak" ve İslam kültüründe "alimin kitaba olan üstünlüğünü" sayabiliriz.

Bir diğer seyahat türü olarak; dil öğrenmek için yapılan yolculukları sayabiliriz. Arap filologlarının fasih Arapça'yı doğrudan yerli insanların ağzından öğrenebilmek için yaptıkları uzun seyahatlerin İslam seyahat kültüründe çok mühim bir yeri vardır. Bu yolculukların öncelikli hedefi; Kur'an-ı Kerim ve onunla bağlantılı diğer İslami kaynakların açık ve seçik anlaşılması ve sonunda doğru tevillerin yapılabilmesidir. Bu uğurda en çok mesai harcayan alim, en büyük çöl seyyahı olarak bilinen Kisâî (ö.183/799)'dir.²⁴⁶ Memleketi olan Kûfe'de eğitim aldıktan sonra, Basra ve Bağdat'a seyahat etmiş, *Kitâbu'l ayn*'ın yani ilk Arapça sözlüğün yazarı olan Halil b. Ahmed (ö.175/791)'in dizinin dibinde ders almıştır. Dersler esnasında bir bedeviyle tanışmış ve bedevi arkadaşının ona aradığı fasih dilin aslında Basra'da değil, Kûfe'deki bedevi yaşantısı süren Esed ve Temîm kabilelerinde bulunduğunu anlatması üzerine o arı dilin badiyede olduğuna karar veren Kisâî, yanına mürekkep ve kâğıt alarak bölgeye seyahat eder. Bir süre orada kalır ve hatırı sayılır bir materyalle geri döner. Kisâî bu meşakkatli yolculukta açlık çekmiş, hatta kendi ifadesiyle yorgunluk ve açlığın cildinin rengini değiştirdiğini keyifli bir şekilde anlatmıştır.²⁴⁷ Kisâî, her dincinin kendini geliştirmek için çıkması gereken basamaklardan biri olarak bedeviler arasında kalmayı bir metot olarak belirlediği için öğrencileri de onun yolunu izlemişlerdir. Kisâî'nin en iyi öğrencilerinden biri olan Ferra (ö.207/822) hocasının izinden giderek çölde hayatının bir kısmını geçirdi. Hatta Ferra bu yolculuktan o kadar

²⁴⁵ Houari Touati, **Orta Çağda İslam ve Seyahat Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi**, trcm. Ali Berktaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 13

²⁴⁶ **Kisâî**: Tam adı Ebü'l-Hasen Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kisâî el-Kûfî'dir. Künyesinden anlaşılacağı gibi Kûfelidir. Yedi kıraat imamından biri olan Kisâî aynı zamanda nahiv âlimidir. (Tayyar Altıkulaç, "Kisâî", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXVI, s. 69)

²⁴⁷ Touati, **a.g.e.**, s. 59

faydalandı ki Halife el-Me'mun ona bedevilerden işittiklerine dair bir kitap yazmasını emretti.²⁴⁸

Seyahat çeşitlerinden bir diğeri ibadet için yapılan yolculuklardır. Bu yolculukların başında Allah yolunda cihat etmek (ilim ve kitâl) ve hac yolculuğu gelmektedir. Tasavvufi manada da peygamberlerin ve alimlerin kabristanlarının, yaşayan ulemanın ziyaret edilmesi bu kapsamda sayılabilir.

Son olarak çalışmamızın büyük kısmını oluşturan seyahat çeşidi olarak coğrafya, tarih ve kültür alanlarında malumat elde etmek amaçlı yapılan yolculukları zikredebiliriz. Bu seyahatlerin öncelikli amacı ilim öğrenme olsa da bunun yanında gezilen ve görülen ülkelerin ahlaki durumları, siyasi, idari, dini ve ekonomik vaziyetleri ve tarihleri konusunda bilgi toplamak da sayılabilir. 8. yüzyılın sonlarından itibaren Yunan, Hint ve Fars menşeli coğrafya, matematik ve astronomi eserleri ortaya çıkınca, 9.yy'ın başından itibaren İslam dünyasında coğrafya kitaplarının yazılmasında bu tarz seyahatlerin çok büyük etkisi olmuştur. Çalışmamızda birçok kez kaynaklarına başvurduğumuz *Kitâbu'l buldân*'ın yazarı Yakûbî (ö.292/705) Kuzey Afrika'ya, Orta Doğu'ya, Mâverâünnehir bölgesine ve Ermenistan'a yolculuk yapmıştır. Yine kaynaklarından faydalandığımız el-Mes'ûdî de en meşhur eseri olan *Murûcu'z zeheb*'i yazmak için öncesinde birçok seyahat gerçekleştirmiştir. İlk Müslüman coğrafyacılarından olan İbn Havkal *Sûretu'l arz* isimli kitabını otuz dört yıllık bir yolculuğun sonunda yazmıştır. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî seyahatnamesini yazabilmek için uzun yolculuklara çıkmış, sahralarda yolunu kaybetmiş, iftiraya uğramış, birçok kez ölümle yüz yüze gelmiştir.²⁴⁹

Seyahatname kavramına ve çeşitlerine değindikten sonra bu bölümde seyahatin önemine dikkat çekmek istiyoruz. Seyahat, içinde birçok faydayı barındıran özellikle ekonomi, psikoloji, tıp ve sosyoloji gibi farklı alanlarda insanlara yarar sağlayan bir faaliyettir. Bunun yanı sıra seyahat, coğrafyalar, insanlar ve kültürler arasında sağlam ve uzun süreli bağlar kurmaya yarayan bir köprü vazifesi de görmektedir. Belli bir yerde ikamet etmek yaşamayı kolaylaştırırken, yolculuk ise öğrenmeyi

²⁴⁸ Ebû Berekât Kemâleddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Anbârî, *Nuzhetu'l elbâ' fi t tabakâti'l edibbâ'*, thk. İbrâhîm es-Sâmîrî, Zerkâ, Mektebetu'l Minâr, 1985, s.81

²⁴⁹ Mustafa Çağrırcı, "Seyahat", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C: XXXVII, s. 9

kolaylaştırmaktadır. Bir yerde devamlı ikamet etmek kalbi adeta taşlaştırırken, devamlı seyahat etmek kalbi yumuşatır. Kişiliğin olgunlaşmasında seyahatin büyük bir etkisi vardır. Çünkü yolculuk yapmak, sıkıntılara göğüs germeyi, aşsız, susuz kaldığın zaman Allah'a sırtını dayamayı öğretir.²⁵⁰

Seyahatin önemiyle alakalı olarak İmam Şafi şöyle söylemektedir:

تَغْرَبُ عَنِ الْأَوْطَانِ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ وَ سَافِرٌ فِي الْأَسْفَارِ خَمْسُ فَوَائِدٍ

تَفَرِّجُ هَمَّهُ وَ إِكْتِسَابُ مَعِيشَةٍ وَ عِلْمٌ وَ آدَابٌ وَ صُحْبَةٌ مَاجِدٍ

"Daha iyi bir yaşam için seyahat et uzaklara, çünkü beş fayda vardır yolculukta!

Derdi kederi unutturur, hayatı öğretir, ilmini artırır ve güzel dostluklar kazandırır."²⁵¹

Yine seyahate çıkmamanın önemiyle alakalı olarak İmâm Şafi Dîvân'ında şu harika dizeleri kaleme dökmüştür:

"Akleden insanlar için sabit bir yerde ikamet etmek yoktur. O zaman evini barkını bırakıp da gurbete çık. Seyahat et ki geride bıraktığın şeylere karşılık daha güzel ve iyi şeyler elde edesin. Hayatın tadında yorgunluk vardır, bu yüzden yorul! Duran su bozulur, bilirim. Ancak bu su akarsa temiz olur. Aslan dahi ininden çıkarsa avlanabilir. Ok yaydan çıkmadan hedefini vurabilir mi? Güneş hareket etmeseydi insanlar usanırdı ondan! Yastık altında duran altın toprakla eş değerdir. Ud çalınmadan yerinde dursaydı odundan ne farkı kalırdı? Memleketinden ayrılırsan, işte o zaman amacına ulaşır altın gibi değerli olursun."²⁵²

Yolculukla alakalı bu güzel dizelerin ardından seyahatin bizlere kazandırdıklarını şu şekilde özetleyebiliriz:

a) Seyahat, insanın ahlaki değerleri ile kötü taraflarının meydana çıkmasına imkân sağlayan bir ruh testidir. Bu testin içerdiği sorular, insanın normal hayatında devamlı ikameti sırasında alışık olmadığı problemlerden oluşur. Seyahat ederken kişi

²⁵⁰ Ali Akpınar, "Seyahatin Önemi, Amacı ve Hikmeti", **Din ve Hayat**, İstanbul, 2009, Sy. VII, s. 11

²⁵¹ Muhammed İbrahim Selîm, **Dîvânü'l imamu'l şâfi'**, Kâhire, Mektebet İbn Sînâ, s.61; Abdulrauf el-Munâvî, **Fazlu'l kadîr şerhu'l câmi's sağîr**, Beyrût, Dâru'l Ma'rife,1972, C: IV, s. 82

²⁵² Akpınar, **a.g.m.**, s. 11

birçok uyarıcıyla karşı karşıya gelir. Kişi bu uyarıcılara verdiği reflekslerle aslında ahlaki seviyesini ortaya koyar. Yani bir başka deyişle seyahatler insanın içindeki gizli olanı dışarı çıkaran bir olgudur. Bu yüzden Arapça’da ona "sefer" denilmiştir, çünkü seferin manası gizlilikleri ortaya çıkaran, keşif²⁵³ demektir. Cevheri’den yaptığı alıntıyla *Lisanu’l Arab* sahibi, yolculuğun “sefer” olarak isimlendirilmesinin sebebini, yolcunun yüzünden maskeleri düşürerek gerçek ahlakını ortaya çıkartan bir iş olması şeklinde açıklar.²⁵⁴

b) Seyahat hem bedenin hem ruhun spor yapmasını sağlayan bir antrenman gibidir. Onunla beraber ruhlar donukluktan kurtulup hareket kazanır, bedenler de uyuşukluktan kurtulup canlanır. Bu yüzden Peygamber Efendimiz (s.a.v) hadis-i şerifinde "seyahat ediniz sıhhat bulunuz ve rızıklanınız"²⁵⁵ diye buyurmuştur.

c) Seyahati kültürün ve bilginin alınıp satılabildiği bir çarşıya benzetebiliriz. Yolculuklar sırasında keşfedilen yeni mekanlar, kültür ve medeniyet merkezleri, her türlü ekonomik ve kültürel seviyede kurulan arkadaşlıklar hiç yabana atılamayacak bir bilgi akışını beraberinde getirmektedir. Seyahat bu şekilde dostlukların sayısını arttırarak dünyadaki barış ortamına katkıda bulunmaktadır.

d) Hac farızası ile beraber mukaddes yerlerin ziyaret edilmesi İslam dininin kalplerdeki heyecanını ve etkisini artırır. Bu sayede tarihsel şuurun diri tutulması sağlanarak, insanlar geleceğe hazırlanır.

e) Seyahat sayesinde bölgelerdeki ekonomi canlanır.

f) Seyahatler vasıtasıyla oluşturulan ahlaki birikimler olgun ahlaklı kişileri meydana getirirken, geziler boyunca alınan notlar edebiyat dalında değerli eserlerin, hatırat ve seyahatnamelerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.²⁵⁶

Yakût el-Hamevî, *Mucemu'l buldân* adlı meşhur kitabını, ona yazmaya sevk eden şeyin Kuran-ı Kerîm'deki "Bunlar yeryüzünde dolaşmadılar mı ki öncekilerin

²⁵³ İbn Manzûr, **a.g.e.**, C: IV, s. 367

²⁵⁴ İbn Manzûr, **a.g.e.**, C: IV, s. 368

²⁵⁵ Ahmed el-Buzra, Muhammed, Muhammed b. Rizka b. Tarhûnî ve Hikmet Beşer Yâsîn, **Merviyat el-imâm ahmed b. hanbel fi't tefsîr**, Riyâd, Mektebetü'l Mueyyed, 1993, C: III, s. 345; el-Munâvî, **a.g.e.**, C: IV, s. 82

²⁵⁶ Akpınar, **a.g.m.**, s. 13

sonlarının nasıl olduğunu görsünler. Onlar oralarda, bunlardan daha çok, daha kuvvetli, bıraktıkları eserler daha güçlüydü. Yaptıkları, onların bir işine yaramadı."²⁵⁷ mealindeki ayetin olduğunu dile getirmektedir.²⁵⁸

Seyahatlerin önemini ve faydalarını zikretmemizin ardından ilk seyahatnamelerden bahsetmek gerekir. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) ve raşid halifeler döneminden itibaren İslam'ın yayılmasına aracı olan fetih hareketleri, bu fetih hareketlerinin sonucunda büyüyen İslam bölgelerini meydana getiren ülkeleri ve halklarını tanıma, özellikle hadis ilmi alanında olmak üzere farklı ilimleri öğrenebilme vb. amaçlarla Müslümanlar tarafından yolculuklar gerçekleştirilmiş ve seyahatnameler telif edilmiştir. İslam coğrafyasında bilinen en eski seyyah Mekhûl b. Ebû Muslim (ö.112/730)'dir. Kendisi tabiînden olup, aynı zamanda Suriye fıkıh ekolünün bir temsilcisidir. Yazdığı seyahatnamenin bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Mekhûl'ün ardından ise h.208 (m.824) yılında Emevî halifesi II. Abdurrahman'ın Normanlara elçi olarak gönderdiği şair Yahyâ b. Hakem el-Bekrî'nin seyahati, Abbasî Halifesi Vâsik Billah'ın h.228 (m.842) senesinde Çin'e gönderdiği Sellâm et-Tercümân'ın seyahati ve İbrâhîm b. Yakûb et-Tartûşî isimli Musevi'nin h.289 (m.902) yılında Kurtuba Sultanının elçisi unvanıyla Alman Kralı Otto'yu ziyaret edip Alman ve Slav bölgeleriyle alakalı gözlem ve izlenimlerini aktardığı seyahati, Arap edebiyatının ilk seyahat örneklerindendir.²⁵⁹

Türk Edebiyatı'nda ise ilk seyahatnameler Türkçe değil Farsça kaleme alınmıştır. Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın "*Acâibu'l letâif*" isimli eseri ve Ali Ekber Hataî'nin "*Hitâyname*" adlı eseri Türklerin yazdığı ilk seyahatnameler arasındadır.²⁶⁰

Bir diğer ismi Hitay Sefaretnamesi olan Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın eseri *Acâibu'l letâif* h.825 (m.1422) senesinde yazılmıştır. Hitay isminin verilmesinin sebebi o dönemlerde Avrupa'da Çin topraklarına bu isim verilmesidir. Timur'un oğullarından biri olan Mirza Sahruh, Çin topraklarına gönderdiği heyet üyelerinin arasında Hoca Gıyaseddin Nakkaş da bulunuyordu. 1419 senesinde Herat'tan yola çıkan Hoca

²⁵⁷ Kurân-ı Kerîm, **Mû'min Suresi**, Ayet 82

²⁵⁸ el-Hamevî, **a.g.e.**, C: I, s. 7

²⁵⁹ Yazıcı, **a.g.m.**, s.10

²⁶⁰ Şafak Tunç, "Seyahatnameler", (Erişim Tarihi 04.05.2019) s. 1-2

<https://www.academia.edu/7470916/SEYAHATN%C3%82MELELER>

Gıyaseddin Çin'e gidene kadar ve yolculuk dönüşünde gördüğü şeyleri not almış ve döner dönmez de bu notları toparlayıp kitap haline getirmiştir. Farsça yazılan bu nadide eser, III. Ahmet döneminde Damat İbrahim Paşa'nın fermanıyla Şeyhülislam İsmail Asım Efendi tarafından Osmanlı Türkçesi'ne çevrilmiştir.²⁶¹

Ali Ekber Hataî'nin *Hitâyname* adlı eseri ise 16. yüzyılın başında 1506-1508 yılları arasındaki Çin yolculuğunun gezi notlarını içinde barındırır. Bu geziyi seyahatnameye çeviren Ali Ekber Hataî, bu kitabı 1516'da Yavuz Sultan Selim'e, sonrasında da Yavuz'un oğlu Kanuni Sultan Süleyman'a sunmuştur. Eser yirmi bölümden oluşup Çin'in sınırları ve coğrafi konumu, idari yapısı, yönetim sistemi, iklimi ve hava şartları, dinleri, dilleri, gelenekleri, bölgeleri, hapishaneleri, sarayları, bilimsel gelişmeleri, sanatsal eserleri, İslamiyet'in Çin'deki durumu, festivalleri ve bölgede yapılan savaşlar hakkında bilgi vermektedir. Ancak eseri yazarken Hoca Gıyaseddin Nakkaş'ın "*Acâibu'l letâif*" adlı eserinden faydalandığı düşünülmektedir. Eser III. Murat döneminde (1574-1595) kimliği bilinmeyen bir şahıs tarafından Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmiştir.²⁶²

Fars Edebiyatındaki ilk seyahatname örneği ise; Sâsâniler İmparatorluğu'nun kurucusu olan Erdeşîr b. Bâbek ile aynı dönemde yaşayan Arda Viraf isimli Zerdüş mobedinin (din adamı) hayal dünyasında oluşturduğu cennet ve cehennem tasvirlerini konu alan Arda Vîrafname isimli eserdir. Fars Edebiyatında böylesine hayal ürünü olan seyahatnameler İranlıların İslam'la buluşmasından sonra dahi yazılmıştır. Ünlü mutasavvıf Ferîdüddin Attâr'ın kaleme aldığı *Mantıku't tayr* ve Muhammed Berdsirî Kirmanî'nin *Misbâhu'l envâr* isimli eseri de bu tarz seyahatnamelerden olup İslam sonrası yazılan eserlerdendir.²⁶³

Batı'da ise seyahatname türünde verilen ilk eserler Roma İmparatorluğu devrinde yaşamış Yunan filozof, coğrafyacı ve tarihçi olan Strabon'un (ö. m.24) ve m.s 2. yüzyılda yaşamış olan meşhur Yunan seyyah ve coğrafyacı Pausanias'ın eserleridir. Bu eserlerde Antik Çağ'daki insanların yaşayışları ve inançları konu edilmektedir.

²⁶¹ Muhaddere N. Özerdim, "Acâibu'l Letâif (Hitay Sefaretnamesi) ile Çin Kaynakları Arasında İlgî", **A.Ü.D.T.C.F. Dergisi**, Ankara, 1950, Sy. 3, C: VIII, s. 347

²⁶² Ahmet Taşağıl, "Hitâyname", **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, C: XVII, s. 404

²⁶³ Kaan Dilek, "Seyahatname", **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVII, s. 404

Belli bir edebiyat düzeyinde yazılan ilk Batılı Seyahatname ise 13. yüzyılda Marco Polo'nun seyahatnamesidir.²⁶⁴ Batı'da "The Travels of Marco Polo" ismiyle basılmıştır.

Bu minvalde Johannes Schiltberger'in "Türkler ve Tatarlar Arasında" isimli kitabını da burada zikretmemiz gerekmektedir. Kendisi Niğbolu Savaşı'nda tâbî olduğu feodal efendisinin yanında savaşırken Türklere esir düştü. Haçlıların giriştiği toplu katliamlara bir karşılık olarak idam edilmesine hükmedilmiş esirlerden biriydi. Yıldırım Bayezid'in oğlunun merhamet etmesi sonucunda idam edilmekten son anda kurtulmuştur. Sultan Bayezid'in yanında tam altı sene geçirmiştir. Bu sefer de Osmanlı saflarında savaşırken Ankara Savaşı'nda Bayezid'le birlikte esir düştü. Hayatı esaretle geçen Johannes otuz iki yıllık esaretin ardından ülkesine dönebildi ve bu eseri yazmaya karar verdi. Dört yazma nüshası bulunan eser döneminde çok ilgi görmüş ve meşhur olmuştur.²⁶⁵

Batılı tarzda yazılan ilk seyahatnamelerden bir diğeri de Cristobel de Villanon'a isnat edilen 1522 senesinde Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı askerlerine esir düşen ve Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'nın yanında bir süre yaşayan İspanyol asker Pedro'nun yaşamış olduğu olayları içeren eserdir. Yaklaşık üç yüz elli sene Madrid Üniversitesi kütüphane arşivinde kalan eser 20. yüzyılın başlarında bir İspanyol bilim adamı tarafından ortaya çıkarılmıştır. Kitapta Osmanlı'daki günlük hayat, insanlar arasındaki ilişki, bilimsel gelişmeler, adalet ve idari yapıyla alakalı bilgiler bulunmaktadır. 16.yüzyılda Osmanlı üzerinde ticaret yapan bir Alman şirketinin temsilcisi olan Hans Ulrich Krafft ve 18. yüzyılda yaşamış İtalyan maceracı Casanova ile Baretti de bu türde önemli eserler vermiş iki seyyahdır.²⁶⁶

1.2.1. Arap Edebiyatında Seyahatnameler

Arap edebiyatında seyahatnameler üzerine kendi tasnifimizi yapmadan önce Arap edebiyatçılarının yaptıkları tasniflerden bahsetmemiz gerekmektedir. İlk olarak, Dr. Ahmet Ramazan seyahatleri üçe ayırmıştır. Bunlar; coğrafi seyahatler, doğuluların seyahatleri ve batılıların seyahatleridir. Dr. Şevki Zayf ise sıralamayı şöyle yapar;

²⁶⁴ Şafak Tunç, **a.g.m.**, s. 1-2

²⁶⁵ Kemal Beydilli, "Schiltberger, Hans Johannes", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVI, s. 228

²⁶⁶ Şafak Tunç, **a.g.m.**, s. 2

coğrafi seyahatler, deniz seyahatleri, ülkeler ve milletler üzerine seyahatlerdir. Dr. Hüseyin Fevzi ise seyyahları özellikleri bakımından dört kısma ayırmıştır;

1- İlk ekipte olan gezginler eski seyyahlardan ve dönemindekilerden farklı bilgiler toplayanlar; Birûnî, el-İdrîsî, Ebî'l Fedâ gibi...

2- İkinci olarak, ülkelere gidip öğrendiklerini ve gördüklerini tasvir edenler; et-Tâcir Süleyman, Ebî Delf, İbn-i Cebîr ve İbn-i Battûta gibi...

3- Tüccarlardan ve yolculardan duyduklarını derleyenler; İbn-i Hurdâzibeh, el-Cîhânî ve Ebî Zeyd el-Hasen el-Sîrafî gibi...

4- Son olarak da bazı bölgelere gitmiş ancak kişisel izlenimleriyle yetinmeyip, başkalarının kitaplarından ve başkalarından duyduklarını kendi notlarına ekleyenler; el-Mesûdî, el-Bîrûnî ve Yâkût el-Hamevî gibi...²⁶⁷

Seyâhatlerin tasnifi üzerine yapılmış en detaylı tasnif ise; Dr. Muhammed el-Fâsî'nin "el-İksîr fî fekâki'l esîr" adlı kitabın giriş bölümünde yaptığı düzenlemedir. el-Fâsî seyahatleri amaçlarına göre tam on dört kısma ayırmıştır;

1- Hicâz Seyâhatleri	8- Turistik Seyâhatler
2- Resmî Seyâhatler	9- Keşif Seyâhatleri
3- Arkeolojik Seyâhatler	10- Siyasî Seyâhatler
4- Ziyaret Seyâhatleri	11- Dini Seyâhatler
5- İlmi Seyâhatler	12- Hayali Seyâhatler
6- Ülke Seyâhatleri	13- Genel Seyâhatler
7- Katalog Seyâhatleri	14- Elçilik Seyâhatler ²⁶⁸

Bu sıralamadan farklı olarak daha basit bir tasnif yapan kişi ise Dr. Salâhuddîn eş-Şâmî'dir. Kendi kitabı olan "*er-Rihletu: aynu'l cogrâfyâ'l mebsura*" 'da seyahatleri iki ana başlık altında toplamıştır ve tasnifi şöyledir:

²⁶⁷ Dr. Nâsır Abdurrâzık el-Mevâfî, **er-Rihletu fî'l edebi'l arabî**, Kâhire, Mektebetu'l Vefâ, 1995, s. 32

²⁶⁸ Muhammed b. Osmân el-Miknâsî, **el-İksîr fî fekâku'l esîr**, thk. Muhammed el-Fâsî, Rabât, el-Merkezu'l Câmî' li'l Bahsi'l İlmi, 1965, s. 3

1- İslam'dan önceki seyahatler: Hac seyahatleri, savaş seyahatleri, elçilik seyahatleri.

2- İslam'dan sonraki seyahatler: Hac seyahatleri, ilim amaçlı seyahatler, sadece gezi amaçlı seyahatler.²⁶⁹

Burada hac seyahatlerini hem İslam'dan önce hem de sonraya almasının sebebi hac ibadetinin İslam'dan önceki Cahiliye Dönemi'nde de bulunmasından dolayı olduğunu düşünüyoruz.

Bizim yapacağımız tasnife en yakın tasnif ise Dr. Abdurrâzık el-Mevâfî'nin tasnifidir. Kendisi şöyle bir sıralamaya gitmiştir:

1- Resmi Seyahatler

2- Ticari Seyahatler

3-İlmi Seyahatler

4-Dini Seyahatler.²⁷⁰

Bütün bu bahsettiğimiz tasniflerden yola çıkarak, Arap Edebiyatına konu olmuş seyahatleri amaçlarına göre beş ana başlıkta toparlamayı uygun gördük. Bunlar:

1-Edebi Seyahatler

2-Coğrafi Seyahatler

3-Siyasi Seyahatler

4-Dini Seyahatler

5-Ticari Seyahatlerdir.

İlk olarak Arap Edebiyatında edebi seyahatlerden bahsederek çeşitli örnekler vereceğiz.

Edebiyat ve seyahat kavramlarının Arap Edebiyatında yan yana kullanılması, 19. yüzyılda İbn Battuta seyahatnamesinin İngilizce, Fransızca ve başka batılı dillere çevrilmesinin ardından başlamıştır. Yani "seyahat edebiyatı" kavramı bu vesileyle

²⁶⁹ Dr. Salâhuddîn eş-Şâmî, **er-Rihletu: aynu'l cogrâfyâ'l mebsura**, İskenderiyye, Munşeatu'l Meârif, 1999, s. 71,92

²⁷⁰ el-Mevâfî, **a.g.e.**, s. 34

Arap edebiyatına batıdan geçmiştir. Önceleri sadece seyahat anlamındaki "rihle" kullanılırken, daha sonra bu sözcük seyahatle birlikte kullanılmaya başlamıştır. Diğer edebiyatlar ile seyahat edebiyatı arasında büyük farklar vardır. Seyahat edebiyatında yazar kendisinden bahseder ve gidip gördüğü yerler hakkında detaylı ve uzun açıklamalarda bulunurken, diğer edebiyatlarda müellif kendinden bahsetmez ve kendi alanı dışına çıkmaz. Yazarın bu değerlendirmeleri ve açıklamaları zamanla sosyal, tarihi, edebi ve coğrafi açılardan önem kazanır. Seyahat edebiyatı müellifin farklı ülkelerde yaptığı gezilerle ilgili izlenimidir. Yazar, genellikle gezip gördüğü farklı yerlerin halklarının gelenek, görenek, adet ve örflerinden ve ayrıca ahlaki normlarından bahsederken, bazen de görmüş olduğu doğa güzelliklerinden bahsederek detaylı betimleme yapmaktadır.²⁷¹

İstanbul Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı eski bölüm başkanlarından ve seyahatnameler üzerine birçok araştırması bulunan Prof. Dr. Hüseyin Yazıcı seyahat edebiyatı hakkında şunları söylemektedir: "Seyahat edebiyatı, seyyahların yeryüzünde gerçekleştirdikleri yolculukların izlenimleridir. Seyyahlar, bu yolculukla alakalı olarak tasvirler yapar, şahit oldukları mekanlara ait izlenimlerini ve gözlemlerini edebi ve güzel bir üslup ile dikkatli bir biçimde anlatırlar. Ancak bu türle alakalı iki ana öge vardır. İlki, seyahatleri anlatacak şahsın, seyyah olması ve yaptığı yolculuklardan mutlak manada zevk alması gerekmesi; ikincisi ise, bu gezginin tarzının seyahat ruhunu yansıtmasıdır."²⁷²

Seyahatnameler, yolculuk yapılan yerlerin tarihi nitelikleri, coğrafi konumu ve doğal atmosferiyle beraber, orada yaşayan insanların gelenek, görenek, örf ve adetleri, zevkleri, hukuki ve sosyal ortamlarını ayrıntılı bir şekilde betimlemektedir. Bundan dolayıdır ki seyahatnameler coğrafya, sosyoloji ve tarih için çok önemli bir kaynak olagelmiştir. Bunu önceki bölümlerde dolaylı yoldan zikrettik. Seyahatnameler bu özelliklerinden ötürü ilk zamanlarda edebiyatçıların değil de edebiyat dışı alanlarda çalışma yapanların ilgisini çekmiştir. Seyahatnamelerin ilk örneklerinin Piri Reis, İbn Battuta, Marco Polo, Herodot, Babürşah, Seydi Ali Reis gibi kâşif, yönetici, asker,

²⁷¹ Hüseyin Yazıcı, "Arap Gezi Edebiyatına Bir Bakış", **İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası Dergisi**, İstanbul, 2007, C: IX, s. 100

²⁷² Hüseyin Yazıcı, **a.g.m.**, s. 100

denizci, tarihçi gibi vazifeleri olanlar tarafından yazılmış olması ve seyahatnamelerin "ruzname", "menzil kitabı" ve "sefername" olarak isimlendirilmesi de bize bu konuda ipucu vermektedir. Çünkü bu tarz yapıtlarda edebi bir nitelik oluşturmak yerine sosyal yarar sağlanması arzulanmıştır. Hac seyahatlerinin aktarıldığı kitaplarda da benzer özellikler göze çarpmaktadır. Seyahat konusunu içeren detaylar ve faktörler arttıkça, kullanılan dil ve anlatım teknikleri olgunlaştıkça seyahatname kendine bir kimlik inşa ederek özgünlük kazanmış ve sonucunda da bir süre sonra edebiyatın bir kolu olarak sahneye çıkmıştır.

Hint okyanusunda yapılan heyecanlı deniz yolculukları, İslam aleminde dikkat çeken seyahatler arasındadır. Basra körfezindeki limanlardan kalkan gemiler Hindistan ve Hint okyanusunda uzun yolculuklara çıkıyorlardı. Süleyman et-Tâcir de bu yolculuklara katılanlardan biriydi. Süleyman et-Tâcir 9. yüzyılda yaşamış bir gezgindi. Kendisinin bu yolculuklarda ele aldığı seyahat notları bu alanda aklımıza ilk gelenler arasındadır. Kahramanımızın seyahat notları "*Ahbâru's sind ve'l hind*" ismi verilen eserin birinci bölümünü oluşturmaktadır. Bu eser Marco Polo'nun seyahatnamesinden önce yazılmış olması sebebiyle kendi türünün en önemli örneklerinden biri olması muhtemeldir.²⁷³

Ahbâru's sind ve'l hind isimli eser iki bölümden oluşmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi Süleyman et-Tâcir'in Uzakdoğu'ya yapmış olduğu seyahat notları kitabın birinci kısmını oluşturmaktadır. Eserin ikinci kısmında ise; Ebu Zeyd es-Sîrâfî isimli Müslüman gezginin, Süleyman et-Tâcir'in naklettiklerini tamamlamak amacıyla diğer Müslüman seyyahların gezi notlarından faydalanarak ele aldığı hadiseler yer almaktadır.²⁷⁴ Bu kitapta yer alan maceralar, "Sindbad", Şehriyar'ın "Acaibu'l Hind" ve "Elf Leyle ve Leyle" gibi mitolojik, okuyucuyu eğlendiren bir edebiyatın meydana gelmesine sebep olmuştur.

Hadis toplayan alimler nasıl sadece hadis ravileriyle karşılaşabilmek için Mekke ve Medine'ye gitmişlerse, dilciler ve tarihçiler bu kutsal yerlere, sadece dini vazifelerini eda etmek için değil, aynı zamanda Arapça fasih dili çok iyi bir şekilde

²⁷³ George Sarton, **Introduction of the History of Science**, Washington, The Williams and Wilkins Company, 1931, C: I, s. 621

²⁷⁴ Sarton, **a.g.e.**, C: I, s. 571

konuşan bedevilerle karşılaşmak ve onların ağzından bu dilin belagatini, şiirini, yerel ağızlarını ve rivayetlerini öğrenmek için de gitmişlerdir. Acem bölgelerinden gelen Arap diline meraklı Müslüman bilginler, Arap dilinin bedevi emanetçilerini ve Irak şehrinin meşhur dil alimlerini arayadurdular. Bu konuyla alakalı olarak aktarılan şu rivayet müthiş bir örnek teşkil etmektedir:

Ebu'l Abbâs Sa'leb (ö.291/904) şöyle dedi: " İbnu'l Arâbî'nin (ö.231/846) meclisine şahit oldum. Orada yüze yakın kişi bulunuyordu. İnsanlar soru soruyor o da elinde kitap olmadan cevap veriyordu. Yıllardan beri ders esnasında elinde kitap olduğunu görmemiştim. İnsanlara kafasında olan bilgileri yazdırırdı. Şiir ilminde ondan daha bilgili birini daha görmemiştim. Bir gün meclisinde kendi aralarında konuşan iki adam gördü. Onlardan birine nerelisin? diye sordu. Adam İsbican Sind'denim diye cevap verdi. Diğer adama da nerelisin? diye sordu. O da Endülüs'tenim diye cevap verdi. İbnu'l Arâbî, İslam topraklarının iki zıt ucundan meclisine dinleyicilerin gelmesine şaşırdı ve bu konuyla alakalı bir beyit okudu. Etrafindakiler de bunu kaydettiler."²⁷⁵ Farklı bölgelerden gelmiş bu Müslüman gençlerden bir kısmı, Irak bölgesinde dilbilimci veya gramerci unvanları almıştı. Bilhassa İslam aleminin doğusundan geliyorlardı. Ünlü dilbilimci Belh kökenli Ahfeş (ö.215/830) ve Sicistân doğumlu Ebû Hâtim (ö.255/868) buna örnek gösterilebilir. Her ikisi de Basra şehrine yerleşmiş ve Basra dil okuluna bağlanmışlardı.²⁷⁶

Edebi seyahatlerin ortaya çıkmasına neden olan bir diğer unsur panayır merkezleridir. Panayırlar, Arap edebiyatının ve ticaretinin gelişmesinin en önemli sebeplerinden biridir. Basra'ya gelen bedeviler, şehrin merkezinin dışında Mirbed denilen yerde konaklardı. Bu nedenle Arap filologları orayı mesken edinmişlerdi. Mirbed basit bir ticaret merkezi değil, Cahiliye dönemindeki Arap panayırları gibi bir iletişim yeri ve şairlerin eserlerini okumaya geldiği gerçek bir kültür müessesesiydi. “*Garibu'l lugat*” araştırmacısı Asma'î (ö.213/823) de, bedevilerin günlük hayatlarında kullandıkları "garip ve farklı kelimeleri" bulmak için bu panayıra ziyaret ederdi. Asma'î

²⁷⁵ Ebû'l A'bbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir b. el-Hallîkân, **Vefayâtü'l a'yân ve enbâu ebnâi'l zamân**, thk.Dr. İhsân Abbâs, Beyrût, Dâr-u Sâdir, 1978, C: IV, s. 307

²⁷⁶ Touati, **a.g.e.**, s. 50

bir keresinde bu konuyla ilgili olarak başından geçen bir durumu hocasına şöyle anlatır:

"Bir gün, Ebû Amr b. el-Alâ'yı ziyaret etmeye gittim. Beni görünce, nereden geliyorsun diye sordu. Mirbed'den geldiğimi söyledim. Bana yanımda ne getirdiğimi sordu ve göstermemi istedi. Ben de yazı tahtama not ettiğim şeyleri ona okudum. Önceden hiç duymadığı altı nadir kelime üzerine biraz tefekkür ettikten sonra, bana nadir kelimelerin uzmanı olduğumu söyledi."²⁷⁷

Basralı dilbilimciler, sadece yaşadıkları yerlere gelen bedevilerden istifade etmediler, ayrıca bu arı dili koruyan insanlardan daha fazla faydalanmak için bizzat yaşadıkları çöllere edebi seyahatler düzenlediler. Bu işi ilk yapanlardan birisi Ebû Amr b. el-Alâ'dır. Mekke ve Medine'de eğitim görmüş, Yemen'de ve Suriye'de hayatının bir bölümünü geçirmiştir. Babası döneminin muhaliflerindendir. el-Alâ çöl deneyimini Haccâc'ın zulmüne bağlamaktadır. Sûfî Tüsteri'nin naklettiğine göre el-Alâ, çöl seyahatnamesinde şöyle demektedir:

"Haccâc'dan ancak çöle sığınarak kurtulduk. Orada bir süre geçirdikten sonra başka bir yere geçtik. Bir gün oralarda bir yerden çıkarken, ihtiyar bir bedevinin bir beyit okuduğunu işittim. Bu dizeler sabırla alakalıydı ancak bir yandan da bir zalimin ölümünü haber veriyordu." Ebu Amr el-Alâ'nın ölümünden sonra talebeleri, çöle seyahat etmeyi ve orada konaklamayı, tarihsel, toplumsal ve dilbilimsel materyal işinin meydana getirici bir adımı olarak uygulamaya devam ettiler.²⁷⁸

Burada biraz Ebû Amr el-Alâ'nın Arap dili tutkusundan bahsetmek istiyorum. Cahiliye dönemi bedevi şairlerinin fasih dilinin bir tutkunu olan Ebû Amr, eserlerini sevmediği modern şairlerin dilinin kalitesini beğenmiyordu. Öğrencilerine her zaman bedevi şairlerin eserlerini "el emeğiyle yapılmış nakış işlerine" benzetirken, asrının şairlerinin eserlerini de "kaba yün dokumalara" benzetirdi. Bu ayırımına hep sadık kalmış, kendi dilbilimsel yorumlarını destekleyecek beyitleri sadece Cahiliye dönemi şairlerinden seçmeyi bir kaide olarak belirlemişti Kadim bedevi şairden öylesine büyük bir miktar derlemişti ki, bunlar evinin odasına anca sığıyordu. Ebu Amr'ın Mekke'de,

²⁷⁷ el-Hamevî, a.g.e., C: V, s. 98

²⁷⁸ Touati, a.g.e., s. 55

yol üzerinde oradan geçen bir bedeviyi hesaba çekerken gösteren bir rivayet sayesinde, yaptığı araştırmaların içeriği hakkında fikir sahibi oluyoruz. Bir başka öyküdeyse, onu yine Ummanlı bir bedeviyi sorgularken görüyoruz:

"Hangi aşirettensin? -Esed'lerdenim. -Tam olarak hangi Esed'lerden? - Nahd'lardan. -Nerelisin? - Umman. - Peki dilinin saflığı nereden geliyor? - Ücra bir bölgede yaşıyoruz." ²⁷⁹

Edebi amaçlı çöl seyahatlerinin 12. asra kadar devam ettiği düşünülmektedir. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (ö.538/1444) ve dilbilimci Ebû'l Kerem bu geleneğin son temsilcileridir. Zemahşerî Harezmi'de doğmuş, orada bir süre yaşamış ve sonradan oradan ayrılıp Hicaz'a yerleşmiştir. Orada o kadar kalmıştır ki kendi ifadesiyle "dilinde Arap vahalarının ve çöl rüzgarının kokusu" kalmıştır. Ebu'l Kerem ise Yemen ve Hicaz bölgesinde uzun süre kalmış ve fasih dilleri nedeniyle araştırmalarını bedeviler üzerinde yürütmüştür. ²⁸⁰

Edebi seyahatler konusunu burada sonlandırırken, önemli bir noktaya temas etmek istiyorum. Seyahatleri bu şekilde tasnif ederken, bilhassa yolculuğun ne için yapıldığı sorusunu yönelttik ve seyahatlerin sebeplerini değerlendirdik. Çünkü konunun genelinde belirtmeye çalıştığımız gibi bu seyahatler sadece sebebiyle alakalı olarak bir kaynak niteliği taşımamış ayrıca dil, tarih, coğrafya, sosyoloji ve psikoloji gibi muhtelif ilimler açısından kaynak teşkil etmiştir. Muhakkak ki gezginler gördükleri yerleri ve bu yerlerle alakalı duydukları bilgileri aktarırken, okuyucuya bu malumatları daha derinden hissetmeleri için edebi bir kaygı taşımışlardır. Bu nedenle seyahatnamelerin yazılış amacı ne olursa olsun, bu kaynakların edebi özellikler taşıdığı görüşündeyiz.

Edebi seyahatlerin ardından üzerinde durmamız gereken ikinci yolculuk amacı coğrafi seyahatlerdir. Coğrafya kelimesi, -geographia olarak- Tiri Marinos (ö. 130) ve Batlamyus'un (ö. 168) dünyayı tanıtan kitaplarının ismi olmuştur. Bu kelime eski Yunanca 'da "yeryüzünden bahseden yazı" anlamını taşımaktaydı. Kelimenin Araplaştırılmasından sonra ilk olarak 12. yüzyılda yaşamış olan ez-Zühri ve 13.

²⁷⁹ Touati, a.g.e., s. 55

²⁸⁰ el-Vezîr Cemâleddîn Ebî'l Hasen A'lî b. Yûsuf el-Kıftî, *İnbâhu'l ruvât a'la enbâhi'l nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l Fazl İbrâhîm, Kâhire, Dâru'l Fikri'l A'rabî, 1986, III, s. 256-266

yüzyılda yaşamış olan İbn Saîd el-Mağribî gibi Arap coğrafyacıları tarafından coğrâfiyâ formatında kullanılmıştır. Coğrafya kelimesi Arap lügatine girmeden önce Muhammed b. Mûsa el-Hârizmî (ö.232/847) eserine *Sûretu'l arz* ismini verirken, Ebû'l Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî kitabına *Kat'u'l arz* adını uygun görmüştür.²⁸¹

Cahiliye döneminde, Arap halkları kendi bulundukları Orta Doğu coğrafyası hakkında bazı bilgilere sahiptiler. Bunun yanında astronomi ilminde de birtakım bilgilere vakıftılar. Bu bilgilerden, hava durumu tahminlerinde, seyahatlerinde ve gün, ay, yıl ve mevsim sayılarını belirlemede faydalanıyorlardı. 8. yüzyılda Abbasi Devleti'nin ortaya çıkmasından sonra, Hint, İran ve Yunan coğrafya ve astronomi çalışmaları İslam alemi tarafından keşfedildi ve Müslümanlar nazarında coğrafya bir bilim dalı oldu. Bu süreç 771 veya 773 yıllarında Hintli bir heyetin Abbasi sarayına getirdiği Sanskritçe astronomi eserleriyle başladı. Bu eserlerle beraber Müslümanlar, yeryüzünün şekli, dünyanın dönüşü, enlem ve boylamlar gibi bilgilerden haberdar oldular. Ayrıca Sasanî döneminde çizilmiş haritalar, Arapça eser veren Arap coğrafyacılar için hazır materyal görevi gördüler. Eski Yunan kaynakları da İslam coğrafyacılığının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Arapçaya tercüme edilen eserler arasında Batlamyus'un *el-Mecistî*'si ve *el-Makalâtu'l erba'a*'sı ve Aristo'nun *el-Âsâru'l ulviyye* isimli eseri bulunmaktadır.²⁸²

Andre Miguel bu konuyla alakalı şunları söylemektedir: "Müslümanlar coğrafya sahasında çalışmalara başladıklarında ilk verilerini Yunanca eserlerden elde ettiler. Astronomi alanında olduğu gibi coğrafyada da Batlamyus onların rehberi oldu."²⁸³

Arap coğrafyacılığı böyle bir ortamda gelişmiştir. İslam'ın yayılması ve ilk dönemdeki çeviri hareketleri, Müslüman coğrafyacıların coğrafya bilimine birçok katkı sağlamasına neden oldu. Bununla beraber Kur'an-ı Kerim ve Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in hadis-i şerifleri de yolculuğu, seyahati teşvik ediyordu. Namaz kılınabilmesi için kible tayini, İslam topraklarının genişlemesiyle bu topraklara dahil olan yeni memleketlerinin yerlerinin bilinebilmesi ve hac yolculuğuna çıkacak

²⁸¹ Seyyid Makbûl Ahmed, "Coğrafya", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: VIII, s. 62

²⁸² M.Ahmed, **a.g.m.**, s. 62

²⁸³ Andre Miguel, **İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar: Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında**, trcm. Ali Berktaş, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003, s. 9

Müslümanların Mekke'ye gidecek yolları bilebilmesi coğrafya bilimine olan ihtiyacı arttırmıştı.

8. yüzyılın bitimine doğru coğrafyanın özel bir araştırma sahası olma yoluna girdiği görülmektedir. Buna örnek olarak; İbnu'l Kelbî (ö. 204/819)'nin günümüze kadar ulaşamayan on kadar eseri, Ebu Müslim el-Cermî'nin 840 yılında Karadeniz sahillerine düzenlediği seyahatinde Bulgarlar, Avarlar ve Hazarlar hakkında topladığı notları, el-Câhız'ın bu alanda yaptığı ve günümüze ulaşmayan *el-Emşâr ve acâ'ibu'l buldan* isimli eseri ve Ceyhânî (ö.330/942)'nin *el-Mesâlik ve'l-memâlik*'i verilebilir. Abbasi döneminde istihbaratın başında olan İbn Hurdâzbih, 846 yılında kaleme aldığı, tarihî haritacılıkla alakalı olarak önemli bilgiler içeren ve birçok güzergâh haritasını da ihtiva eden *el-Mesâlik ve'l-memâlik* isimli eserinde döneminin İslam dünyasının tasvirini vermiştir. Bu tasviri okuyuculara sunarken, gezi notlarından ve eski kaynaklardan faydalanarak İslam aleminin dışında kalan yabancı bölgelerden de bahsetmiştir.²⁸⁴

İslam coğrafyacıları, günümüz coğrafya ilminde kesin hesaplamaları yapılmış olan enlem ve boylamların uzunluğu ve aralarındaki mesafeyi, kendi dönemlerinde neredeyse günümüzdeki hesaplamalara yakın değerlerle keşfetmişlerdir. Coğrafya alanındaki müellifler eski Yunan ve Hind coğrafyacılarından birçok şey öğrendikleri gibi, İslam dünyasındaki coğrafyacılarından ve astronom alimlerinden de çoğu yerde faydalandılar. İslam coğrafyasından bahseden alimlerin yanında, Mesû'dî, İdrîsî, İbn Hurdâzbih, İbn Sa'îd el-Mağribî ve Ebu'l Fida gibi Türk coğrafyacılarından, Doğu Asya, Balkanlar, Batı Avrupa ve Afrika ülkelerinden bahseden coğrafyacılar ve seyahatname yazarları da vardır. İslam aleminde İbnu'l Fâkih, İbn Sînâ ve İdrîsî gibi yer çekiminden, İbn Ruste gibi eski Yunan'ın dünya merkezli gezegen tasavvuruna karşı güneş merkezli gezegen sisteminden bahseden yazarlar da yetişmiştir.²⁸⁵ İlk dönem İslam coğrafyacıları kitaplarını genellikle, *el-Mesâlik ve'l memâlik*, *Kitâbu'l buldân* ve *Suveru'l ekâlim* olarak isimlendirmişlerdir.²⁸⁶

²⁸⁴ Nihad M. Çetin, "Arap", T.D.V İslam Ansiklopedisi, C: III, s. 302

²⁸⁵ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2001, s. 95

²⁸⁶ İsmail Yakıt, *İslam'da Bilim Tarihi*, İstanbul, Kitap Dünyası Yayınevi, 2002, s. 96

Bu dönemde yazılan coğrafya içerikli seyahat kitaplarına göz gezdirdiğimizde içerik olarak; öncelikle dünya hakkında geniş bir mukaddime, sonrasında yeryüzü şekilleri alakalı bilgiler, daha sonra ülkelerin siyasi, ekonomik ve sosyal özellikleri yer almaktadır. Coğrafi bölgelere göre tertip edilmiş eserler batıdan doğuya doğru kısımlara ayrılmaktadır. Bunun haricinde kitaplarda meşhur ve büyük şehirlerden, ülkelerdeki nüfustan ve orada yaşayan halklardan, sosyal yaşantıdan, üretimden, tarımdan ve ticaretten bahsedilmektedir. Eserlerde fiziki coğrafya yönü, sosyal ve iktisadi coğrafya anlatımlarına göre oldukça zayıftır.

İslam coğrafyacılarından bazıları, eserlerini çıktıkları seyahatlerden edindikleri notlar vesilesiyle yazmışlardır. Mesû'dî, İbn Havkal, İbn Hurdâzbih ve Makdisi bu bahsettiğimiz yazarlar arasındadır. Bu vesileyle kitaplarında bahsettikleri bilgilerin birçoğu seyahatler boyunca elde ettikleri gözlemlere dayanıyordu. Bu konuda iki tane coğrafya ekolü ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri eserlerinde İslam dünyası dışındaki yabancı diyarlardan bahseden "Irak ekolü", diğeri ise sadece İslam dünyası ve komşularından bahseden "Belh ekolüdür".²⁸⁷ Bu seyahatnameler ve coğrafya kitapları, günümüzde bizlerin birçok konuda fikir elde edebileceğimiz önemli tarih kaynaklarındandır. Tarihçilerin birçok konuda bilgi veremedikleri, özellikle sosyal ve kültürel hayat açısından son derece önemli bilgiler içermektedirler.

Yukarıda bahsettiğimiz ve eserlerinden yararlandığımız Ebû'l Hasen Âlî b. el-Huseyn el-Mesû'dî döneminin büyük coğrafyacılarından. Kendisi el-Câhiz gibi Iraklıdır ve yine Câhiz gibi çokça seyahat etmesiyle meşhur olmuştur. Kuzeyde Hazar bölgesine, batıda Endülüs'e, doğuda Hindistan'a ve güneyde Zanzibar'a kadar gitmiştir. Bu seyahatlerden edindiği nadide ve geniş bilgiler ışığında abidevi bir eser olan *Kitâb-u aḥbâri'l zaman*'ı telif etmiştir. Bu eser alemin yaratılışıyla başlar, coğrafya ilmiyle alakalı kısa bir özetten sonra, İslam coğrafyası dışında kalan milletlerden söz eder. Bu milletlerden birisi de Türklerdir. Türkler hakkındaki nadir bilgileri Mesû'dî'den öğrenmekteyiz. Ayrıca eser, Mısır tarihiyle ilgili efsaneleri detaylı bir biçimde anlatmaktadır. Mesû'dî'nin bu eseri tam olarak günümüze ulaşmamıştır ancak kitabın özeti yazarın diğeri bir eseri olan "*Murucu'l zeheb*" 'te

²⁸⁷ Şeşen, a.g.e, s. 96

bulunmaktadır. Türkçe' ye "*Altın Çayırılar*" ismiyle çevrilen eser, büyük bir yolculuk tecrübesi ortaya koymuştur. Eserde müellifin aşırı seçmeciliği, muhteşem bilgeliği ve benzersiz merakı göze çarpmaktadır.²⁸⁸ Katolik şarkiyatçı ve aynı zamanda Mesû'dî'nin seyahatnamesini Fransızca'ya çeviren Bernard Carra de Vaux Mesû'dî hakkında şöyle bir portre çizmiştir:

"Zihni, mitolojik bilgilerin felsefelerinden, çağının dinleri ve mezheplerinin birçok öğretisine kadar bütün görüşlere açıktır. Bir dinler tarihçisi olarak, araştırmalarını çok ileri boyutlara götürmüştür. Mazdeizm, Sabilik, Budhizm hakkında bilgi sahibi olup, Hristiyanlık ve Yahudilik hakkında da uzmandır. Yolculukları sırasında muhtelif halklardan, Yahudi, Acem, Kürt, Hristiyan ve Karmati birçok din alimiyle karşılaşmış ve onlara direkt sorular yöneltmiştir. Onlarla muhabbet etmiş ve yeri geldiğinde de tartışmıştır. Bu görüşmelerde tatlı bir dil kullanmış, karşısındaki insanlara merakını göstermiş ve bağnazlıktan çok uzak bir profil sergilemiştir. Onun Müslüman inancını, bu bilimsel araştırma zevkiyle ve gayrimüslimlerle alışverişteki bu rahatlıkla birleştirmesi biraz da şaşkınlıkla izlenmektedir."²⁸⁹

Abbasi devletinin 9. yüzyılda dünyanın dört bir tarafında çok sağlam bir istihbarat gücü bulunuyordu. Bilhassa Bizans İmparatorluğu'nda bulunan görevlileri sayesinde her vakit istihbarat akışı sağlanıyordu. Bir nevi Abbasi istihbarat teşkilatının başında olan İbn Hurdâzbih (ö.300/912-913) kısmen istihbarat bilgilerinden yararlanarak "*Kitâbu'l mesâlik ve'l memâlik*" isimli eserini 9. yüzyılın sonlarına doğru telif etmiştir. Bu eserle beraber kendisi "İslam coğrafyacılarının babası" unvanını elde etmiştir. Eserinde Hindistan ve Çin gibi uzak coğrafyaları tanıtmıştır. Ayrıca eserini yazarken posta teşkilatının başında bulunmasının da yardımıyla Sâsânî döneminden kalma kayıtları kullandığı bilinmektedir. Bu yüzden eserinin tasnifinde ve yazılışında Fars kültürünün izleri bulunmaktadır. Muhammed b. Ahmed el-Ceyhânî de coğrafi seyahatnamesini yazarken bu eserden faydalanmıştır.²⁹⁰

Yine 9. yüzyılın sonlarında coğrafi seyahatname alanında eser vermiş bir coğrafyacı olan İbn Ruste (ö.300/912)'den bahsetmek istiyorum. İsfahan'da doğan İbn

²⁸⁸ Touati, **a.g.e**, s. 115

²⁸⁹ Maçoudi (el-Mesû'dî), **Le Livre de L'avertissement et De La Revision**, trcm. B. Carra De Vaux (Fransızca), Paris, Par la Societe Asiatique, 1896, s. 6-7

²⁹⁰ Seyyid Makbûl Ahmed, "İbn Hurdâzbih", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XX, s. 78-79

Ruste'nin tam adı Ebû Alî Ahmed b. Ömer b. Ruste'dir. *el-Alaku'n nefise* adlı coğrafya kitabının yazarıdır. Arapça yazdığı bu eserin çoğu kayıp olsa da günümüze sadece yedinci cildi ulaşabilmiştir. Bu ciltte geçen derin bilgiler kitabın tamamının büyüklüğü hakkında bizlere ipucu vermektedir. İbn Hurdâzbih, Yakûbî, Mes'ûdî ve İbnu'l Fâkih gibi o da Irak okuluna mensup coğrafyacılar arasında biridir. Kitabında coğrafi açıdan öncelik olarak Mekke ve Hicaz bölgesini ele almış, diğer bölgelere ise idari ve siyasi açıdan önem vermiştir. Bunun nedeni de İslami bir fikir açısıyla coğrafi tasnifler yapmasıdır. Genel kanaate göre kitabını ölmeden önceki son on yılında ele almıştır. Eser, seyahat notlarını içermesine rağmen, içinde bahsedilen konuların çokluğundan dolayı bir tarih-coğrafya ansiklopedisi niteliği taşımaktadır.²⁹¹ Johannes Heindrik Kramers, bu kitap hakkında bilgi verirken İbn Ruste'nin toplumun ilgisini çekebilecek hemen her konudan bahsettiğini söylemektedir.²⁹² Çalışmasında topladığı bilgilerin kaynaklarına da değinen yazar yararlandığı Müslüman, Yunanlı ve Hintli alimlerin görüşlerini açıklamaktadır. Dünyanın kendi eksenini etrafında dönuşünü anlatırken eski Hint astronomlarından söz eden tek İslam coğrafyacısıdır. İbn Ruste eserini yazarken Ahmed b. Muhammed b. Kesîr el-Fergânî ve İbnu't Tayyib es-Serahsî'den etkilenmiştir. Ayrıca Ceyhânî'nin bugüne ulaşmayan eseri *Kitâbu'l mesâlik ve'l memâlik*'ten de faydalandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, kendisinin Ceyhânî ile görüşmüş olması da muhtemeldir. İstifade ettiğı bir diğerkaynak da İbn Hurdâzbih'in *el-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinin daha detaylı olan bir kopyasıdır. Uzakdoğı'yla alakalı verdiğı bilgileri 9. yüzyılın ilk yıllarında Kamboçya'ya seyahat ederek orada iki yıl kalan Ebu Abdullah Muhammed b. İshak isimli bir şahsın düzenlediğı rapordan elde etmiştir.²⁹³

Bir diğerkoğrafi amaçlı seyahatler düzenleyen gezgin ise Yakubi (ö.292/905)'dir. Tam ismi Ebu'l Abbâs Ahmed b. Ebî Yakûb İshâk b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Yakûbî'dir. 9. yüzyılın başlarında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Yaygın bir görüşe göre İran asıllı olduğı söylense de başka rivayetler de Ermeni asıllı olduğı söylenmektedir. Abbasi devletinde önemli vazifelerde bulunmuş, valilik yapmıştır.

²⁹¹ Seyyid Makbûl Ahmed, "İbn Rüste", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XX, s. 253-254

²⁹² J.H. Kramers, "Djughrafiyâ", **Encyclopedia of Islam**, 2012, http://dx.doi.org/10.1163/2214-871X_ei1_COM_0053 (Erişim Tarihi 11.05.2019)

²⁹³ S.M. Ahmed, **a.g.m.**, s. 254

Babası ve dedesi Abbasi istihbaratında önemli görevler üstlenmişlerdir.874 yılında bazı gözlemlerde bulunmak üzere Ermenistan ve Horasan'a seyahat etti. Ayrıca Hindistan, Çin, İran, Kuzey Afrika, Endülüs, Suriye ve birçok Arap memleketine yolculuk edip gözlemler yapmıştır. İlk Müslüman coğrafyacı gezginlerden olan Yakûbî, İslam coğrafyacılarının babası unvanıyla meşhur olan İbn Hurdâzbih'ten sonra Irak coğrafya ekolünün en önemli ikinci temsilcisidir. En mühim eserlerinden biri araştırmamızda da birçok kez yararlandığımız *Kitâbu'l buldan* isimli eseridir. Kendisinin uzun süren araştırmalarından ve seyahatlerinden sonra 891 (h.278) yılında yazdığı bu eser Müslümanlar tarafından yazılmış ilk coğrafya kitaplarından. Kitap, Bağdat ve Sâmerrâ anlatımlarıyla başladıktan sonra Mâverâünnehir bölgesi, Arabistan, Hindistan, Anadolu toprakları, Çin, Mısır, Suriye, Kuzey Afrika, Sicistan ve Horasan'dan bahseder. Eserde, bu bölgelerdeki yerleşim yerleri, aralarındaki yol mesafeleri, oralara yapılan fetih hareketleri, bölge halkları, hükümdarların halktan aldığı vergiler ve coğrafi durumlarından söz edilmiştir.²⁹⁴

Coğrafi seyahatler yapmış ve bunun sonucunda eser vermiş bir diğer İslam coğrafyacısı da İbn Havkal (IV/X. yüzyıl)'dır. Tam adı Ebu'l Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî'dir. Kendisi aslen Mardin Nusaybinli'dir. Çocukluğunu Nusaybin, Musul ve Bağdat'ta geçiren İbn Havkal, eğitimini de bu bölgede tamamlamıştır. Gençliğinin bir döneminde ticaretle uğraşırken, boş zamanlarında farklı ülkelerden bahseden coğrafya kitaplarını okumuş ve başka seyyahlar ve tüccarlardan dinlediği anılarla bu bilgileri zenginleştirmiştir. Topladığı birçok bilgi arasında çelişkiler olması nedeniyle, bu bilgilerin gerçeğini öğrenmek ve kendi genel kültürünü de arttırmak için ticaret kervanlarıyla İslam memleketlerini dolaşmıştır. İbn Havkal, 943 senesinde Bağdat'tan hareket ederek ilk önce Arap yarımadasının farklı bölgelerine, oradan Kuzey Afrika ve Endülüs bölgesine, daha sonrasında Mısır, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ı, bir süre sonra da İran, Horasan ve Batı Türkistan'ı ve en son olarak da 973 senesinde Sicilya'yı ziyaret etti. Belhi coğrafya ekolünden İbrahim b. Muhammed el-İstahrî ile tanışma fırsatı buldu. Bunun üzerine, İbn Havkal kendi yazdığı *Sûretu'l arz* kitabındaki haritaları ve bilgileri, el-İstahrî'nin isteği üzerine hocası olan Ebu Zeyd el-Belhî kitabını (*Suveru'l ekâlîm*) esas alarak düzeltti. *Sûretu'l*

²⁹⁴ Murat Ağarı, "Ya'kubî", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XLIII, s. 287-288

Arz'ın yazımında el-İstahrî'nin çok büyük etkisi olduğu görülmektedir. Her ne kadar el-İstahrî'nin büyük etkisi olsa da İbn Havkal eserini yazarken yine dönemin büyük coğrafyacıları olan İbn Hurdâzbih, Ceyhânî ve Kudâme b. Cafer'in eserlerinden de büyük ölçüde yararlanmışır.²⁹⁵

Sûretu'l arz, Belhî ekolü tarzında yazılan bir coğrafi seyahatname kitabıdır. Mukaddimesinden sonra, kitap iki ana kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda, dünya haritası ve kitabın yazımında uygulanan üslupla ilgili malumatların verildiği bir girizgâhtan sonra Arap yarımadası, Basra Körfezi, Kuzey Afrika, Endülüs, Sicilya, Suriye, Mısır, el-Cezîre, Akdeniz ve Irak'tan bahsedilir. Bunun yanı sıra her bölgenin haritası ve o bölgeyle alakalı çeşitli bilgiler okuyucuya sunulur. Kitabın ikinci kısmında ise, nehrin ötesi diye adlandırılan Mâveraünnehir bölgesi ele alınmakta ve yabancı komşu devletler hakkında da geniş bilgiler verilmektedir. Ruslar, Türkler, İtalyanlar, Nübye ve Sudan hakkında anlatılanlar bu konudaki en güzel örneklerdendir. İbn Havkal, gezdiği İslam ülkeleri ve komşularıyla alakalı kayıt altına aldığı idari, siyasi ve ekonomik coğrafyaya dair bilgileri ondan önceki coğrafya müelliflerinin eserleriyle karşılaştırma yaparak ortaya güzide ve müstakil bir eser çıkarmıştır.²⁹⁶

Bir coğrafya ekolü olan Belhî'nin okulundaki "dünyanın dıştan tasavvuru" coğrafyasından daha açık bir şekilde, İbn Havkal'da dünyanın görünümü birbirini destekleyen iki düzlemde açıklanır ve okunur: Bunlardan ilki harita, diğeri de anlatıdır. Biri bu alemlî şekil olarak tasavvur ederken, diğeri onu öyküsel bir tarzda anlatır. Burada sorulması gereken soru ise; İbn Havkal, Belhî tarzı coğrafyanın karşı karşıya kaldığı bilgi bilimsel engeli nasıl ortadan kaldırmıştır? Bunun cevabı İbn Havkal'ın coğrafyayı seyahat ilkesine bağlı kılması ve betimsel türde açıklayıcı söyleme yönelmesidir.²⁹⁷

İbn Havkal'la beraber klasik coğrafya edebiyatının en büyük temsilcilerinden birisi de Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (ö.390/1000)'dir. Tam adı Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî'dir. Kudüs'te doğduğu için bu künyeyle anılmaktadır. İlk eğitimine Kuran'ı

²⁹⁵ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *T.D.V İslam Ansiklopedisi*, C: XX, s. 34-35

²⁹⁶ Şeşen, *a.g.m.*, s. 35

²⁹⁷ Touati, *a.g.e.*, s. 125-126

ezberleyerek başladı ve nahiv dersleri aldı. Sonrasında ise, Bağdat şehrine giderek, Hanefi fıkhnı öğrendi ve bundan dolayı kendisini Hanefi saymaktadır. Kendisini Hanefi saysa da diğer mezheplere her zaman hoşgörüyle bakmıştır. Hatta Fatimilere çok yakın durması, onun bir Şia davetçisi, en azından bir Şia sempatzanı olduğu düşüncesini akıllara getirmektedir. Ömrünün büyük bir bölümünü, İslam ülkelerini gezerek geçirdi. Kendisi sadece İslam ülkeleriyle yetinmiş, gayrimüslim beldelele seyahat etmeyi aklından geçirmemiştir. Yolculukları sırasında iki defa hac görevini ifa etti, Hristiyanların ve Mecusîlerin özel dini günlerine iştirak etti, bir süre sofilerle beraber yaşadı, gazilerle beraber harp etti ve ribât görevlerinde bulundu. Yaklaşık miladi 1000 yılında vefat ettiği düşünülmektedir. Ömrü boyunca büyük bir titizlikle topladığı notlarını okuduklarıyla ve kendisinden daha deneyimli seyyahların bilgileriyle karşılaştırmıştır. Bu dikkatli çalışmanın sonunda ünlü eseri "Ahsenu't tekasim" isimli eserini yazmıştır.²⁹⁸

el-Makdisî sosyal, kültürel ve ekonomik mecralara olan alakasını aktaran kendine has yaklaşımıyla erken dönem coğrafyasını günümüzde "beşeri coğrafya" ismi verilen bilim dalına döndüren şahıstır. Coğrafyayı, kendi perspektifinden çıkarmadan ilahiyatçılar ve hukukçular için temel bir disiplin olarak gören Makdisî, coğrafyaya dair problemleri çözümlerken her zaman Kuran-ı Kerim'i ve hadis-i şerifleri referans gösterir. Buna ek olarak, coğrafya terminolojisini veren ve bunu kitabının mukaddimesinde açıklayan ilk Müslüman coğrafyacısıdır. Bu terim bilimde kasabalar (بلد), şehirler (مدينة), metropoller (مصر), semtler (ناحية), yöreler (قرى) ve bölgeler (اقليم) bulunur.²⁹⁹

el-Makdisî için insanların gizliliğinin pek bir önemi yoktur. Çünkü bazı zamanlarda ahlaki açıdan doğru olmayan yöntemlere başvurur. Onun için gözlem konusunda her yol mubahtır. Hatta bazen bu mahrem bilgilere erişebilmek için insanları kandırabilir veya yalan söyleyebilir. Bu konuda tabiri caizse tam bir casus olduğunu söyleyebiliriz. O kadar ki kendisini gizleyebilmek için kimlik dahi değiştirebilmektedir. Başından geçen bu tarz maceralı olayları bir roman havasında

²⁹⁸ Marina Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed ", T.D.V İslam Ansiklopedisi, C: XXVII, s. 431-432

²⁹⁹ Tolmacheva, a.g.m., s. 432

anlatmaktadır. İran'ın Kuzistan eyaletine bağlı olan Sus ilinin Sufilerini kendisini onlardan biri gibi göstererek, aldatmayı başardığını, el-Makdisî şöyle anlatır:

"Yanlarına vardığımda, kimse benim onlardan biri olmadığımı konusunda şüphelenemezdi. Beni karşıladılar, aralarına oturtular, hâl hatır sormaya başladılar ve aralarından birini yemek getirmesi için gönderdiler. Adam yemekle beraber geldi ancak ben yemeğe elimi bile sürmedim. Aslında ben bu adamları tanımıyordum bile. Benim bu davranışım karşısında hepsi şaşırды. Çünkü bu hareket onların adetlerine uymuyordu. Bu tarz mistik tarikatların içine karışmayı ve onların tarzlarını ve hakikatlerini öğrenmeyi sevdiğim için burada tanınmayan bir adam olmanın getirdiği fırsatı da değerlendirmek için vakit bu vakittir dedim kendi kendime. Onlara en samimi duygularıyla yaklaşarak, kendi yüzümden edep peçesini indirip attım. Bazılarıyla sohbet ettim, kimileriyle ilahiler söyledim, onlara kasideler okudum, onlarla ribata çıktım ve davet edildikleri davetlere onlarla beraber gittim. Sus şehrinin sakinlerinin ve bu sofilerin gönlünde çok güzel bir yer ederek meşhur olmuştum. Ziyarettime gelenler, bana elbiseler ve keseler içinde para getiriyordu. Ben bunları kabul edip alıyordum ancak tekrar geri onlara dağıtıyordum. Çünkü o zamanda büyük masrafları karşılayabilecek kadar zengindim. Herkes beni züht sahibi biri sanıyor ve bundan dolayı böyle davrandığımı düşünüyorlardı. Etrafımda dolanıyorlar ve benimle dost olmaya çalışıyorlardı. Benden daha faziletli bir fakir daha görmediklerini söyleyip duruyorlardı. Onlardan bütün gizliliklerini öğrendiğim vakit bir gece yarısı oradan kaçtım. Sabah olduğunda oradan uzaklaşmıştım. Ancak, bir gün Basra'da iyi giyimliyen ve yanımda genç bir hizmetçim olduğunda bu gruptan birisi beni fark etti ve olduğu yerde durdu. Şaşkınlık içerisinde geçişimi izledi. Ben de onu tanımamazlıktan gelip önünden geçtim."³⁰⁰

Ancak el-Makdisî yaşadığı bu maceralardan her zaman paçayı bu kadar kolaylıkla kurtaramamıştır. Bir keresinde İsfahan'da kafirlikle suçlanır ve bir sofinin galeyana getirdiği kalabalıktan kendisini zor kurtarır.³⁰¹Bütün başından geçen bu maceralardan sonra şöyle söyler: "Sahada olup da gerçeklerin içinde başından bu kadar

³⁰⁰ Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Makdisî el-Beşşârî, **Ahsenu'l tekâsîm fi ma'rifetu'l ekâlîm**, thk. M.J. De Goeje, Kâhire, Mektebet-u Medbûlî, 1991, s .415

³⁰¹ el-Makdisî, **a.g.e.**, s. 399

olay geçmiş yazarla, kitabını oturduğu yerden yazan kişi birbirinden ne kadar da uzaktır."³⁰²

Coğrafi seyahatnameler konusunda bahsedeceğimiz en son müellifimiz ise el-İdrisî (ö.560/1165)'dir. Kendisi seyyah olmanın yanında iyi bir coğrafyacı ve botanik alimidir.12. yüzyıldaki Endülüs'ün ve Batı'nın en iyi coğrafyacısı olarak bilinir. Günümüzde Ceuta olarak bilinen ve İspanya'ya toprakları içinde bulunan, o dönemde Sebte ismiyle adlandırılan şehirde dünyaya gelmiştir. Kurtuba'da eğitim almıştır. Hayatının büyük bir bölümünü İspanya, Fransa, Portekiz, İngiltere'nin Güneyi ve Kuzey Afrika'ya yaptığı seyahatlerde geçirmiştir. Henüz on altı yaşındayken Anadolu topraklarına gelmiş, İstanbul'a uğramış ve önemli bilgiler toplamıştır.³⁰³

el-İdrisî meşhur olmasını, dönemin Sicilya kralı olan II. Roger için yazdığı *Nuzhetu'l muştâk fi'htirâki'l âfâk* isimli coğrafya kitabına borçludur. 1154'te telif edilen bu kitap aynı zamanda *Kitâb-u Rucâr* olarak da ün salmıştır. Kitapta tam yedi bölgeden bahsedilirken, bu yedi bölge de onar kısma bölünmüş ve her kısmın başında o bölgenin haritası verilmiştir. el-İdrisî selefleri olan İbn Havkal, İbn Hurdâzbih ve Ceyhânî gibi İslam coğrafyacılarından faydalanmıştır. Buna ek olarak Batlamyus'un *Kitâbu'l Coğrafya'sından* da yararlanmış. Batlamyus'tan esinlendiği haritalarda yaptığı bazı değişiklikler de göze çarpmaktadır. el-İdrisî bu kitabında dünyayı ekvatorla ortadan ikiye ayırmış ve bu bölgenin canlıların yaşamı için uygun olmadığını söylemiştir. Kuzey yarım küreyi yedi kısma ayırarak ekvator'dan kuzeye doğru inlemiş ve her kısmı batıdan doğuya doğru farklı bölgelere ayırmıştır. Bir dünya coğrafya kitabı olan *Nuzhetu'l muştâk*, o dönemlerde İslam aleminde telif edilmiş, yeryüzünün genel ve sistematik coğrafyası üzerine yazılmış ve Avrupa'yla ilgili en net bilgileri veren ilk eserdir. Bilhassa Batı Avrupa ülkelerini göstermek için çizdiği haritalar neredeyse kusursuzdur. Türklerle alakalı verdiği bilgiler, önceki coğrafyacılar göre daha detaylı ve geniş olmasına rağmen bazı bilgiler efsaneden ve abartıdan ibarettir.³⁰⁴

³⁰² Touati, **a.g.e.**, s. 128

³⁰³ Yakıt, **a.g.e.**, s. 99

³⁰⁴ Ramazan Şeşen, "İdrisî, Şerîf", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXI, s. 493-494

Coğrafi seyahatlerden, sonucunda oluşan muhteşem eserlerden ve bu eserlerin müelliflerinden bahsettikten sonra bir diğer seyahat amacı olan siyasi seyahatlerden bahsetmek istiyorum.

Siyasi seyahatler denildiğinde aklımıza ilk gelen iki ülke arasındaki bürokratik ve ekonomik görüşmelerdir. Bunun için ülkeler birbirlerine heyetler ve elçiler göndermişlerdir. 8. yüzyıldan itibaren Araplar önemli bilgiler edinmek amacıyla, Arap olmayan diğer milletlerle seyahatler, çeşitli heyetler ve elçilikler aracılığıyla iletişim kurmuştur. Burada vurgulanması gereken bu ilk gezilerde bulunanların neredeyse hepsi devlet görevlileridir. O zamanlarda seyyahların devlet görevlisi olarak yolculuk etmelerinin sebebi, gidilecek mesafelerin çok uzak olması ve bunun için gerekecek harcamanın fazlalığıydı. Bunula ilgili olarak ilk zihnimize canlanan hadise, Abbasi halifesi Vâsık Billâh (ö.227/842)'ın Sellâmu't Tercümân isimli kişiyi "Ye'cûc ve Me'cûc diyarında İskender'in inşa ettiği Çin Seddi" hakkında bilgi toplaması için Çin'e göndermiştir. Buradan döndüğünde insanlara gördüklerini anlatıp, Ahbârû's sîn ve acâibuhâ isimli eserini telif etmiştir.³⁰⁵

İbrahim b. Yakûb isimli Endülüslü bir Musevi, Almanya ve Slav ülkelerine bir seyahat düzenlemiştir. İbn Yakûb 902 yılında Murabıtlara bağlı Kurtuba emiri Muhammed b. Abbâd emriyle Kral Otto'yu ziyaret etmiş ve siyasi seyahatlere kaynak olabilecek bilgiler aktarmıştır. Ancak bunlar günümüze kadar ulaşamamıştır.³⁰⁶

Yahyâ b. Hakem el-Bekrî 8.yüzyılın sonlarında Endülüs hükümdarı II. Abdurrahman tarafından Bizans İmparatorluğuna ve Fransa'nın Normandiya bölgesin elçi olarak gönderilmiş ve daha sonrasında gittiği yerler hakkında önemli bilgiler aktarmıştır. Temîm b. Bahr el-Mutavvî yine aynı dönemlerde bu sefer Abbasi halifesi tarafından Uygur Türklerine ve Dokuz Oğuzlara³⁰⁷ elçi olarak gönderilmiştir. Temim b. Bahr yirmi günlük zorlu bir step yolculuğundan sonra günümüzde Sincan Uygur topraklarında kalan Turfan bölgesi yakınlarındaki Kon Chou'ya ulaşmış ve burası hakkında bilgiler aktarmıştır. Seyyahımız yolculuk boyunca gözlemlediği Kımek

³⁰⁵ Dr. Husnî Mahmûd Huseyn, **Edebu'l rihleti i'nde'l a'rab**, Beyrût, Dâru'l Endelus, 1983, s. 11

³⁰⁶ Yazıcı, **a.g.m.**, s. 102

³⁰⁷ **Dokuz Oğuzlar**: Göktürk ve Uygurlar ile aynı dönemde yaşamış bir Türk kavmidir. Doğu Türk aleminin en güçlü kavmi olarak bilinirler. (Faruk Sümer, "Dokuz Oğuzlar", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: IX, s. 500)

Türklerinin, Zerdüşlük ve Maniheizm'den etkilendiğini aktarmaktadır. Abbasi halifesi Mehdi'nin emriyle Yecüc ve Mecüc, Ashab-ı Kehf gibi Kuran'da anlatılan kavimlerin yerlerini bulmak için gönderilen heyet Hazar ve Efes bölgelerini dolanmış ve oralardan birçok bilgi ile geri dönmüşlerdir.

Bir diğer örneğimiz de Ebû Dulef (ö.390/1000) olarak anılan tam ismi Ebû Dulef Misa'r b. Mühelhil el-Hazrecî el-Yenbuî'dir. Hayatının bir bölümünü Samaniler'in saraylarında geçirdi. Kendisiyle alakalı bilgilere Samaniler'in hükümdarı Nasr b. Ahmed'in idaresinin sonlarına doğru rastlanmaktadır. Aslında şair olan Ebû Dulef, 943 senesinde, Buhara Samani emirinin kızını\ krallarına istemek için gelen Çin heyetini tekrardan ülkelerine döndürmesi için Nasr b. Ahmet tarafından rehber olarak görevlendirildi. Tamamen siyasi bir sebeple gönderilen Ebû Dulef, gezisinin dönüşünde Hindistan'a uğradığı anlaşılmaktadır.³⁰⁸ Seâlibî'ye göre Ebû Dulef'in yolculuk yaptığı yerlerin önde gelen şahıslarına Sâhib b. Abbâd³⁰⁹'ın mektuplarını götürmüş olması onun gezilerinin ciddi bir seyahat özelliği taşıdığını göstermektedir.³¹⁰ Ayrıca yüz elli beyitten oluşan bir kasidesi mevcuttur. Bu kasidede Çin, Tanca, Avrupa ve Arap yarımadasına düzenlediği seyahatlerden bahsetmektedir. Kendi dönemindeki insan hayatını en ince ayrıntılarına kadar tasvir etmiştir. Bu nedenle kasidesi edebi yönden olduğu kadar tarihi, coğrafi, folklorik ve sosyolojik alanlarda da bir kaynak niteliği taşımaktadır.³¹¹

Ebu Dulef, bir gezgin olmasının yanında tam anlamıyla bir edip ve de şairdi. Tarih ve edebiyat kitaplarının bize aktardığı kadarıyla; içinde insanları dolandıran dilencilerin yöntemlerinden ve yaşama tarzlarından bahsettiği uzun kasidesini Büveyhoğullarına vezirlik yapmış olan İsmâîl b. Abbâd'a sunmuştur. Ayrıca yukarıda da bahsettiğimiz gibi bu kasidesinde Çin ve Hint topraklarına yapmış olduğu seyahatler hakkında da ayrıntılar vermektedir.³¹²

³⁰⁸ Dr. Ahmed Ramadân Ahmed, **er-Rihle ve er-rahhaletu'l muslimûn**, Cidde, Dâru'l Beyânu'l A'râbî, ts., s. 47

³⁰⁹ Sâhib b. Abbâd: Büveyhiler döneminde vezirlik yapmış alim, edip ve şairdir. Tam adı Ebu'l Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî'dir. 995 senesinde vefat etmiştir. (İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXV, s. 512)

³¹⁰ bkz. Ebû Mansûr Abdulmelik el-Seâlibî el-Nîsâbü'rî, **Yetimetu'd dehri fî mahâsini'l asr**, thk. Dr. Mufid Muhammed Gamîme, Beyrût, Dâru'l Kutubî'l İlmiyye, 1983, C: III, s.413- vd.

³¹¹ İnci Koçak, "Misa'r b. Muhelhil", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXV, s. 512

³¹² Ahmed Ramadân, **a.g.e.**, s. 47

Siyasi seyahatlerin içine dahil edebileceğimiz bir diğer seyyah da İbn Fadlân'dır. Ancak kendisi ve kitabı *er-Rihle* araştırmamızın ana konusu olduğundan dolayı ilerleyen sayfalarda ondan daha ayrıntılı ve sık bir şekilde bilgi vereceğiz. İbn Fadlân'ı siyasi seyahatlerin içine dahil edebildiğimiz gibi konu itibariyle dini seyahatlere de dahil etmemiz mümkündür. Bunun nedenini araştırmamızın sonlarına doğru daha iyi anlayacağız.

Siyasi seyahatler ve bu amaç için seyahat eden gezginler hakkında bilgi vermemizin ardından, bir diğer yolculuk amacı olan dini seyahatlerle alakalı bilgi vermeye çalışacağım.

Seyahat etme amaçlarını kendi içinde beşe böldüğümüzde tasnifimizin dördüncü başlığını oluşturan dini seyahatleri de birkaç bölüme ayırabiliriz:

- 1- Tebliğ için,
- 2- İlim tahsili ve öğretimi için,
- 3- Hac ve Umre için,
- 4- Mescid-i Aksa ve Mescid-i Nebi gibi kutsal mekanları ziyaret için,
- 5- Hicret için,
- 6- Cihat için,
- 7- Sıla-ı Rahim için,
- 8- Tasavvuf ve zühtlük amaçlı yapılan yolculuklardır.

Genelde kaynaklarda bu tarz yolculuklara çıkan mutasavvıflardan çokça bahsetmektedir. Cüneyd-i Bağdadî (ö.298/910), Hallâc-ı Mansûr (ö.309/922), Horasanlı Bistâmi (ö.260/874), Hâkim et-Tirmizî (ö.320? /932), Hamdun el-Kassâr (ö.271/874), İbrahim b. Azam (ö.161/777), Belhli Şakîk (194/809) bunlardan sadece birkaçıdır. Bu mutasavvıfların hemen hemen hepsinin bir çöl yolculuğu vardır. Çünkü bu bir nevi Allah'a ulaşmanın yoludur.

Hz. Peygamber (s.a.v)'in ilim tahsilini emreden hadis-i şeriflerinden yola çıkan çoğu alim de bu amaç uğrunda seyahatler gerçekleştirmişlerdir. İmam Buhârî'nin rivayetine göre Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Üneys adındaki bir şahıstan sadece tek

bir hadis dinlemek ve tespitini yapabilmek için Medine'den Suriye'ye kadar gitmiştir. Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin de aklındaki bir hadisi doğrulatmak amacıyla Medine'de Mısır'a Ukbe b. el-Cuheni ile görüşmeye gittiği rivayet edilmektedir.

Bu konuyla alakalı bir diğer örneğimiz de tâbiinden olan İkrime el-Berberî (ö.105/730)'dir. Abdullah b. Abbas'ın mevlası ve döneminin en büyük tefsir alimidir. İkrime hayatının belirli dönemlerinde yolculuklar yaptı; Semerkant, Horasan, Nîşâbur, Basra, Mısır, Mağrib, İsfahan ve Kûfe gibi yerlere seyahatler düzenledi. Dönemin Kûfe kadısı, İkrime kadar ilim peşinde koşan başka birini daha görmediğini söylemektedir.³¹³

Suriye fıkıh ekolünün banilerinden olan Mekhûl b. Ebî Muslim (ö.112/730) de o dönemin büyük gezginleri arasındaydı. O da İkrime gibi azatlı köledir. Mısır'da azat edildikten sonra oradan ayrılmış ve ardından neredeyse bütün Arap diyarlarını dolaşmıştır. Irak'a vardığında, bir sene boyunca Basra'nın baş kadısının yanına gidip gelmiş ve onun davalarını takip etmiştir. Basra'da bir süre geçirdikten sonra Medine'ye gitmiş orada büyük alimlerden birinin meclisinde bulunmuştur. Orada özellikle Irak'tan gelen alimlerle beraber bulunmuştur.³¹⁴ 9. asrın kaynaklarında seyahatnamesinden bölümlerin korunduğu ilk gezgin de Mekhûl'dur:

Bölüm 1: "Ben Mısır'da yaşayan Huzeyl kabilesinden bir kadının kölesiydim ve o beni serbest bıraktı. Ancak ben Mısır'dan alacağım ilmi almadan oradan ayrılmadım. Sonra aynı hedef doğrultusunda Hicaz bölgesine ve sonrasında da Irak'a gittim. Oralarda da aynı ilmi başarıyı elde ettim. En son Suriye'ye seyahat ettim. Bu ülkeyi de ilmi taramadan geçirdim. Daha önceden hiç duymadığım bilgilerin bulunduğu ülkeyi onu almadan terk etmezdim. Sonra kadı Şâ'bi ile yollarımız kesişti. Gerçekten muhteşem bir adamdı."

Bölüm 2: "Bir süre kadı Şureyh (ö.78/697)'in yanına gidip geldim ve ısrarla hiçbir soru yöneltmedim. Onu dinlemek bana yetiyordu."³¹⁵

³¹³ Tayyar Altıkulaç, "İkrime el-Berberî", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXII, s. 512

³¹⁴ Touati, **a.g.e.**, s. 22

³¹⁵ Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed ez-Zehebî, **Kitâbu tezkireti'l huffâz**, Haydarâbad, Dâiretu'l Maârife'l Osmânî, 1958, s. 107-108; Muhammed b. Saa'd b. Munî' ez-Zehrâ, **Kitâbu tabakâti'l kubrâ**, Dr. Ali Muhammed Omar, Kâhire, Mektebetu'l Hâncî, 2001, C: IX, s. 456

Türk-Arap tarihi hakkındaki bilgileri aktarırken birçok kez kitaplarından istifade ettiğimiz el-Belâzurî de ülkelerin fetihlerini en detaylı bir şekilde yazabilmek, güncel bilgileri elde edebilmek için birçok bölgeye seyahatler düzenlemiştir. Bu şekilde el-Belâzurî, İslam aleminde o dönemlerde varlığını canlı bir biçimde sürdüren hadiseleri tedvin etmek ve yazılı eserlerin rivayeti için icazet almak üzere yolculuk yapma geleneğini, tarih yazıcılığı için de devam ettirmiş; sözel rivayetlerle beraber, devlet arşivlerinde bulunan evraklardan da faydalanan, kendine has üslubuyla göze çarpan bir tarihçi olarak tanınmıştır.³¹⁶

İslam dünyasında ilim tahsili amacıyla yolculuğa çıkıp bunun sonucunda eserler kaleme alan birçok alim-seyyah bulunmaktadır. *er-Rihletu'l Mağribiyye* ismiyle tanınan kitabın yazarı Muhammed el-Abderî (ö.700/1300)ve Fas, Suriye ve Mısır seyahatlerini *er-Rihle* adlı kitapta kaleme alan Abdullah b. Reşîd en-Nuşrisî, *et-Ta'rîf bi-ibn'i haldûn ve rihletihi garben ve şarken* adlı eserin sahibi Abdurrahman b. Haldûn (ö.808/1406), *Mu'cemu'l Udebâ'nın* telifini yapan Yâkût el-Hamavî, *el-İhâta fî ahbâri'l gırnata'nın* yazarı Lisânuddîn b. el-Hatîb(ö.776/1374) ve *Refu'l isr a'n gadâti misri'nin* müellifi İbnu'l Hacer el-Askalânî dini ve ilmi seyahatler yapmış alimlerdir.

İbn-i Cubeyr de yine dini seyahatlerde bulunmuş alimlerden biridir. Kendisi Gırnata'dan 1183'te çıktığı üç yıl süren hac yolculuğu sırasında elde ettiği notları sonrasında kitap haline getirmiştir. Bu kitabın adı ise; *Tezkira bi'l ahbâr fi't-tikafâti'l esfar*'dır. Cubeyr bu eserinde, uğradığı şehirlerde, şahit olduğu ülkelerin farklılıkları ve tuhaflıklarından, nadir eserlerinden, siyasi, toplumsal ve ahlaki durumlarından bahsetmiştir. Ayrıca dini bölgeleri, camileri, sahabe mezarları, haccın gerekliliklerini, vaaz meclislerini, akıl hastanelerini ve normal hastaneleri betimlemiştir. Buna ek olarak, kiliseleri, başka dinlerin mabedlerini, yelkenlileri, deniz merkezlerini, doğuda Müslümanlar ile Haçlılar arasında cereyan eden savaşları ve bu savaş sırasında Müslüman ve Hıristiyan halklar arasındaki güzel ilişkilerden de söz etmiştir. Eyyûbî

³¹⁶ el-Belâzurî, **a.g.e.**, s. XV (önsöz)

sultanı Salâhaddin Eyyûbî'yi de adaletli, soylu, cömert ve ahlaklı olmasından ötürü çok sevmiştir.³¹⁷

Bu gezi sırasında Yukarı Mısır'da karşılaştığı bir olayı şöyle betimler İbn-i Cubeyr:

" Yukarı Mısır bölgesindeki İhmîm, Gûs ve Munyet İbni'l Haseyb gibi kasabalarda yolcuların bilhassa da hacıların yolları kesilir, üstleri kontrol edilir, tüccarların malları aranır ve çoğunun malına, mülküne el konulurdu. Bunlar duyulması ve anlatılması kötü şeylerdir. Önceden İskenderiye'de hacıların başından geçenleri anlattığımız gibi, bu çirkinlik zekât vergisi adı altında yapıldı. Nisap miktarına ulaşır ulaşmadığı pek umurlarında olmaz ve alınan zekatın uygun yerlere verilmesi önemsenmezdi. Yolculardan başka malları olmadığına dair de yemin alınır. Kur'an-ı Kerim getirilip üzerine yemin ettirilirdi. Hacılar bu işi yapanların vicdanına terk edilirdi. Ancak kesinlikle Salahaddîn'in bu işten hiç haberi yoktu. Eğer bilse buna hemen engel olurdu çünkü daha kötülerini de engellemiştir. Hatta bu gaspçılarla cihat bile ederdi. Çünkü, Allah rızası için yola çıkmış bu garibanlara yapılan bu kötü muameleye ancak cihatla karşılık verilirdi."³¹⁸

Dini seyahatler hakkında birkaç mühim örnek verdikten sonra, son olarak da ticari seyahatlerden bahsetmemiz icabet eder. İnsanları seyahate çıkaran etkenleri sadece ilim tahsil etmek, alimlerden ders almak ve hac farzını yerine getirmek olarak sınırlandıramayız. Ticari amaçlar doğrultusunda da seyahatler yapılmıştır. Çünkü eski zamanlardan günümüze kadarki imkanlar bunu gerektirmekteydi.

Ticari amaçlı seyahat edenlerin ilk başında Peygamber Efendimiz (s.a.v)'i zikredebiliriz. Gençliğinden itibaren ticari amaçlı seyahatlere çıkmış ve hayatını böyle kazanmıştır. İlk başlarda amcasıyla beraber çıktığı bu seyahatlere daha sonrasında iş arkadaşlarıyla devam etmiş ve sonradan eşi olacak Hz. Hatice'nin yanında bir süre çalışmış hatta ona ortak olmuştur. Peygamber Efendimiz bu gezilerinde karşılaştığı

³¹⁷ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî, **Rihletu İbn cubeyr**, Beyrût, Dâr Sâdir, t.y., s. 6

³¹⁸ İbn Cubeyr, **a.g.e.**, s. 38

şeyleri ashabına ve ailesine anlatmıştır. Bunu da bir seyahatname boyutunda değerlendirebiliriz.

Bu tarz yolculuklardan bahsedildiğinde öncesinde hem kendisinden hem de seyahatnamesinden bahsettiğimiz Süleyman et-Tâcir ilk akla gelen isimler arasındadır. Lakabından da anlaşılacağı gibi kendisi bir tüccardır ve ticaret yapmak amacıyla Çin'e ve Hindistan'a yolculuklar yapmış, büyük okyanuslarda deniz seyahatlerinde bulunmuştur.

İkrime el-Berberî'yi dini seyahatler bölümünde saymamıza rağmen kendisi seyahatlerini sadece dini duygularla yapmamıştır. Zehebî'nin aktardığına göre, bu seyahatlerin asıl nedeni maddi sıkıntılardır. Mekke ve Medine'yi bırakıp da neden Horasan'da bulunduğunu soranlara kızlarının ihtiyaçlarını gidermek amacıyla yollara düştüğünü belirtmesi de bunun bir delilidir.³¹⁹

Arap edebiyatında seyahat, seyahatname ve rihle kavramlarından bahsettikten sonra konuyu ana hatlarıyla beş başlık altında değerlendirmeye çalıştık. Bunlar edebi, siyasi, coğrafi, dini ve ticari seyahatnamelerdi. En başta da belirttiğimiz gibi seyahat amaçlarını sadece bu beş başlık altında sıkıştırmak mümkün değildir. Arap edebiyatçılarının bu konu başlıklarını onlu rakamların üzerine çıkardıklarını giriş bölümünde paylaşmıştık. Bu beş başlıkla alakalı yapılan seyahatler ve sonucunda ortaya çıkan seyahatnamelerden bilgiler vermemizin yanı sıra ilginç anekdotlar da paylaşmaya çalıştık. Arap edebiyatında seyahatnameler konusunun ardından Türk edebiyatında seyahatnameler başlığı altında çalışmamızı devam ettirmekteyiz.

1.2.2. Türk Edebiyatında Seyahatnameler

Edebiyat, sadece kendi başına var olan, diğer kültür sahalarından uzak ve yalnız edebi eserlerin mevcudiyetiyle şekillenen bir alan değildir. Edebiyat, sosyoloji, felsefe, psikoloji, filoloji vs. gibi alanlardan beslenen bir sanat türüdür.

Edebiyatımızda seyahatnameler -istisnaları saymazsak- çoğu zaman ayrı bir edebi tür olarak kabul görmemiş, anı ve hatıratın alt türünün bir parçası kabul edilmiştir. Ancak seyahatnameler tamamen farklı özellikleri olan, anı ve hatıratın

³¹⁹ Altıkulaç, **a.g.m.**, s. 512

birçok konuda ayrı tutulması gereken bir yazı çeşididir. Yaygın kanaatin aksine, seyahatnamelerde ele alınan konular, hatıratlar ve anılardan tamamen farklıdır. Hatıratlarda ve anılarda ana tema "baştan geçenler" iken, seyahatnamelerde ise esas kahraman "coğrafyadır." Bu bağlamda o coğrafyanın insanları, iklim koşulları, ekonomisi, tarihi eserleri, sosyal yaşantısı vb. seyahatnamelerin konusu olmuştur. Ufak tefek değişimlerle beraber bu özellikleri eski seyahatnamelerden mesela Evliya Çelebi seyahatnamesinden modern seyahatnamelere kadar görebilmekteyiz. Seyahatnameleri, ihtiva ettiği bilgiler açısından diğer tarihi vesikalarla teyit edilme gereksinimi duysa da tarih, sosyoloji ve coğrafya bilimlerini destekleyen belgeler olarak görmek mümkündür. Seyahatnameler bahsettiğimiz bu alanlara ilişkin yardımcı kaynak olmasıyla beraber, edebiyata ve edebiyat tarihine de destek veren kaynaklardır.

Seyahat, çeşitli eserlerde karşımıza bir kavram ve bir aksiyon olarak çıkmaktadır. Özünde mekân değişikliği yani "hareket" içerdiği için hikayelerin, romanların ve masalların senaryosunda rol oynamaktadır. Sarre, Ritcher, G. Thomas, Goran, Torunefort, Thevenot, Marco Polo, Vambery, Lady Montagu vd. gibi ünlü gezginlerin eserlerine sahip olan Batı edebiyatında, seyahatler başka eserlere de ilham kaynağı olmuştur. Homeros'un *İliada* ve *Odyseia*'sı, Voltaire'nin *Candide*'si, Cervantes'in *Don Quijote*'si, Jean-Jacques Rousseau'nun *Yalnız Gezerin Hayalleri* eseri, Goethe'nin *Wilhelm Meister'in Yolculuk Yılları*, Daniel de Foe'nun *Robinson Crusoe*'si, Coelho'nun *Simyacı* isimli yapıtlarında bu durum hemen fark edilebilir. Ahmet Mithat Efendi'nin *Hasan Mellah*, *Paris'te Bir Türk*, *Acâib-i Âlem* ve *Rikalda*, Reşat Nuri Güntekin'in *Çalıkuşu*, Halide Edip Adıvar'ın *Handan*, Ercüment Ekrem Talu'nun *Meşhedi ile Devr-i Âlem*, Refit Halit Karay'ın *Sürgün ve Gurbet Hikayeleri*, Rahmi Gürpınar'ın *İki Hödüğün Hikayeleri* isimli eserleri Türk edebiyatında seyahatin aksiyon ve hareket özelliğinin kullanıldığı örnekler arasındadır.

Eski Türk edebiyatındaki seyahatnamelere "seyahatname kavramı, önemi ve ilk seyahatnameler" başlığı altında detaylı olarak değinmiştik. Ancak bu bilgilere ek olarak Piri Reis (ö.1554)'in *Kitâb-ı Bahriye'sinden* bahsedebiliriz. Amcası Kemal Reis'in yanında denizciliği öğrenen Piri Reis Akdeniz'i avucunun içi gibi biliyordu. *Kitâb-ı Bahriye* isimli eserinde de Akdeniz'i her yönüyle tafsilatlı bir şekilde tanıtmaktadır. Bu eser tam bir seyahatname olarak nitelendirilmese de seyahatnamenin

birçok özelliğini bünyesinde barındırmaktadır. 1521'de başlayıp -dönemin şartları göz önüne alındığında- dört yıl gibi kısa bir sürede kitabını tamamlamış ve Kanunî Sultan Süleyman'a sunmuştur. Piri Reis kitabında harita, pusula, dünyanın dönüşü ve yuvarlak oluşu, Columbus'un Amerika'yı keşfetmesi gibi muhtelif konulara değinmiştir. Bu kitabın seyahatname olarak değerlendirilmemesinin sebebi, Akdeniz coğrafyasının, oranın insanlarından ve kültürlerinden daha fazla bahsi geçmesidir. Bu şekliyle bir coğrafya kitabı özelliği taşımaktadır.³²⁰

Bir tüccar olan Ahmet İbn-i İbrâhîm Tokadî hem seyahat hem de ticaret maksadıyla gerçekleştirdiği Hindistan gezisini *Acâibnâme-i Hindistan* ismiyle kitap haline getirmiştir. Eser, 16. yüzyılın sonlarında telif edilmiş olup, Hindistan coğrafyasıyla alakalı çok önemli bilgiler içermektedir. Afganistan üzerinden gittiği Hindistan'da takas yoluyla ticaret yapmış ve büyük bir servet sahibi olmuştur. Basra Körfezi, Hicaz ve Yemen üzerinden ülkesine dönen gezginimizin dönüşünde kaleme aldığı eser yaklaşık üç yüz sayfa olup, yazımı III. Murat dönemine denk gelmektedir. Eserinde yer alan şu beyitler ile kitabı yazma amacını açıklamaktadır:

"Muazzam şehirde ve adı Tokat Mekân olmuş geçürür idik evkat.

Otururken gamı atıp yabâne Ne lû'b oynadı görsen bu zamâne.

Nice dağdan nice belden aşırıldı Karar ettirmede Hind'e düşürdi.

Nice dürlü havâdis başdan aştı..... Levâzım oldu yazmak sergüzeşti."³²¹

Türk edebiyatında seyahatname türündeki en meşhur ve abidevi yazıt Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'dir. Evliya Çelebi'nin bu on ciltlik ve birçok detayı içinde barındıran eseri döneminin önemli eserleri arasında kabul edilmemesine rağmen değeri sonradan anlaşılmış ve birçok alanda önem kazanmıştır. Bu eserde Evliya Çelebi, 17. yüzyıldaki Osmanlı coğrafyasını, tarihini, insanlarını, gelenek ve göreneklerini, folklorik unsurlarını, sanatsal faaliyetlerini konu edinmiştir. Tabii ki Osmanlı coğrafyasından kastımız sadece Anadolu değildir. Evliya Çelebi Mısır'dan

³²⁰ Baki Asiltürk, "Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler", **Turkish Studies International Academic Journals**, Üsküp, Uluslararası Balkan Üniversitesi, 2009, C: IV, s. 915

³²¹ Bursalı Mehmed Tâhir Bey, **Osmanlı Müellifleri**, haz. İsmail Özen, İstanbul, Meral Yayınevi, 1975, C: III, s. 7

Kafkasya'ya Osmanlı coğrafyasını gezmiş hatta sınırları geçip Macaristan, Almanya, Lehistan ve Balkanları da görmüştür.

Edebiyatçı, şair Hüseyin Nihal Atsız'ın, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesine bakış açısı şöyledir:

"Büyük seyahatname esas bakımından coğrafya bilgisi vermekle beraber tarih, etnografya, folklor, binalar, yollar, kültür ve dil bakımından da çok önemlidir. Evliya Çelebi döneminde var olup da bugün mevcut olmayan köyler, kasabalar, nahiyeler, camiler, mezarlar hakkındaki notları birinci kaynak görevi görür. Orijinal gözükme gayretiyle bazı zorlama ve uydurmaları olduğu muhakkaktır. Bazen de eskiden yazılmış kitapları okuyarak seyahatnamesine aldığı bilgileri kendi görgüsü mahsulü diye göstermesi bu kabildendir. Mesela Viyana'da bulunduğu sırada İmparator'dan izin alarak kuzeyde Bradenburg, Danimarka, Hollanda ve batıda İspanya'ya yaptığı yolculuk hakkındaki satırlarının hiçbir değeri yoktur. Fakat bazen mübalağa veya uydurma sanılan satırlarının doğru olduğu da muhakkaktır."³²²

17. yüzyılın sonlarına doğru Yusuf Efendi tarafından telif edilen ve sonradan çoğaltılan *Makale-i Zindancı Mahmud Kapudan Berâ-yı Feth ü Zafer-Keşti-i Maltiz-i Laîn-i Dûzah-Mekin* isimli yazıtını bazı özellikleriyle seyahatler arasında zikredebiliriz. Birçok kez üzerinde yayın faaliyetleri gerçekleştirilen eser, son olarak 1996 yılında *Mahmut Kaptan'ın Anıları* adıyla yayınlanmıştır. Eserin özellikle deniz seyahatleriyle alakalı bölümleri seyahatnameden sayılabilir. Yusuf Efendi'nin yazdığı bu eserde, 1674 senesinin baharında gerçekleştirilen İskenderiye ve İstanbul arasındaki maceralı deniz yolculukları anlatılmaktadır.³²³

Türk edebiyatında dini amaçla çıkılan seyahatnamelere örnek olarak, İstanbul'dan Mekke'ye hac görevini ifa etmek için gidenlerin yolculuklarını anlattıkları eserleri verebiliriz. 17. ve 18. yüzyılda bu tarz eserlerin sayısı epeyce artmıştır. Bu eserlerin arasında Mehmet Edip'in kaleme aldığı *Menâsiku'l Hacc* adlı kitabı geniş bilgiler vermesi açısından diğer seyahat yazarlarına örnek olmuştur. Bir diğer örnek olarak, Nâbi'nin 1712'de tamamladığı, nesirlerden oluşan *Tuhfetu'l Haremeyn* isimli

³²² Hüseyin Nihal Atsız, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2018, s. 11

³²³ bknz. Yusuf Efendi, **Mahmut Kaptan'ın Anıları**, haz. Cemil Çiftçi, İstanbul, Kitabevi, 1996, 96 s.

eserini gösterebiliriz. Kitap 1712 yılında yazılmasına rağmen 1849 yılında basılmıştır. Yazarımız bu eserinde; İstanbul'dan çıktıktan sonra Urfa'ya kadar uğradıkları yerleri, Halep, Şam ve Kudüs üzerinden yaptıkları hac yolculuğunda şahit oldukları şeyleri ve hac betimlemelerine yer vermiştir.³²⁴

Fransa'yı ilk kez detaylı bir şekilde tanıtan, *Süleyman Ağa Seyahatnamesi* eşsiz bir eserdir. Süleyman Ağa, 1683'teki II. Viyana Kuşatmasında düşman askerlerine esir düşmüş bir Osmanlı askeri idi. İlk olarak Viyana'da tutulan Süleyman Ağa daha sonrasında Fransa'ya götürülmüş ve yıllarca Fransa'da kalmış ve buranın neredeyse tamamını gezme fırsatı elde etmiştir. Kitabında öncelikli olarak, Fransa'nın coğrafi durumundan ve komşularından bahsetmiş, on bine yakın şehir ve yüz binlerce köyü bulunduğunu belirtmiştir. Süleyman Ağa eserinde Paris'teki izlenimlerinden şöyle bahseder: "Paris kenti Mısır'ın iki katından büyük, şehrin evleri altı-yedi katlı ve Fransız kralının şehirdeki hazineleri Mısır hazinelerinin dört katı kadardır." Bu anlatımıyla Süleyman Ağa, Paris şehrinin ne kadar büyük ve zengin olduğuna dikkat çekmektedir. Bir diğer anlatımında Versailles Sarayı'nın bahçesi hakkında ise: "Bu bahçeyi av bahçesi olarak isimlendirirler. İçinde birçok kuş çeşidi vardır. Öyle ki kral ne zaman bahçeye gitmek istese, bahçeye birçok çeşit kuş salıverilir." demektedir. Ayrıca Ağa seyahatnamesinde sürekli Fransa ve Osmanlı İmparatorluğu arasında kıyaslamalar yapmaktadır. Mesela bir tanesinde şöyle demektedir: "Fransa'da harem yoktur hatta kralın sarayında bile yoktur. Bu adet Osmanlı adetine uymaz." Bir diğer karşılaştırmada da şöyle anlatır: "Bu Müslüman kıyafetimle kral sarayından çıkmazdım ve padişahın oğulları daima benim vilayetimin ahvalini bana sorarlardı. Fransızların adetlerine bizim adetlerimiz benzemez. Onların şehzadeleri bizim şehzadelerimiz gibi sarayın içinde saklanmaz, şehzadeler on yaşına gelince onlara mühendislik öğretilir. Ayrıca lalası onlara bürokrasiyi ve devlet adamlığını öğretir." Son olarak vereceğimiz alıntıda, Süleyman Ağa Osmanlı ile Fransa arasındaki tahta çıkma meselesini karşılaştırmaktadır. Bununla alakalı olarak şöyle söyler: "Fransa'da büyük kardeş veliaht olur. Kanunlar bu şekildedir ve asla değişmez. Bu kanun hükmünde olduğu için taht için kavgalar olmaz." Süleyman Ağa seyahatnamesi

³²⁴ Asiltürk, **a.g.m.**, s. 922

dönemin Fransa'sı hakkında içerdığı ilginç ve taze bilgilerden ötürü önemli bir eserdir.

325

Osmanlı'daki önemli coğrafyacılarından olan Kâtip Çelebi'nin 1648 senesinden telif etmeye başladığı ve 1732 yılında matbu olan *Cihannümâ* isimli eseri döneminin diğer coğrafya eserlerine göre çok ileri bir seviyededir. Tam bir seyahatname izlenimi vermeyen eser, yazarın seyahat eserlerinden yararlanması sebebiyle coğrafya ile birlikte yürüyen seyahat alanında çok değerli bir kaynak sayılmaktadır. Kâtip Çelebi Osmanlı coğrafyasını çok iyi tanıyan bir bilim adamıydı. Eserinin kaynakları arasında bu coğrafyada yaptığı kısa süreli gezileri de gösterebiliriz. Yani bu bağlamda, sadece diğer eserlerden değil kendi seyahatlerindeki gözlemlerden de faydalandığını söyleyebiliriz. Kâtip Çelebi'nin diğer eseri olan *Tuhfetu'l kibâr fi esfâri'l bihâr* isimli eserinde de bu gezi notlarından yararlanmıştır.³²⁶

Tanzimat dönemiyle Cumhuriyet dönemi arasındaki seyahatnamelere göz attığımızda, gözümüze, Sadık Rıfat Paşa'nın 1838 yılındaki *İtalya Seyahatnamesi*³²⁷ ve Mustafa Sami Efendi'nin 1840 yılında kaleme aldığı *Avrupa Risalesi*, çarpıcıdır. Çünkü bu eserler Avrupa'nın daha yakından tanınması için özel bir öneme sahiptirler. Sadık Rıfat Paşa ve Mustafa Sami Efendi Avrupa'ya resmi görevle gittikleri için, o bölgeyi hem bir devlet adamı gözüyle hem de sivil bir gezgin gözüyle inceleme fırsatı bulmuşlardır. Bu iki seyahatname Avrupa uygarlığının kaynağının tek olduğuna dikkat çekmiştir. İki eserde de 19. yüzyıl Avrupa'sının ulaştığı seviyeyi detaylı bir biçimde aktarılır. Eserlerde İtalya, Fransa, Avusturya ve Almanya hakkında birçok bilgi bulunmakta ve bundan dolayı bu ülkelerin refahı, ekonomisi, kentleşmesi, sanayileşmesi, adaleti ve eğitimi hakkında kendilerinden sonra yazılacak birçok seyahat eserine örnek teşkil etmiştir.³²⁸

Bu dönemde Avrupa dışında yapılan seyahatnamelere örnek olarak, Seyyah Ömer Lütfi'nin *Ümit Burnu Seyahatnamesi*'ni örnek olarak gösterebiliriz. Ömer Lütfi,

³²⁵ bkz. Prof. Dr. Gündüz Akıncı, **Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859)**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1973, 92 s.

³²⁶ Asiltürk, **a.g.m.**, s. 924

³²⁷ bkz. Sadık Rıfat Paşa, **Avrupa'nın Ahvâline Dâir Risâle ve İtalyâ Seyâhatnâmesi**, İstanbul, Tatyos Dividciyan Matbaası, 1874, 74 s.

³²⁸ Asiltürk, **a.g.m.**, s. 932-933

Sultan II. Abdulaziz'in Güney Afrika Müslümanlarına din eğitimi vermesi için gönderdiği Ebubekir Efendi'nin öğrencisidir. Babasının aşırı baskısından bunalan Ömer Lütfi, İstanbul'dan uzaklaşmak için bu geziyi bir fırsat bilir ve hocasıyla uzun bir yolculuğa çıkar. Lütfi eserinde bu yolculuğun bütün ayrıntılarını anlatmıştır. Ancak kitapta, yolculuk güzergahı üzerinde olan Avrupa hakkında bilhassa Londra hakkında da çok ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bunun nedeni de Londra'da iki ay kalmalarıdır. Londra'dan Güney Afrika'ya gidecek olan vapura bindikten sonra yaklaşık üç hafta kara yüzü görmeden seyahat eden Ömer Lütfi ve hocası 17 Ocak 1863 yılında Ümit Burnu'na varır. Geldikten sadece bir gün sonra Ebubekir Efendi bir okul açıp, Müslüman çocukların eğitim ve öğretimini üstlenir. Çocuklara öğrencisi Ömer Lütfi'nin de yardımıyla okuma yazma ve alfabe öğretirler, sonrasında da dini bilgiler verirler. Çocukların sayısının hayli fazla oluşu ilk başta onları zora soksa da üçüncü yılın sonunda öğrencilerin epeyce ilerledikleri görülür. Çocukların yanı sıra oradaki halkın da eğitimine önem verirler. Ömer Lütfi kitabın büyük bir bölümünde yaptıkları eğitim faaliyetlerinden bahsetse de Güney Afrika'nın coğrafyasından, şehrin durumundan, insanların günlük yaşam şekillerinden, geleneklerinden ve inançlarından da söz etmiştir.³²⁹

Osmanlı donanmasında subay olan Mühendis Faik Bey'in telif ettiği *Seyahatname-i Bahr-i Muhit* isimli seyahatname kitabı içeriği açısından çok ilgi çekici bir eserdir. 1865 senesinde İstanbul'dan Basra Körfezine doğru yola çıkan Osmanlı korvetleri, Gelibolu, Sakız Adası, Maiorka, Malta, Cadis, Cezayir, Kanarya Adaları, Yeşilbaş Adaları, Ümit Burnu, Brezilya, Mauritius, Misket, Bombay, Ebu Şehr güzergahını takip etmiştir. Bu güzergâh boyunca yapılan gezi yolculuğunu Mühendis Faik ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. O dönemde bu kadar uzak coğrafyaların tanıtılması Osmanlı okurunun hayli ilgisini çekmiştir. Gezginimiz, bu yolculuk esnasında meydana gelen fırtınaları, gemilerin durumunu ve yaşanan ilgi çekici olayları okurlarıyla paylaşır. Özellikle 25 Mayıs akşamında ekvator üzerinden geçişleri sırasında gemide bulunanlar, burayı çok merak ederler ve ekvator çizgisini gerçekten bir çizgi olarak görebileceklerini düşünürler. Mühendis Faik de bu olayı

³²⁹ Ömer Lütfi, **Yüz Yıl Önce Güney Afrika Ümit Burnu Seyahatnamesi**, haz. Hüseyin Yorulmaz, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2013, 102 s.

alaylı ifadelerle şöyle anlatır: "O gece bütün gemi ekvator çizgisini göreceğiz diye güvertede beklediler. İmam Efendi bile dualar okuyarak bu kalabalığın yanına geldi. Ne kadar acayıptır ki gemidekilerden bazısı gerçekten ekvator çizgisini görmek için bordadan iki saat boyunca denize baktılar." Mühendis Faik Brezilya hakkında da bilgi vermektedir. Osmanlı gemilerinin ilk kez Brezilya limanlarına demir attığına şahit olmuştur. O dönemde Brezilya nüfusunun 8 milyon -şu anda 209 milyon- olduğunu belirten yazar, bu ülkenin yer altı kaynaklarının zenginliğinden de bahseder.³³⁰

Mühendis Faik'in en dikkat çekici anlatımlarından birisi de Bursa korveti imamı Abdurrahman Efendi'nin gemiden firar edişiyle alakalıdır. Bununla ilgili olarak kitapta "Brezilya'da bulunan siyahi Müslümanlar tarafından para ile ikna edilmesi sonucu gemiden firar etmiştir." ibaresi geçmektedir. Brezilya'daki bu siyahi Müslümanlar, Sudan'dan gelmiş ve buradaki siyahi halka İslamiyet'i tebliğ etmeye çalışmıştı. İslam'ı Sudanlılardan öğrenen yerli halk zaman zaman gemiye gelip imam efendiye sorular yöneltiyor hatta bazı zamanlarda evlerine davet ediyorlardı. Bir gün yine bu ziyaretlerden birine giden Abdurrahman Efendi gemiye dört-beş gün dönmeyince arama çalışmaları başlar ancak bulunamaz. Bütün eşyalarının toplandığını görenler onun kaçmış olduğunu düşünürler. Gemi komutanı bir karar çıkartır ve imamın bulunup geri getirilmesini emreder. İmam birkaç gün sonra bulunsa da tekrardan gemiye gelmeyi kabul etmez ve Brezilya'da kalır.³³¹

Şirvanlı Ahmet Hamdi'nin 1878'de Güney Doğu Asya'ya yaptığı resmi seyahatler sonucunda *Hindistan, Svat, Afganistan Seyahatnamesi* isimli eserini yazmıştır. Eserin isminden de anlaşılacağı gibi Hindistan ve Afganistan'a resmi görevle II. Abdülhamit tarafından gönderilmiştir. Kitabında yolculuk esnasında uğradığı şehirlerden, tanıştığı enteresan şahıslardan ve şahit olduğu ilginç olaylardan bahsetmiştir. Yine aynı dönemlerde Seyyah Mehmet Emin de Orta Asya'ya bir yolculuk yapmış ve orada gördüklerini *İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat* isimli eserinde okuyucuya aktarmıştır.³³²

³³⁰ bkz. Mühendis Faik, **Türk Denizcilerin İlk Amerika Seferi**, haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2017, 66 s.

³³¹ Faik, **a.g.e.**, s. 29

³³² Asiltürk, **a.g.m.**, s. 963

Verdiğimiz bu örneklerin dışında Türk Edebiyatında birçok yurt içi ve yurt dışı seyahatnameleri bulunmaktadır. Burada hepsinden bahsetmemiz olanaksız olduğu için aralarından en dikkat çekenleri hakkında bilgi verdik. Edebiyatımızın seyahat türü bakımından zengin olmadığı ifade edilse de araştırmalarımızın sonunda vardığımız sonuç ise; Türk Edebiyatının seyahatname türü açısından çok ilginç ve renkli eserlere sahip olduğudur. Ancak yine de Arap Edebiyatı ve Batı Edebiyatıyla karşılaştırdığımızda çok zengin bir gezi edebiyatımız olduğunu söyleyemeyiz.

İKİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAME YAZARLARININ HAYATLARI VE ESERLERİ

2.1. İbn Fadlân'ın Hayatı ve Eserleri

Tam ismi Ahmed b. Fadlân b. el-Abbâs b. Râşid (ö.310/912'den sonra)'dir. Abbasi halifesi Muktefi Billâh'ın azatlı kölesi olan İbn Fadlân aynı zamanda 905 yılında Tolunoğullarını yenen ve Mısır'ı tekrardan Abbasilere kazandıran Muhammed b. Süleyman isimli Türk komutanın da mevlasıdır. İbn Fadlân hakkında çok bilgi olmamasına rağmen, 911 senesinde Bulgar ve Türk ülkelerine yaptığı seyahat konusunda hiçbir şüphe yoktur.³³³ Seyahatnamesini tahlil ettiğimizde, karşımıza dini bilgisi derin, üstün ahlaklı, güzel üsluplu, dindar, iyi huylu, İslam'ı tebliğ etmeyi seven, sözünde güvenilir ve namuslu bir yazar çıkmaktadır.³³⁴

İslam'ı kabul edip Müslüman olan İdil Türklerinin hükümdarı Almış Hân, Abbâsi Halifesi Muktedir Billâh'tan halkına İslam'ı öğretecek din adamları ile cami ve kale yapabilecek mimarlar talep etmiştir. Bunun üzerine halife bir heyet hazırlamış ve dört bin dinarlık yardım ve hediyeleri Türklere teslim etmelerini emretmişti. Bu heyette bulunan İbn Fadlân heyet başkanı olmamasına rağmen, bütün bu hediyeleri hükümdara teslim edip gerekli açıklamaları yapmakla görevlendirilmişti.³³⁵ İdil Türklerinin (Arap kaynaklarında Hazar olarak geçer), tam ne zaman İslamiyet'e girdiklerini bilmesek de, İbn Ruste 904 senesinde yazdığı *el-A'lâku'l nefsiyye* isimli eserinde, onların birçoğunun İslamiyet'i kabul ettiğini, birçok yerleşim yerinde mescitlerin bu mescitlerde de imamlar ve müezzinlerin olduğunu, elbiselerinin Müslümanların elbiselerine benzediğini ve mezarlarının da Müslümanların mezarlarını anımsattığını söylemektedir.³³⁶

³³³ Dr. Zekî Muhammed Hasan, **er-Rehâletu'l muslimûne fi'l u'suri'l vustâ**, Beyrût, Dâru'l Râidi'l A'rabî, 1981, s. 26

³³⁴ Dr. Abdurrahmân Hamîde, **A'lâmu'l coğrâfiyyine'l a'rab**, Dimaşk, Dâru'l Fikir, 1983, s. 243

³³⁵ Saleh Muhammedoğlu Aliev, "İbn Fadlân", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XIX, s. 477

³³⁶ Hamîde, **a.g.e.**, s. 244

İbn Fadlân ile beraber elçilik heyetinde, Sûsen er-Rûsî isminde Nezâr el-Harmî'nin mevlası, İslamiyet'i kabul etmiş, Arapçayı öğrenmiş ve heyete başkanlık eden bir Rus, Volga yolunda heyetle karşılaşan ve Türkçe bilen Tekîn et-Turkî ve Bâris el-Suklâbî isminde bir kişinin olduğunu görüyoruz.³³⁷

Sûsen'in başkanlığında 21 Haziran 911 tarihinde Bağdat'tan ayrılan bu elçilik heyeti Nişabur, Rey, Buhara, Merv ve Harizm üzerinden 12 Mayıs 912 senesinde İdil Türk hanının Volga nehri kıyısındaki karargahına varmış ve yaz mevsimini orada geçirerek kış bastırmadan önce geri dönmüş olduğu düşünülmektedir. Heyet uğradığı bölgelerde büyük bir ilgi ve saygı görmüş, bilhassa Buhara'da Samaniler'in meşhur coğrafyacı idarecisi Ceyhânî tarafından misafir edilerek dönemin genç ve dinamik hükümdarı Nasr b. Ahmed'in huzuruna çıkarılmıştır. Bu bilgilere rağmen İbn Fadlân'ın ne zaman geri döndüğüne dair bir malumat yoktur.³³⁸

İbn Fadlân'ın seyahat dönüşünde telif ettiği eseri, Yakut el-Hamevî ve Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed et-Tûsî (ö. XII. yy)'nin yaptıkları detaylı iktibaslar sayesinde biliniyor, ancak içerdiği detaylı malumatlardan ötürü kuşkuyla karşılanarak düzmece bir seyahatname eseri olabileceği iddia ediliyordu.1923 senesinde Zeki Velidi Togan'ın İran'ın Razavi Horasan eyaletinin yönetim merkezi olan Meşhed'de elde ettiği orijinal yazma nüshasının tahkik edilmesi neticesinde, İbn Fadlân'ın gerçekten saygın bir alim, özenli bir gezgin ve başarılı bir diplomat ve kitabının da Türk, Slav ve İskandinav milletleriyle alakalı önemli bilgiler içeren bir eser olduğu anlaşıldı.et-Tûsî ve Yâkût el-Hamevî'nin yararlandığı kopyalarda bulunduğu tespit edilen Bağdat'a dönüş bölümü bu nüshada yoktur ve metin Hazarlarla alakalı malumatlar verirken bitmektedir. Böylelikle, yapılan alıntıların sadece gidiş ve Türk bölgesinde kalış süresine ait oluşundan dolayı dönüşün de aynı yol üzerinden gerçekleştirildiği ve kitapta bu seyahatle alakalı malumatların bulunmadığı neticesine varılabilir.³³⁹

İbn Fadlan'ın seyahat ettiği topraklar ve iletişime geçtiği milletler ve kabilelerle alakalı aktardığı bilgilerin birçoğu kendi kişisel gözlemlerine ve sözel rivayetlere

³³⁷ Hamîde, **a.g.e.**, s. 244

³³⁸ Aliev, **a.g.m.**, s. 477

³³⁹ Aliev, **a.g.m.**, s. 477

dayanmaktadır. Oğuzlar, Bulgarlar, Başkırtlar, Hazarlar, Peçenekler, Ruslar ve diğer milletlerin siyasi nizamları, dini akideleri, ahlak normları, cenaze merasimleri, giysileri, evlilik merasimleri ve gelenekleri, dilleri, mali durumları, vergi ve ticari sistemleri ve doğal özelliklerine dair yaptığı gözlemler ilgi çekicidir.³⁴⁰ Bütün bu bahsettiğimiz konulara dair ayrıntılı bilgileri çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde aktaracağımızdan şu anda değinme gereği görmüyoruz.

Ayrıca bu eser döneminin eşsiz bir yapıtı olarak itibar görmektedir. Çünkü bu yazıt bize İslam alemindeki ve İslam alemiyle komşu devlerin ilişkilerindeki siyasi durumlar hakkında -özellikle Volga Havzası gibi dünya medeniyetlerini temsil eden uzak diyarlar ve Orta Asya- canlı bir resim sunmaktadır. Ortaya koyduğu bu eşsiz görüntü ile etnografya bilimine de katkısı yadsınamaz. Orta Asya'da yaşayan birçok göçebe Türk kabilesi ve Hazarlar, Bulgarlar ve Ruslar gibi Doğru Avrupa tarihinde önemli rol oynayan halklar hakkındaki gözlemlerini muhteşem bir edebi dil ve akıcı hikâye üslubuyla aktarması açısından da etkileyici bir eserdir.³⁴¹

İbn Fadlân'ın risalesi, 15. yüzyılda tarih sahnesinden silinen ve günümüz Çuvaşlar'ın ataları olan Bulgar Türklerine dair mühim bir kaynak görevi üstlenir. İlk kez 12. asırda son Irak Selçuklu hükümdarı II. Tuğrul'un emriyle *A'câibu'l mahlukât* isimli coğrafya kitabını telif eden et-Tûsî'nin alıntılarla mevcudiyeti ortaya çıkarılan yazıt, birkaç farklı kopyasına şahit olduğu tahmin edilen Yâkût el-Hamevî'nin eliyle *Mu'cemu'l buldân*'da iktibas edilmiş, ardından da İranlı Emîn-i Ahmed-i Râzî (ö.1002/1594) tarafından müellifin ismi verilmeden yararlanılmıştır. Modern bilim dünyasında bu muhteşem esere ilk dikkat çeken kişi ise Danimarkalı tarihçi J.K Rasmussen'dir. Rasmussen'in Orta çağ Müslümanlarının İskandinav halkları ve Ruslarla olan ilişkileriyle alakalı 19. yüzyılın başında yayınladığı makalede Yâkût el-Hamevî'nin İbn Fadlân'dan alıntıladığı "Rus" başlığının da çevirisi yer almıştır. Bu vesileyle bölgedeki bilim adamlarının da ilgisini çeken makale İngilizce, Latince ve İsveççeye tercüme edilmiştir. Sonrasında da Rus oryantalist Christian Martin Fraehn, İbn Fadlân seyahatnamesinin tamamını Arapça metinleriyle beraber yayınlamıştır.³⁴²

³⁴⁰ Aliev, **a.g.m.**, s. 477

³⁴¹ Hamîde, **a.g.e.**, s. 244

³⁴² Aliev, **a.g.e.**, s. 478

İbn Fadlân'ın tek eseri olan *er-Risâle*'si toplamda üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Türkistan seyahati sırasındaki hava koşullarının sertliğinden bahseder. Çünkü bu yolculuğu kış mevsiminde yapmaktadır ve Aral iklimi en sert geçen kış iklimleri arasındadır. Bununla alakalı olarak yazarımız şunları aktarır: "Birkaç gün Curcaniye'de kaldık. Ceyhun Nehri baştan aşağı donmuştu. Buzun yüksekliği on yedi karış kadardı. Katırlar, eşekler, atlar ve sığırlar onun üzerinden sanki yoldan geçiyorlarmış gibi ilerliyorlardı. Sabit duruyor ve yerinden oynamıyordu. Bu buz kütlesi üç ay boyunca orada kaldı." İkinci bölümde ise Hazar, Türk ve Bulgar ülkelerinin özelliklerinden ve ilginçliklerinden bahseder ve son bölümde de Hazarların ve Türklerin (Araplar bunları ayrı milletler olarak gösterse de Türkologlar tarafından aynı millet olarak kabul edilir.) adetlerinden söz eder. Ayrıca Ruslardan ve Balkan halklarından da bahsetmektedir.³⁴³

İbn Fadlân hakkındaki en enteresan bilgilerden birisi de kendisinin bir Amerikan yapımı Hollywood filmine konu olmasıdır. 1999 senesinde vizyona giren ve başrolünde Antonio Banderas'ın oynadığı filmin ismi 13. Savaşçı (13. Warrior)'dır. Filmin konusu ise şöyledir: Abbasiler devrinde Bağdat'ta yaşamını sürdüren Arap şair ve gezgin Ahmed b. Fadlân, bir kişinin onu halifeye şikâyet etmesinin sonucunda kendi topraklarından epeyce uzak, Kuzey ülkelerine elçi olarak gitmesi emredilir. Ona arkadaşı Melchisidek refakat etmektedir. Beraber Volga nehrine doğru giderler. Orada pagan ve vahşi bir millet olan Norslarla karşılaşır. Hükümdarları yeni ölmüş olan halk onu yakarak denize bırakırlar ve cenaze merasimini böyle gerçekleştirirler. İkili bu cenaze merasimini izler. Norslarla bir süre kalan ikili onların bir kabı temizlik için elden ele dolaştırdıklarını, bu kaba hem burunlarını temizleyip hem de yüzlerini yıkadıklarını ve sonunda da ağızlarını çalkaladıklarını görür. Nors kralı Bulvay'a gelen kuzeyin kralının adamı şeytan kılıklı kişilerin ülkelerini yağmalayıp herkesi öldürdüğü haberini vererek yardım ister. Kavmin büyücüsü ay sayısına göre 13 savaşçının Kuzey'e gitmesi gerektiğini krala bildirir. 13. savaşçının ise yabancı birisi olması zaruridir. İstemese de İbn Fadlân 13. savaşçı olmuştur. Norslar ilk başta İbn Fadlân'ın Arap olmasıyla ve küçük atıyla dalga geçerler çünkü Norsların atları onun atının iki

³⁴³ bkz. Ahmed b. Fadlân b. el-Abbâs b. Râşid b. Hammâd, **Risâlet-u ibn fadlân**, thk. Dr. Sâmî el-Dahhân, Dimâşk, el-Muctemiu'l-İlmî'l Arabî bi Dimâşk, 1959, 205 s.

katıdır. Ancak kısa bir sürede Ahmed b. Fadlân'ın Norsların dilini hızlıca öğrenmesi, at sürmede çok mahir olması, muhteşem kılıç ustalığı, keskin zekâsı ve savaşçılığı sayesinde onların saygısını kazanır. Bundan sonra ise kuzey krallığına yardıma giderler ve onları başlarındaki beladan kurtarırlar.

2.2. el-Gırnâtî'nin Hayatı ve Eserleri

Tam adı Ebû Hâmid Muhammed b. Abdirrahmân (Abdirrahîm) b. Suleymân el-Mâzinî el-Kaysî el-Gırnâtî el-Kayravânî (ö.565/1169)'dir. Aynı zamanda Ebâ Bekir ve Ebâ Muhammed olarak da bilinir. el-Gırnâtî, miladi 1080 (h.473) senesinde İspanya'nın Gırnata şehrinde hayata gelmiş, yolculuklardan hiç bıkmayan bir seyyah'tır. Otuzlu yaşlarına kadar Gırnata 'da ilim tahsil eden el-Gırnâtî, bu süreden sonra genel kültürünü geliştirme ve dünyanın farklı yerlerini müşahade etmek amacıyla İspanya'nın doğusuna doğru yola çıktı. İlk olarak 1117 senesinde Sicilya'ya, oradan da Mısır'a gitti ve bir süre bu bölgede kaldı. Ardından bu bölgeden de ayrılan el-Gırnâtî Hazar Denizi kıyılarına doğru yola çıktı. Bir süre sonra Volga Nehri'ne vardı. Hazar ve İdil Türklerinin ülkelerini gezdi ve üç kere Karadeniz'in kuzeyine yolculuk yaptı. Daha sonrasında on altı Türk devletinden birisi olan Harzemşahlar'ın başkenti Gurgench'i ziyaret etti. Oradan da 1160 senesinde ikinci kez Bağdat şehrine gitti ve uzun bir süre orada kaldı. Burada Muktefî Liemrillâh döneminin Abbasi veziri olan Yahya b. Muhammed b. Hubeyre için *el-Mu'rib a'n a'câibi'l mağrib* eserini yazdı. el-Gırnâtî, tezimizin de konularından biri olan *Tuhfetu'l ashâb ve nuhbetu'l a'câb* isimli kitabıyla meşhurdur. Elimizde bu kitabın birçok nüshası bulunmaktadır. Meşhur İspanyol oryantalist A.G Palencia'ya göre el-Gırnâtî çok meraklı bir kişiliğe sahip olmasına rağmen kültür ve eleştiri açısından zayıf birisidir ve genellikle hurafelerden ve gerçek dışı olaylardan bahseder. 13. yüzyılın ünlü coğrafyacı ve matematikçisi Zekeriyâ el-Kazvînî de bu özelliğini ondan almıştır.³⁴⁴

Bir başka rivayette ise, Bağdat'a dönmeden önce hac görevini yerine getirmek üzere Mekke ve Medine'ye yolculuk yaptığı söylenir. Sonrasında kuzey istikametinde Necid çölünü geçerek güney taraftan Irak'a giriş yaptı. O dönemde el-Gırnâtî'nin

³⁴⁴ Angel Gonzalez Palencia, *Târihu'l fikri'l endelusî*, trcm. Huseyin Mu'nis, Kâhire, el-Merkezi'l Kavmî li't tercumeti, 2011, s. 356-357

hamisi olan yukarıda da ismi geçen Abbas veziri İbn Hubeyre Irak'ın tam hakimiydi. Bağdat'a döndüğünde epey yaşlanmış olan el-Gırnâtî, Türk ülkelerinden birisi olan Başkurdistan'da bıraktığı oğlu Hâmid ile ailesine özlem duyuyordu. Ailesini tekrardan görebilmek için hamisi İbn Hubeyre'den, Anadolu'dan geçebilmesi için Selçuklu Hükümdarı I. Mesud'dan icazet almasını talep etti. Ancak isteğine karşılık bir haber gelmeden Musul'a yöneldi. 1161 senesinde Musul'da bulunmaktaydı. Ünlü alimlerden Muînuddin el-Erdebîlî'nin isteği doğrultusunda *Tuhfetu'l elbâb* isimli kitabını orada tamamladıktan sonra 1162 senesinde Halep'e gitti. Orada bir yıl kaldıktan sonra, Endülüslülerin kalbinde her zaman farklı bir yeri olan Şam'a geçti ve 1169 senesinin Kasım ayında hayata gözlerini yumdu. Çok zeki ve mütevazi bir kişiliğe sahipti.³⁴⁵

Ebû Hâmid el-Gırnâtî gezip müşahade ettiği yerler hakkında iki kitap telif etmiştir. Bunlardan ilki *el-Mu'rib* olarak bilinen tam adı *el-Mu'rib an a'câibi'l mağrib* olan eseridir. *Nuhbetu'l-ezhân fî a'câ'ibi'l buldân* ve *A'câ'ibu'l-mahlûkât* olarak da bilinen eserini Abbasi veziri ve Irak'ın yöneticisi olan Avnuddîn İbn Hubeyre'ye verilmiştir. Bu kitap, Endülüs hakkında ilginç malumatlar, Endülüs'ün diğer ülkelere olan üstünlüğüne dair bilgiler, tarih, astronomi ve astrolojiyle alakalı görüşler, yazarın gezdiği Doğu Avrupa ve Orta Asya'nın ilgi çeken yerleri, insanları ve hayvanlarıyla alakalı kişisel gözlemlerini ve bazı efsanevi anlatımlar içermektedir. Yazar eserinde birçok şiire de yer vermiştir. el-Gırnâtî, bu şiirleri sadece metni güzelleştirmek amaçlı kullanmamış, ilmi açıklamalarını ve tahminlerini delillendirmek ve örneklendirmek için de kullanmıştır. Bu yeni tarz, diğer Orta çağ İslam coğrafyacılarında görülmemekle birlikte, bunu ilk kullanan seyyah el-Gırnâtî'dir. Bu şiirler içerik olarak Cahiliye döneminden Abbasilere kadar olan süreci kapsamakta ve böylece bu süreç içindeki Arapların dünya tasavvurları hakkında da okuyucu bilgi sahibi yapmaktadır.³⁴⁶

İkinci ve en meşhur kitabı ise *Tuhfetu'l ashâb ve nuhbetu'l a'câb*'dir. Kitap mukaddime, dört kısım ve bir ekten oluşmaktadır:

Mukaddime: Yazar bu bölümü eserine giriş olması için yazmış ve bu kısımda yazdığı eser ile alakalı sade bir açıklamayı paylaşmıştır. Arap geleneğinde olduğu gibi

³⁴⁵ Mehmet Özdemir, "Ebû Hâmid el-Gırnâtî", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: X, s. 128

³⁴⁶ Özdemir, **a.g.m.**, s. 128-129

bu mukaddime Allah'ı yücelten satırlarla başlamıştır. Ardından ise eseri kimin teşvikiyle yazdığından bahseder. Kitabındaki abartıların okuyucular tarafından anlaşılabileceğini önceden tahmin eden el-Gırnâtî buna önlem olarak bu anlatılara karşı gelecek tepkilerin okuyucunun cahilliğinden ileri gelebileceğini söylemiştir.

1- Dünya'nın Özellikleri ile Dünya'da Yaşayan İnsî ve Cinnî Varlıklar: Yazarımız bu bölümde alemin özellikleri ve içinde bulunan tuhaf varlıklardan yani insanlar ve cinler aleminden bahsetmektedir. Dünyanın 100 senelik yürüyüş mesafesi kadar geniş olduğunu belirten yazar bu yerlerin dışında kalan mekanları yaşamaya elverişsiz olarak niteler. Bu 100 senelik kısmın sadece 80 senelik bölümü ise Ye'cüc ve Me'cüc'ün toprakları olduğunu kaydetmektedir. Yazarın belirttiği bölge Türklerin yaşadığı bölge olması hasebiyle önemlidir. Taberî tarihinde de karşımıza çıktığı gibi el-Gırnâtî Türklerin atasının Hz. Nuh'un oğlu Yafes olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Ye'cüc ve Me'cüc de Türklerin atası olduğunu belirtmiştir.

el-Gırnâtî Avrupa'daki gözlemlerinden de bahsetmiştir. Almanlar için "Namiş" ismini kullanmıştır. Yine aynı bölümde Türk, Hazar ve Sakâlîbe adlarını dile getirmiştir. Daha sonra ise Çinliler ve Hintlilerden söz etmiştir. Birinci bölümde Çinli yöneticilerin çok adaletli olduğunu söyledikten sonra "Keşke Müslüman yöneticiler de böyle güzel siyaseti şiar edinseler" diyerek Müslüman yöneticilerden şikayetçi olduğunu göstermiştir.

2- İlginç Ülkeler ve Yapıları: Müellifimiz bu kısımda ilginç şehirlerden ve bu şehirlerde bulunan farklı yapılardan bahsetmektedir. İrem Şehri'ne dair anlattıklarının büyük bir kısmı 7. asır alimlerinden eş-Şâ'bî'nin *Kitâbu siyeru'l mulûk* adlı kitabını referans aldığı görülmektedir. Ancak buna rağmen herhangi bir kitap ismi zikretmemiştir. Kitapta bu konuyu "Bakır Şehri", "Göl ve İçindeki Hapsedilmiş Cinler" ve "Mensek b. en-Nahd" başlıkları takip eder. Daha sonrasında ise yazar Bizans İmparatorluğu hakkında bilgi verir. Bizans hakkındaki bilgilerini 1150-1151 senelerinde bulunduğu Başkurt'a gelen Müslümanlardan elde etmiştir. el-Gırnâtî Başkurt kelimesini ilk kez bu bölümde kullanmıştır ve anlatıma göre Başkurt Kralının kardeşi Bizans İmparatorunun kız kardeşi ile evlidir.

Gezginimiz daha sonra dünyadaki şehirlerin ve ülkelerin kendilerine has özelliklerini dile getirir. Şehirlerin iklimleri, coğrafi şekilleri, kavimlerin fiziksel özellikleri ve ahlaki durumları, iş sahaları ve meslekleri, yiyecek ve içecekleri, hayvanları, yöresel kıyafetleri ile alakalı malumatları aktarmaktadır. Sonrasında ise "yapılar bölümü" başlığı altında Zülkarneyn Seddi, Berr Seddi, Gumdân Kalesi, Mısır Piramitleri, İskenderiye Feneri ve Süleyman Mescidi hakkında bilgi verir. Ayrıca Firavun'un Saray'ı, Ba'lebek Kalesi, Humus Evleri, Akarakuf Tepesi gibi yapılardan da söz eder.

el-Gırnâtî bu bölümde bugünkü Dağıstan özerk bölgesinde bulunan ismi Kubaçiler olduğu söylenen bir halktan bahseder. el-Gırnâtî bu halkın geleneksel cenaze merasimleri hakkında bilgi veren tek yazardır. Ayrıca bu millet hakkında tafsilatlı bilgiler vererek Emir Seyfeddin Muhammed b. Halife Sulemi'den mezkûr millet ile yapılan savaşlar hakkında bilgi almıştır. İkinci kısmın sonunda Türkler ve Hârezm bölgesiyle alakalı bilgilere yer vermiştir.

3- Denizler ve Deniz İçindeki İlginç Hayvanlar: Kitabın bu bölümünde yeryüzündeki denizler ve içinde barındırdığı deniz canlılarından söz edilmektedir. Yazar, bu bölümün girişinde denizleri tarif eder. el-Gırnâtî, Bahru'l Zulûmât, Bahru'l Esved ve Bahru'l Muhit kelimelerini okyanuslar için kullanır. Bahru'l Esved ismini Karadeniz için kullanmıştır.

Müellif, konunun başlarında Atlas Okyanusu'nda bulunmakta olan devasa bir balıktan söz etmektedir. Bu balığın yine birçok büyük balığı takip ederek Cebelitarık Boğazı'na doğru kaçmalarına neden olduğunu, ancak bu devasa balığın boyutundan dolayı bu boğazdan giremediğini aktarmaktadır. el-Gırnâtî anlaşılacağı üzere burada da gördüğü bir balınayı aşırı bir şekilde abartmıştır. Bu kısmın geri kalanında da bu tarz efsanevi fasıllar birbiri ardına gelmektedir.

4- Kabir ve Kazılan Kuyuların Özellikleri: Eserin bu kısmında şehirlerde, köylerde bulunan mezarlar ve tuhaf ölümlerden bahsedilmektedir. Burada ölümler hakkında verilen anekdotlar genellikle zalimleri uyarmak amaçlıdır. Bu bölümde devamlı zalim yöneticilerin tuhaf ve korkunç mezarları hakkında malumatlar vermiştir. Ayrıca bu bölümde Ashâb-ı Kehften bahsetmiştir.

Ek: Ebû Hâmid el-Gırnâtî'nin Asya ve Avrupa Ülkelerine Seyahatleri: Bu bölümün neredeyse tümü Türklerle alakalıdır. Çalışmamızda da en çok inceleyeceğimiz kısım da burası olacaktır.³⁴⁷

Yazar sade bir dille telif ettiği kitaplarında yolculuklarını hikâye tarzında anlatmayı uygun görmüştür. Buna örnek olarak; Mısır'da kocaman bir yılanla karşılaştığını, İdil Türk topraklarında dört metre boyunda bir dev gördüğünü, Gırnata'da bulunan bir caminin avlusundaki zeytin ağacının aynı gün içinde çiçek açıp meyve verdiğini, Yemen'de yarısı insan yarısı hayvan olan yaratıklardan oluşan bir kabilenin yaşadığını söylemektedir.³⁴⁸ Ünlü İspanyol şarkiyatçı A.G Palencia, bu abartılarından ve efsanelerden dolayı onun hakkında hurafeci demiştir. el-Mu'rib'de hayalle gerçeği karıştırıp veren yazar, *Tuhfetu'l elbâb*'da kitabı daha profesyonel bir şekilde düzenlemiştir.

Yazarın kitaplarında bahsettiği hayvan bilimine dair gözlemleri ve Rusya'da yapılan ilk kayak sporu hakkındaki notları oldukça mühimdir. Ancak bu notlar arasında alakasız uzun hikayeler serpiştirdiği için tarihçiler bu eserleri dikkatli bir biçimde değerlendirememiştir. İspanyol oryantalist Cesar Dubler, el-Gırnâtî'yi Herodot'a benzeter ve her ikisinin de eğitime ve bilgi verme yolunu seçtiklerinden ve kendi asırlarının folklor mirasını değerlendirdiklerinden söz eder.

2.3. İbn Havkal'ın Hayatı ve Eserleri

Tam ismi Ebû'l Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî'dir. Doğum tarihi hakkında bilgi sahibi olmasak da çocukluğunu Nusaybin'de geçirdiğini bilmekteyiz. Seyahat etmeyi çok sevdiğinden dolayı, h.331/m.943 senesinin Ramazan ayının yedinci günü İslam diyarlarını ziyaret etmek amacıyla yola çıktı. Bunun ardından ise, ticaret yapmak, ülkeler ve halklar hakkında çalışmalar yürütmek amacıyla otuz sene boyunca hayatı yollarda geçmiştir. İslam dünyasını en batısından en doğusuna kadar gezmiştir. Hicri 332/m.944 senesinden 340/m.952 senesine kadar tam sekiz yıl boyunca Batı Sudan, Endülüs ve Fas'ı dolaşmıştır. Hicri 344 senesinde

³⁴⁷ bkz. Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî, **Rihletu'l gırnâtî tuhfetu'l elbâb ve nuhbetu'l a'câb ve rihletu ilâ ûrûbbâ ve âsyâ**, thk. Kâsım Vehb, Beyrût, Muessetu'l A'rabiyye lil Dirâsât, 2003, 191 s.

³⁴⁸ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 35

Mısır, Ermenistan ve Azerbaycan'ı gördükten sonra 350-358 /m.962-970 tarihleri arasında Horasan, Fars diyarı, Irak, Mâverâünnehir bölgesinde bulunmuştur. En son ise h.362 /m.974 senesinde Sicilya'ya seyahat etmiştir.³⁴⁹

Seyahat nedenleri açısından İbn Havkal'ın seyahatlerini, hem ilim tahsili amacıyla hem de ticaret amaçla yaptığını görmekteyiz. Ayrıca verdiği derin coğrafi bilgileri de göz önünde bulundurduğumuzda coğrafi seyahat alanına da girmektedir. Bu nedenle kendisi çok yönlü bir alim olarak tanınmaktadır.

Bunca yolculuktan sonra gezilerde elde ettiği haberleri tedvin ederek *el-Mesâlik ve'l memâlik* isimli eserini yazmıştır. Sadece İslam toprakları ve komşuları hakkında detaylı bilgiler vermekle yetinen İbn Havkal, başka hiçbir bölge hakkında bilgi vermemiştir.³⁵⁰ Ancak bu kitapta verdiği bilgiler de çoğu seyahatname kitabındaki bilgiler gibi abartılı olabilmektedir. İncelediğimiz çoğu seyahatname kitabında seyyahların abartılı anlatımlarına ve yanlış bilgilerine denk gelmekteyiz. Edebiyatın alt kollarından biri olan seyahatname yazımında bu olağan sayılan bir durumdur. Tabii ki birçok tarih ve coğrafya alimi, saha heyecanını tatmadan eserler telif ettikleri ve sahada gezen seyyahın gördükleriyle beraber hayal gücünü de kullanıp masalsi bir üslupla okuyucuyu etkilemeye çalışması durumunu, makul görmedikleri için onlara bu bilgiler tuhaf ve yanlış gelmiş olabilir. Ancak bizce abartı seyahatin süsü konumundadır.

İbn Havkal, 10. yüzyılın meşhur coğrafyacılardan olan İstahrî (ö.341/950-951'den sonra) ile h.340/m.952 senesinde karşılaşmıştır. İstahrî Sind'in biçimsiz bir haritasını yaptıysa da İran topraklarına dair güzel bir harita çizmiştir. İbn Havkal ona kendi eliyle yaptığı iki harita göstermiş olup, bunlardan birisi Azerbaycan'a diğeri de el-Cezire'ye aitti. İstahrî bu iki haritayı da çok güzel bulmuş ve onları övmüştür. Ardından İstahrî, İbn Havkal'dan kitabını kendi geliştirdiği teknik üzerine yazmasını talep etmiş, o da bunu kabul etmiştir.³⁵¹ Bu da İbn Havkal'ın önceden de bahsettiğimiz Belhi coğrafya ekolüne mensup olduğu, bir Belhi ekolü üyesi olan İstahrî'nin bu

³⁴⁹ Ramadân Ahmed, **a.g.e.**, s. 118

³⁵⁰ Yusûf İlyân Serkis, **Mu'cem**, Kâhire, Mektebetu's Sekâfeti'l Dîniyye, 1919, C: I, s. 90

³⁵¹ Ramadân Ahmed, **a.g.e.**, s. 118

önerisini kabul ederek kitabını onun usulüne göre yazmasından anlaşılmaktadır. İbn Havkal'ın Kudâme b. Ca'fer'den de etkilendiği söylenmektedir.³⁵²

İbn Havkal kitabını yazarken, İstahrî'nin metodunu uygulasa da haritaları ondan daha yararlı, ayrıntılı ve düzenlidir. 10. asır coğrafyacılarından bize birçok harita kalmıştır. Özellikle İslam coğrafyasıyla alakalı haritalar seksen iki adete, kopyaları da 228 adete ulaşmaktadır.³⁵³

İbn Havkal'ın *Sûretu'l arz* isimli coğrafi seyahatname kitabı söylediğimiz üzere Belhî tarzda kaleme alınmış olup, iki ana bölümden meydana gelir. İlk bölümde bir dünya haritası verilip eseri yazarken uyguladığı metot hakkında bilgiler verilmektedir. Bu girişten hemen sonra, Arap yarımadası, Basra Körfezi, Kuzey Afrika, Sicilya, Endülüs, Suriye, Mısır, el-Cezîre, Irak ve Akdeniz anlatılarak her bölgenin kendine ait özel haritası verilir. İkinci kısımda ise, İslam topraklarının doğu tarafı yani Azerbaycan, İran, Horasan, Sind, Sicistan, Hazar Denizi ve çevresiyle Batı Türkistan ele alınıp bütün bölgelerden bahsedilirken gayrimüslim komşu ülkelerden de söz edilir. Türkler, İtalyanlar özellikle Güney tarafı, Ruslar, Sudan ve Nübye ile alakalı söylenenler bu konunun en güzel örnekleridir.³⁵⁴ İstahrî ve hocası Ebû Zeyd el-Belhî'nin kitapları, *es-Sûretu'l hindiyye* ismi verilen haritanın düzeltilmiş ve yeniden ortaya konmuş şerhleriydi. İbn Havkal ise bunun aksine seyahat ettiği İslâm toprakları ve komşularıyla alakalı tedvin ettiği idari, siyasi ve ekonomik coğrafyaya ait malumatları seleflerinin yazıtlarıyla karşılaştırarak ortaya orijinal bir eser koymuştur. İbn Havkal bilhassa, bir coğrafya hakkında bilgi aktaracağı zaman o bölgenin geçmişteki siyasi durumuna ve geçirdiği değişikliklere işaret etmesi bu özgünlüğün delilidir. İslam coğrafyacılarının kitapları arasında, muhtelif bölgelerde intaç edilen ve ticareti yapılan mallar hakkında -özellikle Mâverâünnehir bölgesi- en sağlam ve en doğru bilgileri *Sûretu'l arz* isimli eserinde vermiştir.³⁵⁵

İbn Havkal'ın mezkûr eseri uzun bir emeğin karşılığı olup, ikisi yazarın kendi hayatında olmak üzere üç defa yazılmıştır. Günümüze ulaşan kopyalardan anlaşılaçağı

³⁵² Ramadân Ahmed, **a.g.e.**, s .118

³⁵³ Ramadân Ahmed, **a.g.e.**, s. 118

³⁵⁴ bkz. Ebû'l Kâsım b. Havkal el-Nusaybî, **Sûretu'l arz**, *thk.* Dâr'u Mektebetu'l Hayât, Beyrût, Dâr'u Mektebetu'l Hayât, 1996, 432 s.

³⁵⁵ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XX, s. 34-35

gibi, bunların ilki, Seyfuddevle el-Hamdânî (ö.356/967)'ye takdim edilmiş, Hamdânîlerle alakalı eleştirilerin bulunduğu ikinci nüsha ise h.367/m.977 senesinde tamamlanmıştır. H.378/m.988'de telif edildiği düşünülen üçüncü nüshaya, yazarın vefatından sonra bazı eklemeler yapıldığı düşünülmektedir. Kitap ilk defa Hollandalı şarkiyatçı Michael Jan de Goeje (ö.1909) tarafından 1873 senesinde Hollanda Leiden'de yayınlanmıştır. Sonrasında yine Hollandalı bir müsteşrik olan Johannes Heindrik Kramers (ö.1951) kitabın başta Topkapı Sarayı'ndaki nüshası, de Goeje neşrini ve daha sonraki yazarların eserden yaptıkları alıntıları karşılaştırarak eleştirel neşrini yayınlamıştır. Ayrıca bu eseri Fransızcaya tercüme etmiştir. İngiliz şarkiyatçı Sir William Ouseley (ö.1842) de eseri İngilizce'ye çevirmiş ve 1800 senesinde Londra'da *The Oriental Geography of Ibn Haukal* ismiyle neşretmişti İbn Havkal'ın en son ziyaret ettiği bölge olan Sicilya hakkında bir kitap yazdığı tahmin edilmekteyse de bu esere henüz rast gelinmemiştir.³⁵⁶

2.4. İbn Battûta'nın Hayatı ve Eserleri

Tam ismi Şemseddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. İbrâhîm el-Levâtî el-Tancî (ö.770/1368-69) olan, İbn Battûta ismiyle ünlenen seyyahımız h.703/m.1304 senesinde Fas'ın Tanca şehrinde dünyaya gelmiştir. Berberi Levâte kabilesine mensup olması sebebiyle el-Levâtî lakabıyla da bilinir. Soylu bir aileden gelen İbn Battûta'nın büyükleri, kanun ilimlerinde uzmanlaşmış ve kadılık makamında bulunmuş kimselerdi. Yirmi yaşında doğduğu ve ilk eğitimini aldığı Tanca'dan ayrılan yazar, hac yapmak için 725/1325 senesinde yollara düşmüştür. Ona yol arkadaşlığı edenler, onun şer'i ilimlerde çok bilgili, faziletli, yumuşak huylu bir kişi olduğunu söylemişlerdir. Bu özelliklerinden dolayı onu, Mısır'da kadı yapmışlardır.³⁵⁷ Seyahatnamesinde yer alan "Bakanlık ve yazışmalar benim işim değildir. Bilakis, hukuk ve şer'i ilimler benim ve dedelerimin mesleğidir."³⁵⁸ sözü kendisinin bu işi ne denli iyi bildiğini ve birçok kadı yetiştirdiğini göstermektedir.

³⁵⁶ Şeşen, a.g.m., s. 35

³⁵⁷ Ramadân Ahmed, a.g.e., s. 369

³⁵⁸ Şemseddîn Ebî Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Levâtî el-Tancî, *Tuhfetu'n nazâr fî ğarâibi'l emsâr ve a'câibi'l esfâr*, thk. Abdulhâdî et-Tâzî, Rabât, Akâdimiyyetu'l Memleketi'l Mağribiyye, 1997, C: III, s. 233

İbn Battûta, Müslüman seyyahların en büyüğü ve en meşhuru olması hasebiyle ona, “Şeyhu'l Rahhâlîn” (Seyyahların Şahı) denmiştir. Ayrıca, hayatının otuz seneye yakın bir zamanını birbiriyle ilişkili ve ardı ardına gelen seyahatlerle harcadığı için seyyahlar arasında en çok yolculuk yapan kişidir.³⁵⁹ Gezdiği bölgelerin içtimai olaylarına olan ilgisi, çalışkanlığı ve hafızası onu diğer gezginlerden ayıran en önemli özellikleridir.³⁶⁰

İbn Battûta'dan söz eden en eski yazarlar sırasıyla Lisânuddîn İbnu'l Hatîb, İbn Hacer el-Askalânî ve İbn Haldûn'dur. Ayrıca Makkarî ve Abdulhay el-Hasenî de onun eseri *er-Rihle*'den alıntı yapmışlardır. Ebu'l Hasan et-Temgrûtî kitabında bazı bölgelerden bahsederken İbn Battûta'ya atıfta bulunmuş, Zebîdî de ondan söz ederken, Muhammed b. Fethullah el-Beylûnî'nin (ö.1085/1674) özetine değinmiştir.³⁶¹ İbnu'l Hatip, Abdulhâdî et-Tâzî'nin neşrettiği mektubundan da görülebileceği gibi aslında İbn Battûta'yı çok yakinen tanımaktadır.³⁶² Buna rağmen kendisi İbn Battûta'yı kıskanmış olacak ki eserinde ona neredeyse hiç yer ayırmamıştır. Aynı şekilde İbn Hacer el-Askalânî de eserinde onu birkaç cümleyle geçiştirmiştir. İbn Haldun ise onu yaşadığı ülkenin vezirinin uyarmasında dolayı, eseri *Mukaddime* 'de zikretmiştir. Bu nedenlerden ötürü İbn Battûta'nın hayatı ve kişisel bilgilerinin esas kaynağı *er-Rihle* isimli seyahat kitabıdır.³⁶³

Türk, Maldiv ve Moğol yöneticileriyle tanışma fırsatı bulan İbn Battûta birçok ülkede baba mesleği olan kadılık görevini üstlenmiştir. Akıcı bir şekilde Türkçe ve Farsça bilen gezginimiz, yolculuklarında elde ettiği siyasi tecrübeleri ve münasebetlerinden ötürü de bazı diplomatik görevlerde bulunmuştur. Zühtlüğü sevdiği için derviş gibi giyiniyor ve tasavvufa yakınlığından dolayı, ona uygun bir şekilde insanlara yaklaşım sergiliyordu. Bu nedenlerden ötürü halk ve alimler tarafından bir hayli seviliyordu.³⁶⁴ İbn Battûta, tasavvufa yakınlık hissettiği için sofilerden ve zahitlerden sözler ezberlemiş ve bu sözleri kitabında paylaşmıştır. Bu yüzden *er-Rihle*

³⁵⁹ Ramadân Ahmed, **a.g.e.**, s. 369

³⁶⁰ Muhammed Hasan, **a.g.e.**, s. 136

³⁶¹ A. Said Aykut, "İbn Battûta", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XIX, s. 361

³⁶² İbn Battûta, **a.g.e.**, C: I, s. 82

³⁶³ A. Said Aykut, **a.g.e.**, s. 361

³⁶⁴ Lisânu'd Dîn Ebî Abdullah Muhammed b. el-Hatîb, **el-İhâta fî ahbâri gırnâta**, thk. Bûzyânî ed-Durrâcî, Cezâyir, Dâru'l Emel, ts., C: III, s. 274

o dönemin tasavvufî yaşamı hakkında çok mühim malumatlar aktarmaktadır. Sıradan görünmesine karşılık tarzı olağanüstü renkli ve sarsıcıdır. Güvendiği kişilerden gelen haberleri asla inkâr etmez ve bu haberlere güvenir. İbn Battûta'nın hayatı o kadar hızlıdır ki bazen kafirlere karşı cihat etmiş, bazen de bir zahit gibi köşesine çekilip zikirle meşgul olmuştur. Bütün malını infak edip bir tarikata intisap etmiş, ancak kendi deyimiyle hayat onu tekrardan maceraya sürüklemiştir.³⁶⁵

er-Rihle'ye göre İbn Battûta, h.725/1325 senesinde Tanca'dan hac yapmak üzere yola çıktığında yirmi yaşındaydı. Kuzey Afrika kıyılarını güzergâh belirleyip 726 yılında İskenderiye'ye geldi. Burada görüştüğü alimlerin anlattıklarından etkilenen genç seyyah Hint, Sind ve Çin gibi uzak doğu ülkelerine yolculuk etme aşkıyla doldu. İskenderiye'den Kahire'ye oradan da Said'e yol aldı. Orada Şazeliye tarikatının kurucusu Şeyh Ebu'l Hasan eş-Şâzelî'nin mezarını ziyaret etti. Kitabında tam nüsha olarak paylaştığı “Hizbu'l Bahr” zikri tasavvuf tarihiyle alakalı mühim bir evraktır.³⁶⁶ Bizim için Mısır'daki en dikkat çeken gözlemleri; Mısır Memluklarını "Türk" olarak adlandırması ve Memlük coğrafyasını Anadolu toprakları gibi "Türk toprakları" tabiriyle tanıtmasıdır.³⁶⁷ Kahire'de fazla vakit geçirmeyen seyyah, buranın ardından Suriye'ye doğru yola çıktı. Yolda Kudüs, Akka, Aclun, Sayda, Sur, Antakya, Taberiye gibi şehirleri gördükten sonra soluğu Şam'da aldı ve mübarek Ramazan ayını burada geçirdi. Burada, aralarında iki kadın hadis aliminin de bulunduğu on dört alimden icazet aldı. Memluk hükümdarı Nâsır'ın Şam valisi Şemseddîn Karasungur'a suikast yapması için İsmailî fedailerden oluşan özel savaşçılar gönderdiğini söyleyen İbn Battûta, kitabın bu bölümünde savaş tarihi ve gerilla taktiklerini konu edinmiştir.³⁶⁸

İbn Battûta Şam'dan yola çıkan kervanlarla Hicaz bölgesine gitti ve orada ilk haccını gerçekleştirdi. Ardından Mekke'den ayrılıp Irak yolunu takip ederek İran topraklarındaki İsfahan şehrine vardı. Orada yine tasavvufla ilgilenip tekkelerde bulundu. Sonrasında ise Şiraz'a geçerek tasavvuf derslerine orada da devam etti. Şiraz'daki şeyhi Mecdüddîn İsmâil b. Muhammed, İlhanlı hükümdarı Olcayto Han

³⁶⁵ İbn Battûta, **a.g.e.**, C: I, s. 97, 115, 248

³⁶⁶ İbn Battûta, **a.g.e.**, C: I, s. 189, 190

³⁶⁷ İbn Battûta, **a.g.e.**, C: I, s. 231

³⁶⁸ A. Said Aykut, **a.g.m.**, s. 362

(Muhammed Hudâbende)'ı etkileyerek onu Şiilikten vazgeçirmesini ve Sünni yapmasını söylemiştir. Bu konuyla alakalı paylaşılan anekdotlar bölgenin önceden yoğun bir Sünni nüfusu varken sonradan Şiileşmesi konusunda bilgi vermesinden ötürü İran tarihi açısından son derece mühimdir. ³⁶⁹ İran'dan Bağdat'a ve oradan da Kuzey Irak bölgesine giderek Sâmerra ve Tikrit yönünden Cezire-i İbn Ömer, Nusaybin, Sincar ve en sonda da Mardin'i gezdi. Mardin'deki gözlemlerinde oranın Artuklu Hükümdarı olan Gazi Salih'ten övgüyle söz eder ve hükümdarın tekkeler, medreseler ve aş evleri açarak halkın takdirini kazandığından bahseder. Buradan tekrar Bağdat'a geçen İbn Battûta h.727-730/1327-1330 seneleri arasında üç kere daha hac vazifesini yerine getirmiştir. ³⁷⁰

Hicri 730/1330 yılında Cidde'den yola çıkmış ve Kızıldeniz üzerinden Yemen'in Zebîd şehrine ulaşmıştır. Oradan da Doğu Afrika kıyılarını kapsayan gezisine başladı. Somali, Kenya ve Tanzanya limanlarına uğradıktan sonra aynı istikametle Yemen'e geri döndü. Kısa bir süre orada kaldıktan sonra Umman'a oradan da İran'a gitti. İki yıl süren bu yolculuğun sonunda beşinci hac görevini ifa etmek üzere Mekke'ye geldi. ³⁷¹

Beşinci haccını da yaptıktan sonra seyyahımız Hindistan'a gitmeye karar vermiş ancak Kızıldeniz'de yakalandığı fırtınadan dolayı Mısır'ın Nil kıyısındaki limanlarından birine sığınmış ve Nil boyunca ilerleyerek Kahire'ye varmıştı. Gazze, Kudüs, Remle ve Akka'yı gördükten sonra Lazkiye'den bir Ceneviz gemisine binerek Anadolu topraklarına hareket etmişti. Lazkiye'den yola çıkan İbn Battûta Alanya limanında inerek Anadolu topraklarını gezmeye koyulmuştu. Antalya, Eğridir, Isparta, Tavas, Muğla, Barçın ve Milas'a seyahat ettikten sonra rotası Konya-Erzurum olmuştu. Avusturyalı tarihçi Paul Wittek bu seyahat güzergahını ilginç bulmuş ve şöyle demiştir:

"İbn Battûta, 733 ramazanını Eğirdir ve Denizli'de, Kurban Bayramı'nı Manisa'da ve Aşure Gününü de Bursa'da geçirmiştir. Milas ile Birgi arasında bulunan Konya-Erzurum yolculuğu hakkındaki haber coğrafya açısından olduğu kadar zaman

³⁶⁹ İbn Battûta, **a.g.e.**, C: I, s. 39

³⁷⁰ A. Said Aykut, **a.g.m.**, s. 363

³⁷¹ A. Said Aykut, **a.g.m.**, s. 363

bakımından da olağandışıdır. Burayla alakalı aktardığı bilgiler gördükleriyle değil, işittikleriyle alakalıdır."³⁷²

Önceden de bu konuya değindiğimiz gibi seyyahlar gördüklerini abartabilir, hatta duydukları şeyleri görmüş gibi de anlatabilirler. Bu tüm seyyahların ve seyahatnamelerin neredeyse ortak özelliği olmuştur diyebiliriz. Ancak Paul Wittek de bu durumu yanlış yorumlamış olabilir. Belki de bu yanlış kitabın tasnifini yapan Ebû Abdullah İbn Cüzey el-Kelbî'nin yanlışdır.

Sakarya, Geyve, Bolu, Kastamonu ve Sinop'u gezdikten sonra Sinop limanından yola çıkan İbn Battûta -günümüzde Kırım'ın Ukrayna ve Rusya arasında devamlı gerilime neden olan- Kerç limanına ulaştı. Karadeniz'in kuzeyinde bulundan Destikıpçak topraklarını ve ardından eski bir Bulgar Türk şehri Kazan'ı gezen seyyah, Ard-ı Zulûmât dediği Sibiryâ topraklarına ulaşamadığı için orayla alakalı sadece duyduğu bilgileri aktarmakla yetinmiştir. Karadeniz'in kuzeyindeki seyahatlerinin ardından bir ay süren yolculuğun sonunda İstanbul'a gelerek, Bizans İmparatoru III. Andronikos Palaiologos ile görüştü. Ancak bu görüşmeyi anlattığı yerde ismini unutmuş olacak ki imparatorun "Tekfûr b. Circîs" olarak bahseder. İstanbul'da bir süre kaldıktan sonra tekrardan Desti Kıpçak topraklarına geri dönen İbn Battûta, Türklerin en güzel şehri diye nitelendirdiği Hârizm'e gitmiş, sonrasında da Buhara, Semerkant, Horasan, Herat, Bistam ve Hindistan topraklarını ziyaret etmiştir.

Hindistan ve Güney Doğu Asya kıyılarını gezen İbn Battûta, Çin'i de gezme fırsatı bulmuştur. Aslında Çin'e siyasi bir diplomat olarak gitmiştir ve bu da seyahatnamesinin bir kısmının siyasi amaçla bağlantılı olduğunun göstergesidir. Seylan adasına da uğrayan gezginimiz burada Hz. Adem'e ait olduğunu iddia ettiği bir ayak izi bulmuştur. Bu bilgi hâlâ dinler tarihi açısından değerli bir bilgi olup, bilimsel makalelerde ve ansiklopedilerde onun ismine referans verilip kullanılmaktadır. Ayrıca Hindistan ve Güney Doğu Asya'nın dinleri hakkında bilgiler aktarması da dinler tarihi alanında çalışma yapan kimselere doğrudan katkı sağlamaktadır.

³⁷² Paul Wittek, **Menteşe Beyliği**, trcm. O.Ş. Gökyay, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1944, s. 65

Çin'den ayrıldıktan sonra Sumatra'ya oradan da Cava'ya geçen İbn Battûta, Malabar kıyılarından geçerek Basra körfezine gelmiştir. Bağdat'tan Suriye'ye oradan da Mısır'a geçmiş ve sonunda yine Hicaz bölgesine geçerek altıncı kez hac yapmıştır. Doğu seyahatlerini böylece bitiren İbn Battûta, Mısır üzerinden batıya doğru yola çıkmış ve ilk durağı Tunus olmuştur. Tunus'tan Sardinya adasına geçmiş ve Güney İtalya limanlarından dosdoğru Cezayir'e yelken açmıştır. Böylelikle seyahatnamesinin birinci kısmını bitirmiş olur. İkinci kısmında ise Endülüs, Kuzey Afrika ve Orta Afrika'dan bahsetmektedir.

İbn Battûta, Marco Polo ile beraber dönemin en büyük iki seyahatname yazarından biridir dense de bize göre Marco Polo'dan daha geniş bir coğrafyayı gezmesi ve üç kıtadaki önemli kültür ve medeniyet şehirlerine ulaşması nedeniyle onu geride bırakmıştır. Buna ek olarak, kendisi seyahat ettiği birçok yerde sosyal hayatın içine girmiş, evlilikler yapmış, anılarını hiçbir kuşkuyla mahal bırakmayacak şekilde en güvendiği birine yazdırmıştır. İbn Battûta'nın abartıları olsa da Marco Polo'nun eserinde birçok hayali hikâye bulunduğu bir gerçektir. Tam bir ayrıntı düşkünü olan İbn Battûta asla detay atlamaz ve insan unsuruna en çok yer veren gezgindir.³⁷³ *el-Ruvvâdu'l muslimûn* kitabının yazarı Abdullah Abdulganî Ğânim farklı milletlerin giyimlerinden, adetlerinden ve inançlarından bahsetmesi hasebiyle onu ilk antropologlardan kabul etmektedir.³⁷⁴ Fransız müsteşrik Joseph Chelhod ise İbn Battûta'yı bir etnoloji³⁷⁵ uzmanı olarak görmektedir.³⁷⁶ İbn Battûta, seyahat ettiği bölgelerin ekonomisi ve coğrafyası hakkında da malumatlar vermesine rağmen, klasik bir coğrafyacı olmadığı için şehirler arasındaki mesafeleri belirtmemiş, sadece yolculuğun kaç gün sürdüğü bilgisini okuyucuyla paylaşmıştır. Asıl konusu "insan" olduğu için, şehirlerle alakalı tafsilatlı bilgiler vermektense binaları sağlam, camisi

³⁷³ A. Said Aykut, **a.g.m.**, s. 364

³⁷⁴ Abdullah Abdulganî Ğânim, **er-Ruvvâdu'l muslimûn**, el-Mektebu'l Câmi'l Hadîs, İskenderiye, 1989, s. 116-171

³⁷⁵ **Etnoloji**: İnsanların ırklarını, bu ırkların niteliklerini, dünyada nerelerde yaşadıklarını ve bu ırkların aralarındaki ilişkileri konu edinen bilim koludur. Ayrıca ırk bilimi de denilebilir. (<http://lugatim.com/s/etnoloji>), (Erişim 16.07.2019)

³⁷⁶ Joseph Chelhod, "Ibn Battûta, ethnologue", **Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée**, Marseille, Centre National de la Recherche Scientifique et den Universités d'aix-Marseille, 1978, C: XXV, s. 5-24

büyük, kalelerinin içinde kimse yok gibi klişe cümlelerle konuyu geçiştirmeyi tercih etmiştir.³⁷⁷

Yazarın *Tuhfetu'n nuzzâr fî ġarâibi'l emsâr ve a'câibi'l esfâr* olarak isimlendirdiği ancak literatürde *er-Rihle* olarak bilinen eser, yirmi sekiz yıllık bir yolculuğu konu edinmektedir. Kitabı İbn Cüzey el-Kelbî'ye emanet etmiş o da bu eseri yazıya geçirmiştir. el-Kelbî kitabın gidişatına hiç müdahale etmemiş olacak ki, bununla alakalı şunları demiştir:

"Hocam İbn Battûta'nın gözlemlerini aktarırken onun niyetini temsil eden kelimeleri kullanmaya özen gösterdim. Nasıl anlattıysa ben de hiçbir yerine dokunmadan yazdım. Söz ettiği olayların veya bilgilerin aslı astarı var mıdır hiç araştırmadım. Çünkü hocamız aktardığı olayları değerlendirme esnasında en iyi metodu uygulamış, yalan haberlerle alakalı güvensizliğini dile getirmiştir. Ben sadece kişi isimlerinde problem olanları ve hareketleri düzenledim. Bunlar da kitabın okunuşuna katkı sağlayacak şeylerdir."³⁷⁸

Kitapta genel olarak sade bir dil kullanılmıştır. İbn Battûta esere canlılık veren kısa cümleler ve sade tasvirler kullanmıştır. Halktan birisi gibi bazı zamanlarda kaba tasvirlerde bulunmuştur. Vakıaları sadece meraklı bir şahıs gibi aktarır. Ayrıca dikkatli bir gözlemcidir. Seyyahımız zaman zaman da diğer kaynaklardan yararlanarak tasvirler yapmaktadır. Bu alıntılar hemen dikkat çekmektedir çünkü genel akışın dışında bir dil kullanıldığı anlaşılmaktadır. Buna örnek olarak İbn Cübeyr'in Mekke, Akka, Medine, Sur, Humus, Hama, Kufe ve Bağdat tasvirlerini kelimesi kelimesine alıntılmasını gösterebiliriz.³⁷⁹

Avrupa dışında neredeyse eski dünyanın tümünü gezen seyyahımızın dönemi, seyahat ettiği ülkelerin birçoğunda Türklerin ve Moğolların hüküm sürmesi nedeniyle bir Türk-Moğol asrı olarak nitelendirilebilir. Dünyanın ilk yedi hükümdarı diye zikrettiği hükümdarlardan altısı Moğol ya da Türk'tür. Eserde Türkçeyle alakalı hatırı sayılır bilgiler içermesi sebebiyle Türkçenin tarihi gelişimine ışık tutabilmektedir.³⁸⁰

³⁷⁷ A. Said Aykut, **a.g.m.**, s. 365

³⁷⁸ İbn Battûta, **a.g.e.**, C: I, s. 152

³⁷⁹ A. Said Aykut, **a.g.m.**, s. 366

³⁸⁰ A. Said Aykut, **a.g.m.**, s.366

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERDE TÜRK FİĞÜRÜ

3.1. İbn Fadlân Seyahatnamesinde Türk Figürü (er-Risâle)

İbn Fadlân, ilk olarak Türk Hükümdarı İlteber Almış b. Şilki'den Abbasi Halifesi el-Muktedir'e gelen bir mektuptan bahsetmektedir. Ne Batı kaynaklarında ne de Arap kaynaklarında mektubun aslına ulaşılamadığı için içeriği tam olarak bilinmemektedir. Ancak eğer günümüze kadar aslı ulaşabilseydi, o dönemin siyaseti hakkında çok önemli bir kaynak olabilirdi. Mektubun içeriği hakkındaki tek bilgi Ahmed b. Fadlân'ın er-Risâle'sinde geçmektedir.

Mektubun içeriğine geçmeden ilk olarak İdil Bulgar Hanlığı ve İlteber Almış Han'dan kısaca bahsetmemiz gerekir. 10. ve 15. yüzyıllar arasında Hazar Denizinin kuzeyinde hüküm sürmüş İdil Bulgar Hanlığı İslamiyet'i resmi din olarak belirleyen ilk Türk Devleti olma unvanını taşır. Volga Nehri havzasında kurulan bu Türk Devleti en uzun ömürlü Türk devletlerinden biridir. M. 912 yılında İslam dinine giren İdil Hanlığı, önceden eski Türk inançlarına bağlı bir topluluktu. Şilkey oğlu Yeltever (İlteber) Almış Han ise devletin ilk hükümdarlarından olup, halkının İslam'a girmesinde etkin rol oynamış bir liderdir.³⁸¹

Mektubun içeriğinden bahsedecek olursak; İdil Hakan'ı Şilki oğlu İlteber Almış, Abbasi Halifesi el-Muktedir'den İslam'ı ve şeriatını öğretecek din adamları, adına hutbeler okutulacak cami ve minber yapımları için mühendisler ve işçiler ve en son olarak da düşmanlarından kendini savunabileceği bir kale yapabilmesi için bir miktar para talep etmiştir.³⁸² Tezimizin birinci bölümünde el-Muktedir hakkında bilgi verirken kendisinin bir Türk muhibbi olduğunu ve döneminde de Türklerin belli başlı devlet kadrolarında ve orduda komutanlıklar aldıklarını biliyoruz. Bu durumun, annesi Şabağ Hatun³⁸³'un Türk olmasından kaynaklanması muhtemeldir. İlteber Almış da

³⁸¹ Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", **T.D.V. İslam Ansiklopedisi**, C: XXI, s. 472

³⁸² İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 67-68

³⁸³ bkz. İhsan Arslan, "Abbasi Devlet Yönetiminde Kadınların Etkisi: Seyyide Şağab Örneği", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Samsun, 2015, C: XL, Sy. 13, s. 827-838

halifenin bu özelliğini bilmiş olacak ki kendisinden bu önemli meselelerde yardım istemiştir.

Mektuba olumlu karşılık veren halife, bu heyeti oluşturması için Nezâr el-Haramî³⁸⁴'yi görevlendirdi. İbn Fadlân ise, halifenin mektubunu İlteber Han'a okumak, hediyeleri teslim etmek, din adamlarına ve öğretmenlere başkanlık etmekle görevlendirilmişti. Bütün bu masrafların geliri ise İbn el-Furat³⁸⁵'ın Harezm³⁸⁶'deki arazilerinden karşılanacaktı.³⁸⁷ Yani el-Muktedir Türk ülkesine yapacağı yardımın masrafını, yine bir Türk ilinden karşılamaktaydı.

İdil Türk Hükümdarı İlteber Han, Abbasî Halifesi el-Muktedir'e taleplerini iletmesi için Abdullah b. Baştu el-Hazarî'yi elçi olarak göndermişti.³⁸⁸ Bu elçi kendisine sığınmış Müslümanlardan olan bir mülteciydi.³⁸⁹ el-Muktedir, Tegin el-Türki, Bâris es-Saklâbi ve Sevsen er-Rûsî'den oluşan heyeti göndererek İlteber Han'ın taleplerine cevap vermiştir. Tegin et-Türki, Türk illerinde demir ticaretiyle ilgilenmiş ve Türklerle alışveriş yapmıştır. Bâris es-Saklâbi ise Samani kralı Ahmed b. İsmail'in mabeyincisiydi. Dış ülkelerden haberler getirmek ve dış işlerini yürütmekle görevliydi. Ancak kralla bir anlaşmazlığa düşmüş olacak ki askerleriyle beraber Halife el-Muktedir'e sığınmıştı. Türk coğrafyası konusunda uzmandı. Sevsen er-Rûsî ise bazı

³⁸⁴ **Nezâr el-Haramî (Nizâr):** el-Muktedir'in harem ağalığını yapan Nezâr çok tanınan bir şahıstı. İdil Türklerine gidecek heyeti oluştursa da kendisi bu yolculuğa katılmamış, Mevlâsı Sevsen er-Rûsî'yi heyetin başına atamıştır. (Ramazan Şeşen, **İbn Fadlân Seyahatnamesi**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2016, s. 2)

³⁸⁵ **İbn el-Furat:** Tam adı Ebû'l Hasan Ali b. el-Furat'tır. Döneminin en cömert devlet adamlarından biridir. İbnü'l Mutaz ve halife el-Muktedir arasındaki ihtilaflar sırasında el-Muktedir'in veziriydi. Detaylı bilgi için Taberî'nin *Tarîhu'r rusul ve'l mulûk* isimli kitabına bakılabilir. (İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 28-29)

³⁸⁶ **Harezm:** Harezm bir şehrin adı değil, aksine oradaki bölgenin tümüne verilen isimdir. Bu bölgedeki en büyük kasabaya ise el-Curcâniye denir. Halkı Kurkânic der. Bu ismin verilmesinin sebebi şudur: Eski hükümdarlardan birisi ülkesinde bulunan 400 adama çok kızmış. Onların hiçbir yerleşim olmayan ve en yakın yerleşim yeriyle de aralarında 400 fersah mesafe bulunan bir yere sürülmelerini emretmiş. Sürgün edilecekleri yer olarak Harezm Bölgesi şehirlerinden Kâs seçilmiş. Bu 400 kişiyi oraya götürüp bıraktırmış ve geri dönmüşler. Uzun bir süre sonra kralın aklına gelmişler ve kral onlar hakkında bilgi toplaması için birisini göndermiş. Bu kişi oraya gittiğinde halkın barakalar yaptığını, balık tuttuklarını ve bu balıklarla beslendiklerini görmüş. Ayrıca etraflarında birçok ağaç da varmış. Onlara nasılsınız diye sormuş. Onlar da balığı ve odunu işaret ederek biz bunu bunu kıztırıyoruz ve yiyoruz demişler. Elçi hükümdara geri dönmüş ve durumu anlatmış. Böylelikle bölgenin ismi Harezm olarak kalmış, çünkü onların dilinde "har" balık, "ezm" de odun demekmiş. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C: II, s. 395)

³⁸⁷ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 68

³⁸⁸ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 69

³⁸⁹ Ömer Soner Hunkan, "Ortak ve Farklı Yönleriyle Orta Asya'da Devletler Üzerine Eleştirel Değerlendirme", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Edirne, C: IV, Sy. VII, s. 77

kaynaklarda er-Rassî diye geçmektedir. Ancak, kitabın tahkikini yapan Dr. Sâmî ed-Dahhân, bu kişinin isminin aslında er-Rûsî olduğunu söylemektedir. Biz de bu görüşü doğru bulduğumuz için onu kullanmayı tercih ettik. Çünkü İbn Fadlân seyahatnamesi Kuzey Karadeniz'deki Türk topraklarında, Hazar, Bulgar ve Rus bölgelerinde geçmektedir. Bu durum heyette bir Türk, bir Sakalib'li ve bir Rus'un olmasını da gerektirmektedir.³⁹⁰

İbn Fadlân ise bu heyetteki görevini şöyle açıklıyor:

"Ben önceden de söylediğim şeyleri yapmak için onlara katılmışım. Hükümdara, ailesine ve kumandanlarına takdim edilecek hediyeleri ve İlteber Han'ın mektupta Nezir el-Harami'den talep ettiği ilaçları teslim aldım."³⁹¹

İlerleyen bölümlerde İlteber Han'a yapılan hediye takdimine değineceğiz. Orada elbiseler ve incilerin hediye edildiğini göreceğiz. Ancak İbn Fadlân tekrardan bu ilaçlardan bahsetmeyecek. Bu ilaçların akıbetinin ne olduğunu tam olarak bilememekteyiz.

İbn Fadlân'ın rivayet ettiğine göre heyet, h.309/21 Haziran 911 Perşembe günü Bağdat şehrinden yola çıkar. Heyet, sırasıyla Nehrevan, Deskere, Hulvan, Sâve, Rey, Simnan, Dâmeğan, Nisabur, Serahs, Merv, Amul, Kuşmahan, Firebr ve Beykent'ten geçerek Buhara'ya gelir.³⁹²

Buhara halkının kullandığı Gıtrifiyye parası Harun Reşid'in Horasan valisi Gıtrif b. Attab'ın emriyle basılmıştır. Bu para biriminden İbn Havkal ve el-Makdisî de söz eder. Bunlardan başka Muhammediye parası da bu bölgede kullanılıyordu.³⁹³ Buradan anladığımız kadarıyla Türk ülkelerinin bir kısmı 10. yüzyılda Arap hakimiyeti altındadır.

³⁹⁰ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 69

³⁹¹ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 69

³⁹² İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 73-76

³⁹³ Şeşen, **a.g.e.**, s. 5

➤ İbn Fadlan'ın seyahat güzergahını gösteren bir harita.³⁹⁴

³⁹⁴ Çevrimiçi: https://www.libraryofarabicliterature.org/assets/nyupress_ibn-fadlan.jpg, 15.07.2019.

Para birimleri dahil her şeyleri Arap valiler tarafından belirleniyordu. Bununla birlikte, rivayette bahsedilen, evlilikte erkeğin evleneceği kadına mihr verme adeti de bir Türk adetidir. Türklerin bu adeti, aynı şekilde Çin kaynaklarında da geçmektedir.³⁹⁵

Heyet Buhara'da on sekiz gün kaldıktan sonra, Ceyhun Nehrine geri döndü. Bir gemi kiralayıp Harezm'e vardılar. Orada Harezmşahların lideri Muhammed b. Irak'ın emriyle konuk edildiler. Üç gün sonra heyeti huzuruna çağırdı ve onlarla Türk ülkelerine gitmemeleri konusunda tartıştı ve şöyle dedi:

"Size oraya gitmeniz için izin veremem. Kanınızın boşa akmasına izin veremem çünkü bu bana helal değildir. Bu Tegin'in bir hilesidir. (Burada heyette bulunan Tegin et-Turki'yi kastediyor.) Çünkü o yanımızda demircilikle uğraştı. Kâfir ülkeleriyle demir alışverişi yapmayı çok iyi bilir. Hatta İdil Hükümdarının mektubunu da halifeye ulaştıran da budur. Samani Hükümdarı, bu kafir ülkelerde halifenin ismiyle İslam dinini yaymaya daha müstahaktır. Burayla söz ettiğiniz topraklar arasında bin tane kafir kabile vardır. Bu da halifeyi aldatmak anlamına gelir. Size doğru söylüyorum. Halifeye bu konuda danışması için, Samani Sultanına bir mektup yazmam icap eder. Mektubuma cevap gelene kadar burada beklemelisiniz."³⁹⁶

Harezmşahların Türk olduğuna dair herhangi bir kuşku yoktur. Çünkü kaynaklarda bu ailenin atası olan Anuş Tegin, Türk olarak geçmektedir. Ancak hangi boya mensup olduğu tam olarak bilinmemektedir.³⁹⁷ Harezmşahlar, Türk ve Müslüman olmalarına rağmen bu rivayette geçen "kafir ülkeler" söylemi güneyde Arap hakimiyeti altındaki Türklerin, kuzeydeki diğer Türk topraklarını kafir olarak gördüğünün delilidir. Tabii ki bu durum İbn Fadlân ve heyetinin İdil topraklarına ayak basmasından öncedir. Ayrıca, Kuzey'deki Türklerden oldukça çekinildiği görülmektedir.

Nihayet Harezmşah lideri Muhammed b. Irak onlara gitme izni verince, Harezm'den Cürcaniye'ye gitmek için yola çıktılar. İbn Fadlân Harezm halkı hakkında da ilginç bilgiler vermektedir. Harezm halkını, söz ve tabiat açısından insanların en

³⁹⁵ bkz. Gökçen Kapusuzoğlu, "Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, C: XXXIV, Sy. 38, s. 516

³⁹⁶ İbn Fadlân, *a.g.e.*, s. 80-81

³⁹⁷ Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1956, s. 39 vd.

ilginci olarak nitelendirir. Seyyahımız onların seslerini sığırcık kuşunun çıkardığı sese benzetmektedir. Ayrıca, Harezm'in yakınlarında Erdekü ismindeki bir köyden bahseder. Oradaki insanlara Kerdeliler denildiğini aktarır ve bu insanların konuşmalarını da kurbağa sesine benzetir. Buranın halkı İbn Fadlân'ın aktardığına göre her namazdan sonra Ali b. Ebî Talip'ten berî olduklarını zikrederler.³⁹⁸

Bu gözlemler Türk dili konuşulduğunda bir Arabın zihninde ve kulağında fonetik olarak neyi çağrıştırabileceğini göstermektedir. Her insan bilmediği bir dili duyduğunda, onu açıklamak için bir şeye benzetme ihtiyacı duyabilir. Rivayetin devamında halkın Hz. Ali'yi sevmediği anlaşılmaktadır. Bunun nedeni hakkında ise bir cevap bulamadık. Türkler Emeviler döneminde zulüm görmüş, Abbasîler döneminde ise iyi muameleyle karşılaşmışlardır. O yüzden Türklerin Hz. Ali'ye bakış açıları bunun tam tersi olmalıdır. Bu yüzden oradaki halkın bu tutumunun nedenini tam olarak açıklayamamaktayız.

Curcaniye'ye vardıklarında orada günlerce kaldılar. İbn Fadlân'ın Curcaniye gözlemleri de bize Arapların gözünden Türk figürünün nasıl olduğu hakkında katkı sağlayacaktır. İbn Fadlân'ın aktardığına göre günümüzde Özbekistan topraklarında bulunan Harezm eyaletinin Curcaniye (Urgenç) ilinde, bir kişi arkadaşına güzel muamelede bulunmak veya hediye takdim etmek isterse, ona "Evime gel, konuşalım. Çünkü evimde hoş ateş var" derdi.³⁹⁹

Bu da Türklerin kendi aralarında birbirlerine lütufta bulunan, hediyeleşen bir millet olduğunu göstermektedir. İbn Fadlân Curcaniye ve bölgenin iklimi hakkında şunları söylemektedir:

"Curcaniye'de kaldığımız süre zarfında Ceyhun Nehri baştan aşağıya dondu. Buzun kalınlığı neredeyse on yedi karıştı. Atlar, eşekler, arabalar ve katırlar yol üzerinde gider gibi onun üzerinde de öyle gidiyorlardı. Buz hareketsiz bir şekilde duruyordu. Bu ülke sanki kara kışa açılan bir kapı gibiydi. Bu ülkede kar yağdığında daima çok sert rüzgâr eser. Ancak, Allah bu halka yakacak odun konusunda çok cömert davranmıştır. Bir araba odunu onların para birimiyle iki dirheme satın alabilirsin."⁴⁰⁰

³⁹⁸ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 82

³⁹⁹ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 83

⁴⁰⁰ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 83

İbn Fadlân'ın bölgenin iklimiyle alakalı mübalağa yaptığını düşünmekteyiz. Çünkü Yâkût el-Hamevî, Ceyhun Nehriyle alakalı aktardığı bilgilerde kışın buzun kalınlığının beş karış olduğunu ve altından da suyun aktığını zikretmektedir.⁴⁰¹ Rivayetten bir diğer çıkarımımız da Türk halklarının yaşadığı bölgeler, bitki örtüsü olarak sık ağaçlarla çevriliydi. Bu nedenle odun ticareti yapmaktaydılar.

İbn Fadlân'ın bir diğer Curcaniye gözlemi ise şöyledir:

"Adetlerine göre dilenci bir evin kapısında dikilmez. Evin içine girer. Bir süre ateşin karşısında oturup ısındıktan sonra Harezmi Türkçesi'nde "pakand" yani ekmek ister. Ev sahibi bir şeyler verirse alır, yoksa evden çıkıp gider."⁴⁰²

Kapıya gelen dilenciye azarlamanın ve kapıdan kovmanın bir Türk adeti olmadığını buradan görmekteyiz. Aksine, dilencilerin bir Türk çadırına ya da evine rahatça girip, içeride rahatça beklediğini hatta oturup ısınma ihtiyacını giderdiğini görebiliyoruz.

Curcaniye'nin havası hakkında birçok olay anlatan İbn Fadlân Ceyhun Nehrinin donması dışında şunları da söylemektedir:

"Şiddetli soğuk sebebiyle Curcaniye'de uzun süre kaldık. Söylenenlere göre iki adam ormandan odun getirmek için develeriyle oraya gitmişler. Yanlarında ateş yakmak için malzeme götürmedikleri için, karanlık çökünce orada geceleme zorunda kalmışlar. Sabah olduğunda ise adamlar ve develer ölü bir şekilde bulunmuş. Havanın aşırı soğuk olmasından dolayı pazarlarda, sokaklarda kimsecikler olmaz. Öyle ki bütün her yeri dolaşsan bir kişiye dahi denk gelmezsin. Hava o kadar soğuk oluyordu ki sakalım buz tutuyordu ben de çözülsün diye ateşe yaklaşıyordum. Ben bir evin odasında uyuyordum. Odanın içinde keçeden yapılmış bir Türk çadırı vardı. Buna rağmen elbiselere ve postlara sarılarak yatıyordum. Hatta havanın soğukluğundan olacak ki yanağım buz tuttuğu için yastığa yapışıyordum."⁴⁰³

Burada yine abartılar bulunsa da İbn Fadlân uzun yıllar Bağdat'ta yaşamış sıcağa alışmış bir kişiydi. Bu sebeple, karasal iklimin hâkim olduğu Türk bölgelerinde bu tarz mübalağalar yapması insani açıdan normaldir. Ancak bu bilgiler bize Türk ülkelerinin sert iklimiyle alakalı ipuçları vermektedir. İnsanlar bu soğuktan korunmak

⁴⁰¹ el-Hamevî, **a.g.e.**, C: II, s. 197

⁴⁰² İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 84

⁴⁰³ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 84-85

için postlar, kürkler ve keçeden yapılmış Türk çadırlarını tercih ediyordu. Türk çadırı o dönemlerde birçok ülkede meşhur olmuş hatta önceden de rivayetlerden yola çıkarak belirttiğimiz gibi Hz. Muhammed'in de Medine'de bir Türk çadırında kaldığını söyleyebiliyoruz. Türk çadırı genel özelliği itibariyle kışın sıcak tutma, yazın da serin tutma özelliğine sahipti.

16 Şubat 912 senesinde havalar ısınmaya başlayıp, Ceyhun Nehrinin de buzları çözülünce İbn Fadlân ve arkadaşları yol ihtiyaçlarını karşılayıp iki tane de Türk devesi aldılar ve Kuzey'deki Türk ülkelerine varmak için yola çıktılar. Bağdat'tan beraber yola çıktıkları din adamları, hizmetçiler ve diğer kişiler Harezmşah lideri Muhammed b. Irak'ın "kafir ülkeler" olarak bahsettiği Türk diyarlarına girmekten korktukları için Curcaniye'de kalmayı tercih ettiler. İbn Fadlan, Sevsen, Tigin ve Pars yola devam ettiler.⁴⁰⁴

Curcaniye'den çıktıktan sonra Türk kapısı olarak isimlendirilen Zencan Ribat'a gelen İbn Fadlân yine buranın soğuğuyla alakalı betimlemelerde bulunuyor ve şikâyet ediyordu. Burada bir Türk'le arasında geçen muhabbetini şöyle aktarıyor:

"Bir gün acayip bir soğuk vardı. Tigin et-Turkî yanında bir Türk'le beraber benim yanımda yürüyordu. İkisi Türkçe konuşuyorken Tigin güldü ve bu Türk 'Tanrımızın bizden muradı nedir? Bu soğukla bizi öldürmek istiyor. Ne arzu ettiğini bilsek onu verirdik.' diyor, dedi. Ben de Tigin'e 'ona deki, Allah sizin La ilahe illallah demenizi istiyor.' dedim. Türk güldü ve 'eğer bilseydik yerine getirirdik' dedi."⁴⁰⁵

Bu diyalogdan anlaşılağı gibi Türkler başka milletlerin dinine karşı saygı duydukları gibi, yeri geldiğinde de sempati besleyebiliyorlardı. Bu yüzden olacak ki farklı farklı dinlere mensup olmuş Türk boyları ve devletleri mevcuttur.

On beş günlük yürüyüşten sonra dağlık bir bölgeyi aşan kabile, burada bir Türk kabilesi olan Oğuzlarla karşılaştı. Arapça metinde الغزية olarak geçen topluluk hakkında el-İstahri şöyle der: "Türklerin toprakları çok farklıdır. Oğuzların sınırları da Hazar ve Kîmâk arasındadır." *Dâiretu'l maâ'rifi'l islâmiyye*'de ise şu bilgiler geçer: Oğuzlar 4. yüzyıldan itibaren Buhara civarında yaşamışlardır. Buradan Volga Nehri

⁴⁰⁴ İbn Fadlân, a.g.e., s. 86-87

⁴⁰⁵ İbn Fadlân, a.g.e., s. 89-90

etrafına doğru göçmüşlerdir. Avrupa'nın doğusunda da görülmektedirler. Selçuklular Oğuz soyundan gelmektedir.⁴⁰⁶

İbn Fadlân Oğuzlarla alakalı gözlemlerini şu şekilde aktarır:

"Yolculuğun sonunda Oğuzlar olarak anılan bir Türk topluluğuyla karşılaştık. Bunların tamamı göçebeydiler. Kıldan yapılmış çadırlarda yaşıyorlar, oradan oraya göçüyorlardı. Göçebe yaşama uygun bir şekilde belli başlı yerlerde grup halinde çadırlar mevcuttu. İçinde bulundukları şartlar pek iç açıcı değildi."⁴⁰⁷

Buraya kadar aktarılan bilgiler tarihi gerçeklikle uyuşan bilgilerdir. Çünkü bilindiği üzere, Türkler hayatlarını çadırlarda idame ettiren göçebe bir topluluktur. Ancak İbn Fadlân, onların hayat standartlarını pek iyi bulmamış olacak ki zor şartlar içinde olduklarını söylemiştir. Kırsalda yaşayan göçebelerin, şehirli kentli nüfusa göre hayat standartlarının düşük olması bir gerçektir. İbn Fadlân da Bağdat gibi bir metropolde yaşadığı için oranın standartlarıyla karşılaştırma yapmış olması olağandır.

İbn Fadlân Oğuzların dini inançları hakkında şu bilgileri aktarmaktadır:

"Onlar başlarına buyruk hareket ediyor ve yolunu kaybetmiş eşekler gibi bir dine de inanma gereği duymuyorlardı. Hiçbir şeye ibadet etmiyorlar ve kabile büyüklerini "rab" olarak isimlendiriyorlardı. Onlardan birisi kabile büyükleriyle bir şey istişare etmek isterse 'Ey Rabbim şu konuda ne yapmalıyım?' diye sorardı. Onların işleri şûra iledir. Sadece bazı zamanlarda bir konu üzerinde anlaşabilirlerdi. Bu anlaşma da kısa sürebilir, aralarından en değersiz olanı gelip bu anlaşmayı bozabilirdi."⁴⁰⁸

Burada geçen "başlarına buyruk hareket ediyorlardı" ifadesi, dini konularda ellerinde bir kitap olmamasına delalet eder. Yani İbn Fadlân onların başına buyruk hareket etmelerini ellerinde bir kitabın olmamasına ya da herhangi bir kitaba başvurmamalarına bağlamıştır. Ayrıca tarihsel bir gerçek olarak Türkler Şamanist geleneklere göre yaşayan insanlardı. Şamanizm de ata ruhlarına ve doğadaki varlıklara tapınmaya dayanan eski bir inançtı.⁴⁰⁹

⁴⁰⁶ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 91

⁴⁰⁷ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 91

⁴⁰⁸ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 91

⁴⁰⁹ Samire Mömin, "Şamanizm ve Günümüzdeki Kalıntıları", **Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi**, Ankara, C: I, Sy. 1, 2013, s. 81

Metinde geçen erbâb (rabler) kelimesinin kabile büyükleri için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Burada kullanılan rab kelimesi Allah lafzı ile değil "efendi" kelimesiyle eş değer anlamdadır. Ayrıca rab kelimesinin sahip, ıslah eden, yetiştiren ve toplayan gibi manaları da vardır.⁴¹⁰

İbn Fadlân her şeyi başlarına buyruk yapıyorlar demesine rağmen işlerini şura ile danışarak yapıyorlar da demiştir. Bu insanlığa Allah'ın Kur'an-ı Kerim ayetiyle emrettiği bir olgudur.⁴¹¹ Burada anlatıcının çelişkiye düştüğü düşünülse de kendisi, şûrada alınan kararların saman alevi gibi olduğunu, kararların zor alındığını ve alındıktan sonra hemen bozulduğunu hatırlatarak bu yanılgıyı ortadan kaldırmaktadır.

Seyyahımız, Türklerin arasında ülkelerinden geçen Müslümanlara şirin gözükebilmek için inanmasalar dahi Kelime-i Tevhit getiren kimselerin olduğunu bildirmektedir. Buna ek olarak, Türklerden birisi zulme uğrasa ve başına bir musibet gelirse başını göğşe doğru kaldırıp "Bir Tengri!-تکری" dediği rivayet edilir.⁴¹²

Bu rivayetten anlaşılaacağı üzere Türkler tek tanrıya inanıyorlar ve ona tengri diyorlardı. Başlarına bir kötülük geldiğinde O'na sığınma gereği hissediyorlardı. Ancak İbn Fadlân'ın dediği gibi işlerinde başvurabilecekleri bir kitapları yoktu ve bu yüzden başlarına buyruk hareket ediyorlardı. İçlerinden inanmadıkları halde Kelime-i Tevhit getirmeleri ise büyük ihtimalle Müslüman tüccarlara şirin gözükep onlardan menfaat elde edebilmek içindir.

İbn Fadlân sosyal hayatla alakalı çok ince detayları bile aktarmaktadır. Bunlardan birinde Oğuzların temizlik alışkanlıkları hakkında şunları söylemektedir:

"Bunlar büyük ve küçük hacetlerini giderdikten sonra taharet almaz, cinsi münasebetten dolayı da yıkanmazlardı. Onlarla su arasında hiçbir ilişki yoktur. Bu daha çok kış aylarında görülmektedir."⁴¹³

⁴¹⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, **Tehzîbu'l luga**, thk. İbrahim el-Ebyârî, Kâhire ts., C: XV, s. 176-179

⁴¹¹ Kur'an-ı Kerim, **Şura Suresi**, Ayet. 38

⁴¹² İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 92

⁴¹³ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 92

"Temizlik imandandır" hadis-i şerifi bu konuya ışık tutabilir. Eski Türkler onlara temizliği emredebilecek kitap ve din bilmedikleri ve buna ilaveten soğuk bir iklimde yaşadıkları için temizlik konusunda eksiklikleri olması normaldir.

Türklerin giyinme adetlerinden de bahseden seyyahımız Türk kadınlarının yabancıardan dolayı örtünmediğini ve bedenlerinin hiçbir yerini gizlemediklerini şu anısıyla anlatmaktadır:

"Günlerden bir gün bir Oğuzun çadırına konuk olduk. Biz oturduk. Adamın eşi de bizimle beraber oturdu. Bizimle otururken cinsel organını açıp kaşdı. Onu gördükten sonra başımızı çevirdik ve Estağfurullah çektik. Kocasına bize bakıp güldü ve tercümana dönüp 'Onlara de ki, eşim onu sizin yanınızda açıyor. Siz bunu görüyor ve onu koruyorsunuz. Ona bir şey ulaşmıyor. Bu yaptığı, onu kapatıp da başkalarına sunmasından daha hayırlıdır.' dedi."⁴¹⁴

Din temelli ahlak olgusuyla bu rivayete baktığımızda bir hayasızlıktan bahsedebiliriz. Çünkü dinde edep yerlerinin örtülmesi emredilir. Ancak o devirde ahlak kurallarını düzenleyen bir inanç sistemi olmadığı için eski topluluklar arasında bu durum bir ahlaksızlık olarak görülmeyebilirdi. Bu da ahlakın somut bir temele oturtulması gerekliliğini yani din temelli olduğunu ortaya koymaktadır.

Bütün ahlaki ve içtimai eksikliklerine rağmen eski göçebe Türk toplumunda İbn Fadlan'ın aktardığına göre zina bir suçtur. Bu nedenle çok fazla yapılmadığı, yapıldığında da cezasının çok ağır olduğunu aktarmaktadır. İki ayrı ağacın dalları bir araya getirilir, zina yapan kişinin elleri ve ayakları da bu ağaçların dallarına bağlanır. Sonrasında o dallar serbest bırakılınca, suçlunun vücudu iki parça ayrılır. İlginç bir ceza yöntemi geliştiren Oğuzlar bunu tamamen örflerine ve adetlerine dayandırmaktadırlar.⁴¹⁵

Bu ceza ayrıca iki hayvanın arasına bağlanmak suretiyle de icra edilirdi. Farklı yönlerde çekilen hayvanların arasında kalan zâninin vücudu ikiye ayrılırdı. Kutluk Türklerinde ise zina eden iki kişi de ateşe verilirdi.⁴¹⁶

⁴¹⁴ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s.93

⁴¹⁵ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 93

⁴¹⁶ Hüseyin Esen, "Zina", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XLIV, s. 445

İbn Fadlân Oğuzların bir diğer ilginç adetini şu şekilde anlatmaktadır:

"Onlardan birisi beni Kur'an-ı Kerim okurken dinledi. Tercüman vasıtasıyla bana devam etmemi söyledi. Sonra yine tercüman vasıtasıyla 'sizin rabbinizin eşi var mıdır?' diye sordu. Bu soru karşısında Rabbimi tesbih ettim ve istiğfar diledim. O da ben ne yaptıysam onu yaptı. Sonra da 'Müslüman tesbih ve tehlil yapıp Rabbini yücelttiğinde biz de öyle yaparız. Bu Türkün adetidir.' dedi."⁴¹⁷

Bu adet büyük ihtimalle ülkelerine gelen Müslümanlardan sonra ortaya çıkmış olabilir. Yine burada Türk halkının diğer dinlere karşı göstermiş olduğu saygıyı görebilmekteyiz.

Türklerin evlenme adetlerinden de bahseden gezginimiz, bu gelenekleri şöyle açıklar:

"Birisi bir kişinin hareminden bir kız istediğinde (bu kız kardeşi, kızı veya hizmetlisi olabilir) buna karşılık bir Harezmi elbisesi teklif eder. Evlenilmek istenen kadın, bu teklifi kabul ederse, mihrî velisine ulaştırır. Bazen bu ücret deve, at veya başka bir şey de olabilir. Evlenmek isteyen adam mihrî veliye vermeden, eşine yaklaşamaz. Eğer mihrî tam tamına verirse, o zaman çekinmeden kızın evine girer, kızın annesinin, babasının ve kardeşlerinin gözleri önünde eşini alır ve gider. Bundan dolayı kimse onu engellemez."⁴¹⁸

Önceden de bahsettiğimiz gibi mihr veya başlık parası kadim bir Türk adeti olmasıyla beraber, evlenecek kızın rızası alınırdı. Evlilikle alakalı bu adetlere ilaveten, eski Türklerde ölen adamın karısı eğer öz anaları değilse, büyük oğulla evlendirilirdi. Bu adet ilk olarak Hun Türklerinde görülmektedir. Üvey anneyle büyük oğlun evlenmesi, Hunların soylarının kaybolmasını istememesinden kaynaklanmaktadır.⁴¹⁹ Üvey anne, büyük çocukla evlense dahi, öldüğünde ilk kocasının yanına gömülürdü.⁴²⁰

Tacirler ve yabancılar onların yanında banyo yapamazlar, ancak gece olunca kimseye görünmeden banyo yapabilirlerdi. Türkler bunlardan birini banyo yaparken görse sinirlenir ve onların suya bakarak büyü yapmaya çalıştıklarını düşünürlerdi.⁴²¹

⁴¹⁷ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 93

⁴¹⁸ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 93-94

⁴¹⁹ Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, **Han Hanedanlığı Tarihi / Çin Kaynaklarında Türkler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s. 17-18

⁴²⁰ Gökçen Kapusuzoğlu, **a.g.m.**, s. 518

⁴²¹ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 94

Oğuzların böyle düşünmesinin sebebi inançlarıdır. Eski Türklerin itikatlarının aslını Gök Tengri inancı, atalar kültü ile beraber tabiat güçlerine inanç oluştururdu. Bu inanışta İye ismini verdikleri koruyucu ruhların ayrı bir yeri vardı. Her su damlasının bir iyesi yani koruyucusu olduğu inancı yaygındı. Türkler suyu güç ve bolluk kaynağı olarak kabul ederlerdi. Bunun yanında suyun kahredici ve kötü bir özelliği de vardı. Su, eski Türklere göre eski ve kutsal bir nesneydi.⁴²²

Suyun bu özellikleriyle beraber insanların onların yanında büyü yapabilecekleri kaygısını taşıyorlar ve buna izin vermemek için yabancıların hatta kendi insanların yanlarında yıkanmalarına izin vermiyorlardı. Hatta su o kadar kutsaldı ki suyun yere dökülmesi bile suçtu. Eski Şamanistler kıyafetlerini yıkamaz, yırtılana kadar giyerlerdi. Onlara göre banyo yapmak kötü ruhları üzerlerine çeker, şimşeklerin çıkmasına sebep olurdu. Cengiz yasalarında da yıkanmak yasaktı.⁴²³

Önceki rivayetlerde İbn Fadlân, Türklerin yıkanmayı sevmediğini söylemişti. Buradan da Türklerin neden suyu sevmediklerini ve yıkanmadıklarını daha iyi anlayabiliyoruz.

İbn Fadlân, Türklerin Müslümanlara karşı yardımsever ve misafirperver bir millet olduklarından söz etmiştir. Ancak Müslüman bir kişi, onlardan birisine misafir olacağı zaman kendi ülkesinden hediye olarak elbiseler, adamın karısına bir başörtüsü, karabiber, ceviz ve kuru üzüm getirmelidir. Eğer misafir bu şekilde gelirse, Türkler ona bir Türk çadırı kurar ve imkanları el verdiğince ona kesmesi için bir koyun hediye ederdi. Türk ev sahibi, koyunu kendi kesmez onun kesmesini isterdi çünkü Türkler hayvanları boğazlamazlar, canı çıkıncaya kadar küçük baş hayvanın kafasına vururlar ve böyle öldürürlerdi.⁴²⁴

Eski Türklerde kurban ibadeti, kanlı ve kansız olmak üzere ikiye ayrılırdı. Yer ve toprakla ilgili bir adak sunacakları zaman kan akıtırlar, gök için bir kurban sunacakları zaman ise kanını akıtmamaya özen gösterilirdi. Bu tarzda hayvanın kanı

⁴²² Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2010, s. 165

⁴²³ Şeşen, **a.g.e.**, s. 5

⁴²⁴ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 95

dökülmeden kurban etme geleneği, İskitler döneminden itibaren hemen hemen bütün kadim Türk toplumlarında görülmektedir.⁴²⁵

Türkler Müslüman tüccarlara borç verme konusunda da cömert davranmışlardır. Türkün memleketinden tanımadığı birisi geçse ve ona "Ben sana misafir olmaya geldim. Parandan, develerinden ve hayvanlarından şu kadarına ihtiyacım var." dese Türk onun bu isteğini yerine getirirdi. Tabii ki bu hibe değil borçtur. Borcu alan kişi ölse dahi, gelen kafileden o sizin akrabanızdı deyip borcunu alırdı. Tüccar kaçınca da yine aynı şeyi yaparlardı. Eğer kendisinden borç alan yabancıya kervan yolunda denk gelmezse, o kişinin memleketini ve nerede olduğunu sorardı. Yol gösteren çıkarsa, o adamı bulmak için yola çıkar, onu bulur ve borcunu geri alırdı. Hatta verdiği hediyeleri bile alırdı.⁴²⁶

Bu açıdan eski Türkler alacaklarına ve vereceklerine dikkat eden bir millettir. Hakkının yenilmesine asla izin vermezler. Bunun için de çoğu zaman şiddete başvurabilirlerdi.

İbn Fadlân'ın Curcâniye'de müşahade ettiği bir başka Türk adeti de bir adam başkasının evinde ölürse o ev sahibini "o senin yanında öldü, sen olmasaydın ölmezdi" diyerek öldürürler. Birisi bir başkasına içki içirir, o adam da damdan düşüp ölürse, içki içiren kişi öldürülürdü. Kervanda ya da kafilede onu bulamazlarsa, kafile başkanını katlederlerdi.⁴²⁷

Adaletin sağlanması adına, hak etmeyen kişiler de canından olabiliyordu. Aslında burada Türkler, nedensellik boyutunu bir kült haline getirmişlerdi. Her şeyin bir sebebi var ve sen bunu yapmasaydın bu olmazdı gibi bir mantıkla adaleti sağlamaya çalışıyorlardı.

Türk adetlerinde zinadan sonra en büyük suçlardan birisi de homoseksüellikti. İbn Fadlân bu konuyla alakalı bir davaya denk gelmiş ve bu işi yapan iki kişinin öldürülmesine karar verildiğini aktarmıştır. Ancak, sanık zengin bir tacir olduğu için

⁴²⁵ Engin Akgün, "Şamanist Türk Halklarında Kurban Sungusu ve Kendine Kurban Sunulan Varlıklar", **Sosyal Bilimler Dergisi**, İstanbul, 2007, C: I, Sy. 1, s. 141-142

⁴²⁶ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 96

⁴²⁷ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 96

bu işi yaptığı çocuğun babasına ve Kusergin'e (kabile reisi) fidye vermesi karşılığında serbest bırakılmıştır.⁴²⁸

İbn Fadlân, "Türklerden birisi diğerine hediye verir ya da ikramda bulunursa hediyeyi alan diğer adama teşekkür etmek için secde eder." demektedir. Bu olayı da şöyle delillendirir:

"Oğuz idarecilerinden ve liderlerinden ilk denk geldiğimiz kişi tahtın veliahdı Küçük Yınal⁴²⁹ isimli Türk'tü. Önceden Müslüman olmuştu. Kabilesi tarafından Müslüman olduğu taktirde lider olamayacağı söylendiği için İslamiyet'ten vazgeçmişti. Onun ikamet ettiği yere ulaştığımızda, 'Geçmenize izin vermem, sizin yapmak istediğiniz şey hakkında bize bir haber ulaşmadı. Böyle bir şey olacağını da sanmıyorum.' dedi. Ona geçmek için ikramlarda bulunduk ve o da bizim önümüzde teşekkür mahiyetinde secde etti. Son olarak da 'eğer evim yakın olsaydı size buğday ve koyun getirirdim.' dedi ve yolumuzdan çekildi."⁴³⁰

Bu rivayetlerden anladığımız kadarıyla bir Türk dininden vazgeçse bile tahtından vazgeçmemektedir. Bunu anlatırken İbn Fadlân bu durumu yadırgamıştır. Seyyahımız, Türklerin mal elde edebilmek için yol kesme adetini devamlı dile getirmektedir. Ancak Türk istediğini aldıktan sonra, karşısındakine de ikramda bulunmak istemektedir. Bu tarz yol kesmelerle alakalı İbn Fadlân birçok olay aktarmaktadır.

Oğuz Türklerinden birisi hasta olduğunda hizmetçileri veya cariyeleri varsa ona bakarlardı. Ev halkından kimse ona yaklaşmaz, dışarıdan kimse gelmezdi. Hasta için yerleşim alanından uzak bir yerde çadır dikerlerdi. Hasta iyileşinceye veya ölünceye kadar orada yaşardı. Hasta, durumu kötü biri veya köle ise onu boş bir araziye atıp terk ederlerdi.⁴³¹

⁴²⁸ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 96-97

⁴²⁹ **Yınal**: Eski Türklerde tahtın veliahdı olan kişinin aldığı ünvanıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Havârezmî, **Mefâtihu'l ulûm**, thk. Abdülemîr el-A'sim, Beyrût, Dâru'l Menâhil, ty., s. 117

⁴³⁰ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 97-98

⁴³¹ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 99

Türk topluluğunda zayıf olana destek çıkılmaz kendi haline bırakılırdı. Güçlü olanın ayakta kaldığı ve yönettiği bir göçebe sistemi hakimdi. Ayrıca Türkler arasında hastalığın kötü ruhların etkisiyle ortaya çıktığı inancı da yaygındı.⁴³²

İbn Fadlân, Türklerin cenaze merasimleri ve defin işlemleriyle ilgili olarak ilginç detaylar aktarır. Oğuzlar içlerinden bir kişi öldüğünde, onun için büyük ev kadar bir çukur açarlar, ona bir "kurtuka"⁴³³ ve kuşak giydirebilir ve yayını da kuşatırlardı. Sonra eline ahşaptan yapılmış içinde şarap olan bir kadeh verirler ve son olarak da bütün parasıyla beraber onu bu ev gibi açılan mezara koyarlardı. Bunun devamında ise, onu mezarın içine oturturlar ve üzerine çamurdan evin çatısı gibi bir tümsek yaparlardı. Ardından sürülerinin yanına giderler, orada bazen yüz bazen iki yüz bazen de bir baş hayvan öldürürlerdi. Kuyruğu, ayakları, derisi ve başı dışındaki bütün eti yerlerdi. Yemeyip geride bıraktıkları bu parçaları, tahta çubukların üzerine asıp mezarın etrafını bunlarla çevirirlerdi. Çünkü ölünün bu hayvanlara binip cennete gideceğine inanırlardı. Eğer metfun kişi hayattayken birilerini öldürmüş cesur biriye, katlettiği adam başına mezarının başına ağaçtan yonttukları ikonları dikerlerdi. Bu ikonların da ona cennette hizmet edeceğine inanırlardı.⁴³⁴

Buradaki rivayet Türklerin bir ahiret inancı olduğunu ortaya koymaktadır. Uygulanan bütün ritüeller, dünyadan sonraki hayata hazırlık içindir. Türkler birçok kabileye ve devlete ayrıldıkları için İslam öncesindeki cenaze ve defin ritüelleri farklılıklar göstermektedir. Çin kaynaklarında da genellikle Göktürklerin gelenekleri aktarılmıştır. Ancak İbn Fadlân'ın anlattığı hayvan kesme ve mezarın etrafına kesilen hayvanın organlarını asma adeti Türklerin geleneklerinde mevcuttur. Ayrıca, elbise giydirme ve birikimlerini ölüyle beraber gömme ritüeli de eski Türk kavimlerinde görülmektedir. Mezarın etrafına konulan ikonlara da "balbal" denilmektedir.⁴³⁵ Cennete gitmek için hayvanların binek olarak kullanılması Müslümanların kültürüne Türkler eliyle girmiş olabilir.

⁴³² Prof. Dr. Erman Artun, "Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri, Öğretiler ve Dinler", Çevrimiçi http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf (24.07.2019)

⁴³³ **Kurtuka**(فرطقة): Üste giyilen genelde beyaz olan genişçe elbise. (İbn Manzûr, **a.g.e.**, C: X, s. 323)

⁴³⁴ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 99-100

⁴³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gökçen Kapusuzoğlu, **a.g.m.**, s. 507-522

Cenaze işlemleri yapılırken orada her zaman bir Şaman bulunurdu. Şaman eski Türk geleneğinde din adamına verilen unvandır. Mezarın başında orada bulunan kişilere ölen kişiyle alakalı gördüğü rüyaları anlatırdı.⁴³⁶

Oğuz Türkleri genellikle sakallarını tıraş eder, ancak bıyıklarını uzatırlardı. Çenelerinin altında da bir tutam kıl bırakırlardı. İbn Fadlân onların bu halini keçilere benzetmiştir.⁴³⁷

Çalışmamızın giriş kısımlarında bahsettiğimiz gibi, ilk dönem Arapları, Türkleri “kınalı bıyıklılar” olarak tarif etmişlerdir. Bu tabir (صهب السبال) birçok Arap beytinde bu şekilde geçmektedir.⁴³⁸

İbn Fadlân'ın bildirdiğine göre, Oğuz Türklerinin liderlerine "Yabgu" ismi verilirdi. Onun vekil kıldığı kişiye de Kül-erkin denirdi.⁴³⁹ Yabgu unvanı İslamiyet'ten sonra da Karahanlılar Devletinde kullanılmıştır.⁴⁴⁰ Ünlü etimolog Sir Gerard Clauson'a göre ise; İrkin veya erkin unvanı kabile liderlerine verilen ve hakandan altta ancak beyden üstte bir unvandır. Ayrıyeten, bu unvanı Karluklar yabgu anlamında da kullanmışlardır.⁴⁴¹

İbn Fadlân, Oğuz askerlerinin yanına gittiğinde orada Etrul (Ertuğrul) b. el-Katağan (Alptoğan) isimli bir kumandanla karşılaşmıştır. Nezâr el-Haramî ona da bir mektup gönderip, onu İslam'a davet etmiş ve bu mektupla beraber elli altın da göndermiştir. Bunun dışında, bu komutana başka hediyeler de takdim edilmiştir. Etrul ise Müslüman olma konusunda kesin bir şey söylememiş, kafilenin ardından nasıl bir karar alacağını halifeye bildireceğini ifade etmiştir.⁴⁴²

Burada görüleceği gibi, Oğuzlarda ordu kumandanı yani subaşı, yabgu unvanına sahip idarecilerden daha yetkilidir. Çünkü İbn Fadlân ve kafilesi halifenin

⁴³⁶ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 100

⁴³⁷ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 100-101

⁴³⁸ Şeşen, **a.g.m.**, s. 13

⁴³⁹ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 101

⁴⁴⁰ Tezcan, **a.g.m.**, s. 306

⁴⁴¹ Bilge Özkan Nalbant, "Kür/Kül Cesur Kahraman Sözcüğü Üzerine", **Türkbilig**, Ankara, Sy. 35, s. 157

⁴⁴² İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 101-102

gönderdiği mektubu yabguya değil subaşına sunmuştur. Bu durum da Türklerin orduya ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

İbn Fadlân bu görüşmeyle alakalı şu ilginç anekdotu anlatmaktadır:

"Orada konakladığımız günlerden birinde Ertuğrul, emrindeki kumandanları çağırttı. Bu kumandanların isimleri İlğuz, Tarhan ve Yinal'dı. Tarhan bu üçünün arasında en akli başında ve yaşça büyük olardı. Ancak ayağı topal, gözü kör ve bir kolu çolaktı. Ertuğrul onlara bizi, dünürü İlteber Almış'a halifenin gönderdiği elçiler olarak tanıttı ve bu üçüne bizimle alakalı olarak danışmak istediğini söyledi. Buna cevap olarak Tarhan 'Bu daha önceden görmediğimiz ve duymadığımız bir iştir. Eski zamanlarda ülkemizden bir hükümdarın elçisi geçmedi. Bence, halife bir hile düşünmüş olmalı. Büyük ihtimal bunları Hazarları üzerimize hücum ettirmek için gönderdi. En güzeli bu adamları parçalayıp ikiye ayıralım, yanlarındaki eşyaları da ele geçirelim.' dedi. Yinal ise 'Hayır hayır, Hazar hükümdarının elinde esirlerimiz var. Bunlarla onları takas edelim' dedi. Bir hafta boyunca bunu tartıştılar ve biz neredeyse korkudan canımızı teslim etmek üzereydik. En sonunda bizi bırakmaya karar verdiler, biz de onlara hediyeler verdik."⁴⁴³

Buradaki rivayette dikkatimizi çeken ilk şey Oğuz Türkleri ile Hazar Türkleri arasında bir husumet olduğudur. Çünkü tarih boyunca Türk boyları birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Hazar Türklerinin 8. yüzyıl civarlarında Musevi dinini seçtiğini biliyoruz. Bu nedenle o dönem Şaman olan Oğuzlarla mücadele etmelerine pek şaşırmamak gerekir. Bir diğer husus ise, Oğuz subaşı Ertuğrul, Bulgar Türklerinin lideri İlteber ile dünürdür. Bu da Türk boylarının arasında akrabalık bağlarının geliştiğinin göstergesidir. Rivayette dikkatimizi çeken bir başka nokta da liderlerin devamlı altlarındaki yöneticilerle istişare etmeleridir. Bu konuya çok önem verdikleri apaçık görülmektedir. Bu diyalog ayrıca bizlere eski Türklerin şüpheli davranıp hemen kimseye güvenmediklerini, güven kazanmak için bir süre beklediklerini ifade etmektedir.

Kafile, Ertuğrul b. Alpdoğan'ın yanından ayrılıktan sonra, metinde isimleri Yağındı, Cam, Cahaş, Ezel, Erden, Verş, Vebnâ ve Ahtı olarak geçen nehirlerden geçerek Peçenek topraklarına varmıştır. Ancak bu nehir isimleri hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Yağındı Nehri yolculuğunda, İbn Fadlân bir Türk kabilesi olan

⁴⁴³ İbn Fadlân, a.g.e., s. 103-104

Başkurtların ismini ilk kez zikretmiştir. Nehri geçmeye çalışan insanlardan bahsederken, onları ani Başkurt akınlarından korumaları için askerlerin önlerinde ilerlediklerinden söz etmektedir.⁴⁴⁴

Başkurt kelimesinin etimolojisine baktığımızda baş "birinci", kor "kabile" ve -t ise çoğul ekidir. Yani kabilelerin ilki anlamına gelmektedir. Arap kaynaklarında İbn Fadlân'ın Başgır, Mesudî'nin Beçgurd, Başcirt, Başkurt, Başgurd, İdrisî'nin ise Başcirt lafızlarını kullandığını görüyoruz. Kaşgarlı Mahmud'un kamusuna baktığımızda ise, Başkurt kelimesiyle alakalı bir açıklama yapmamış, sadece bunların bir Türk kabilesi olduğunu söylemiştir. Ayrıca, Başkurtları Kuzey Türkleri grubuna dahil etmiştir. Bu Türk kabilesi 10. yüzyılda İslam'a girmeye başlamış ve 14. yüzyılın ilk dönemlerinde Öz-Bek Han zamanında tamamen Müslüman olmuşlardır. Şu anda Rusya'nın özerk bir eyaleti olan Başkurdistan'da bir buçuk milyona yakın soydaşımız yaşamaktadır.⁴⁴⁵

Peçenekler, İbn Fadlân'ın ifadesiyle bir gölün kenarında konuşlanmışlardı. Tenleri esmerdi. Diğer Türkler gibi onlar da sakallarını kesiyorlardı. İbn Fadlân'a sakal tıraş etmek çok ilginç gelmiş olacak ki bunu defalarca tekrarlamıştır. Ayrıca, Oğuzlarla karşılaştırıldığında Peçenekler daha fakirlerdi. Çünkü İbn Fadlân Oğuzların yanında on bin hatta yüz bin hayvana sahip kişiler görmüştür. Peçenekler, bir Türk kabilesi olup Oğuzların Kıpçak boyuna dayanmaktadır. Asıl çıkış yerleri Türkistan'dır. Hazar Denizi civarında Ural ve Volga bölgelerinde yaşamışlardır. Oğuzlar kuzey doğuda yaşadıkları m.860 senesinde, Peçenekleri oradan çıkarmıştır.

446

Peçenekler Oğuzlarla komşu oldukları için dilleri hemen hemen aynıydı. Oğuzlar onları yurtlarından kovunca, batıya yönelip Balkanlara gittiler. Orada da Bizans İmparatorluğunun paralı askerliğini yapıp benliklerini kaybettiler.⁴⁴⁷ İbn Fadlân bu Türk boyu hakkında çok fazla bilgi paylaşmamaktadır.

⁴⁴⁴ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 104-105

⁴⁴⁵ H. Yazıcı Ersoy, "Baskurt Türkleri ve Dilleri", **Tehlikedeki Diller Dergisi**, Ankara, C: III, Sy. IV, s. 147-149

⁴⁴⁶ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 106

⁴⁴⁷ Şeşen, **a.g.e.**, s. 19

Peçeneklerle geçen bir günün ardından yola çıkan kabile, Ceyhun'un bir kolu olan Ceyh Nehrine vardı. İbn Fadlân'ın tabiriyle şu ana kadar gördükleri en büyük ve en hızlı akan nehirdir. Hatta o kadar hızlı akıyormuş ki üzerinde kayıkla giden bazı insanlar alabora olup hayatlarını kaybetmişler. Birçok hayvan da bu nehirde boğulup gidiyormuş. Kafilenin bu nehri bin bir güçlkle geçtiğini aktaran İbn Fadlân, uzun bir yolculuktan sonra yine Başkurtlarla karşılaşmış ve onlar hakkında hissettiklerini şöyle anlatmıştır:

"Başkurtlardan korktuğumuz için hepimiz tetikteydik. Çünkü onlar, Türklerin en belalısı, kötüsü ve acımasız olanlarıdır. Onlardan bir adam başkasına rastlarsa, onu öldürüp kellesini alır ve vücudunun kalan kısmını geride bırakırdı. Bunlar da diğer Türkler gibi sakallarını keserler ve bitlerini yerlerdi. Bizim yanımızda sonradan Müslüman olmuş Başkurtlardan birisi vardı ve bizim için çalışıyordu. Bir ara gözüm ona ilişti, elbisesindeki biti yakaladı, eliyle ezdi ve sonra ağzına attı. Benim ona baktığımı görünce "iyi" dedi."⁴⁴⁸

Kaşgarlı Mahmut, *Divân-ı Lügat-it Türk*'te Türk boylarını sayarken şöyle bir sıralama izliyor:

"Türkler aslında yirmi boydur. Bizanslılara en yakın olan boy Peçeneklerdir. Ondan sonra Kıpçaklar, ardından Oğuzlar, onlardan sonra Yemek boyu, Başkurtlar, Basmiller, Kaylar, Yabakular, Tatarlar gelmektedir. En fasih dil sadece bir dil bilip İranlılarla karışmayan ve başka yabancı ülkelere gidip gelmeyen dilidir. İki dil bilen kimselerin dilleri bozuktur. Soğdak, Kençek ve Argu boyları bunlara örnektir. Kırgız, Kıpçak, Oğuz boylarının bir dili vardır bu da öz Türkçedir. Başkurtların dilleri de buna yakındır. Bulgar, Peçenekler ve Suvarların dilleri kısaltılmış Türkçedir. Bu boyların arasında dili en hafif olanlar Oğuzlardır."⁴⁴⁹

Bu bilgiden yola çıkarak İbn Fadlân'ın yol güzergahı ve karşılaştığı Türk boyları konusunda bir şüphe yoktur. Çünkü Oğuzlar, Peçenekler ve Başkurtlar yakın bölgelerde yaşamaktadırlar. Yolculuğun ilerleyen zamanlarında da Bulgar Türkleriyle karşılaşacak ve bu boy da aynı bölge içinde bulunmaktadır. İbn Fadlân yine bir Türk boyu hakkında konuşurken tekrardan sakal kesme adetinden bahsetmiştir. Bu Türkler arasındaki ortak ve yaygın bir adettir. Bununla beraber İbn Fadlân, Türklerin yine yol

⁴⁴⁸ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 107-108

⁴⁴⁹ Atalay, **a.g.e.**, C: I, s. 27-30

kesen, barbar, gaspçı olduklarını söylemiştir. Tabii ki bu bilgileri yaşadığı tecrübelerden yola çıkarak aktarmaktadır. Bilindiği gibi Türk kavimleri göçebe yaşayan savaşçı kavimlerdi. Bu yüzden verilen bilgiler tarihsel gerçeklikle tutarlıdır.

Başkurtlar ahşaptan yonttukları ve bir karış büyüklüğündeki odun parçasını üzerlerine asarlardı. Bir yolculuğa çıkacağı zaman veya birisiyle düello edeceği zaman onu öpüp ondan medet umar ve "Ey rabbim! Benim için şunları yap" derdi. İbn Fadlân merak edip, neden bu tahta parçasını ilah olarak kabul ettiklerini sormuş onlar da bunun gibi bir tahta parçasından çıktıklarını ve onları yaratanın bu put olduğunu söylemişlerdi.⁴⁵⁰

Başkurtlar on iki tane tanrıları olduğunu söylemektedir. Bunlar: Rüzgâr tanrısı, yağmur tanrısı, yaz tanrısı, kış tanrısı, su tanrısı, gece tanrısı, gündüz tanrısı, ölüm tanrısı, yer tanrısı, insanların tanrısı, ağaçların tanrısıdır. Burada on bir tane tanrı zikredilmiştir çünkü sonuncusu Gök Tanrıdır ve göktedir. O tanrıların en büyüğüdür. Ancak işlerinde diğer tanrılarla anlaşmaktadır. Her biri diğerinin verdiği karara razı gelmektedir. Bu tanrılara ilaveten bazı Başkurtlar yılanlara, balıklara ve turna kuşlarına tapıyorlardı.⁴⁵¹

Eski Türkler tabiat güçlerine tapmış ve bazı gizli güçlerin olduğuna iman etmişlerdir. Doğa güçlerine iman, neredeyse bütün halk inançlarında bulunmaktadır. Gök Tanrı dini özünde atalara hürmet, onlar için adak adanması, babanın ailedeki hakimiyeti olarak görülmektedir. Bu inanca göre insanların ruhu ölmez ve ölümden sonra bakidir.⁴⁵²

İbn Fadlân burada Türklerin belli başlı şeylere secde ettiğini put edindiğini söylemektedir. Ancak Ebû Dulaf 10. asrın 2. çeyreğinde Türk ülkelerine gerçekleştirdiği seyahatinde Oğuzlarda put bulunmadığını söylemektedir. 13. yüzyıldaki Uygular da Tanrı'nın insan veya başka bir cisim ile tasvir edilmesinin doğru olmadığını dile getiriyorlardı. Yani bir bakıma tecessüm karşıtıydılar. Bu da Türklerin asıl itikadında putçuluğun olmadığını göstermektedir. Bu yüzden de putların içine koyulup korunabileceği mabetler inşa etmiyorlardı. Putperestlikte putlar temsil

⁴⁵⁰ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 108

⁴⁵¹ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 108-109

⁴⁵² Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Ötügen Neşriyat, 1998, s. 302-303

ettikleri kimselerin manevi gücüyle doludurlar. Ancak eski Türklerde manevi kuvvetin tek kaynağı Gök Tanrıydı.⁴⁵³

Bu bilgilere rağmen Türklerin bütün kavimlerinde aynı inancın bulunmaması muhtemeldir. Puta tapan veya Tanrı'yı cisimleştirme adeti bulunan Türk boyları da elbette ki vardır. Türklerin ongon⁴⁵⁴ dedikleri hayvan ve insan şeklinde yapılmış putlarının olduğunu söyleyen araştırmacılar da mevcuttur.

Başkurtlarla olan macerasından sonra İbn Fadlân ve kafilesi asıl görevlerinin bulundukları Bulgar Türklerinin topraklarına giriş yaparlar. Bulgarlar, Orta Çağ İslam coğrafyacılarının gözünde bir Türk kavmi olarak kabul görür. Bulgarlar, ilk zamanlarda Volga-Dinyester nehirleri arasındaki bölgedeydiler. 8. yüzyılda bu bölgenin civarında büyük bir devlet kurmuşlardı. Ünlü liderleri Kubrat Hanın oğlu olan Asparuh bazı Bulgarlarla beraber şu andaki Bulgaristan topraklarına gitmiş, geri kalan kısmı ise Orta Volga bölgesine yerleşmiştir. Bunlar orada İtil Bulgar Devletini kurmuşlardır. İbn Fadlân bu sahayı ziyaret ettiği dönemde Bulgar Türkleri göçebe bir kavim olup, yerleşik hayata geçmemişlerdi. Bu ziyaretten kısa bir süre sonra yerleşik hayata geçecekler ve şehirler kuracaklardı. Yerleşik hayata geçmeleri İslam'la gerçekleşmiştir.⁴⁵⁵

Kitapta bu bölgeyle alakalı "Sekâlibe" başlığı açılmıştır. Burada hükümdar onları karşılamaları üzere dört kumandanını, oğullarını ve kardeşlerini gönderir. Kafileyi et, ekmek ve kara darı ile karşılarlar. Et, ekmek, kara darı Bulgar Türklerinin yetiştirdiği ana yiyeceklerdendir. Genellikle adak için kullanılan yiyeceklerdir. Kısa bir süre sonra hükümdar halkı ve kumandanları toplar ve İbn Fadlân halifenin ona verdiği görev üzerine mektubu okumaya başlar. Mektup şöyle başlamaktadır: "Selamun aleykum. Ondan başka ilah olmayan Allah'a şükrederim." Bu cümleye geldiğinde İbn Fadlân İlteber Almış'a selamı iade et der ve o da "Aleyküm selam" diye karşılık verir. İbn Fadlân mektubu okurken tercümanı da kelimesi kelimesine çevirisini yapmaktadır. Mektup bittiği anda hükümdar İlteber Almış ve yanında bulunan

⁴⁵³ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 310

⁴⁵⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Oğuzhan Yılmaz, **Eski Türklerde Din**, Orta çağ Tarihi Araştırmaları II. Dersi Semineri, Konya, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 2015, s. XVI

⁴⁵⁵ Şeşen, **a.g.e.**, s. 21

kumandanlar ve halk hep beraber tekbir getirdiler ve İbn Fadlân'ın tabiriyle yerler sallandı.⁴⁵⁶ İlteber Almış ve halkı böylelikle İslam'la şereflenmiş oldular.

Bu tarz münasebetlerden sonra ziyafete geçilirdi. Bütün bunlar olurken, Türk geleneğine göre hükümdarın karısı her zaman hükümdarın yanında oturur, konuklarla konuşur ve görüş bildirirdi. Ziyafet sırasında, sofrada yemek için sadece kızarmış et bulunurdu. İlk önce hükümdar, eline bir bıçak alıp eti keser ve kendi yerdi. Bu vaziyet üç kere devam ederdi. Daha sonrasında yiyecek takdimini tek tek misafirlere yapardı. Çünkü Türk adetlerine göre hükümdar misafire yiyecek ikramında bulunmadan kimse yemeğe başlamazdı. Misafire et ikram edilince, ikram edilen kişinin hemen önüne ufak bir sofraya kurulurdu. Böylelikle herkes kendi sofrasından yerdi. Konuklar sofrasında kalanı da evine götürebiliyordu.⁴⁵⁷

İbn Fadlân'ın aktardığına göre Türk adetlerinde, ziyafetlerden sonra "sucû" ismi verilen bir bal şerbetini konuklara ikram edilirdi.⁴⁵⁸ İbn Fadlân'ın rivayet ettiği bu içecek alaka başka malumat bulamadık. Büyük ihtimalle kendisi bu içeceğin isminin telaffuzuyla ilgili bir hata yapmış olabilir.

İbn Fadlân ile İlteber arasında İslami konular hakkında diyaloglar geçmektedir. Bunlardan bir tanesi hükümdar adına hutbe okunmasının caiz olup olmamasıyla alakalıdır. Aralarındaki diyalog şöyle geçmektedir:

"İlteber 'Adıma hutbe okunması caiz midir?' diye sordu. Ben de senin ve babanın adıyla olabilir dedim. O da ' Babam inançsız bir kafirdi. Minberde onun ismini zikretmek istemem. Kendi adımı da anmak istemem. Babam bana bu ismi eskiden kafir olduğu zamanda verdi. Acaba halifemizin adı nedir?' diye sual etti. Ben de Cafer diye yanıtladım. Bunun üzerine ' Kendi adımı Cafer, babamın adını da Abdullah yapıyorum. Hutbeyi verecek kişiye bu şekilde emir ver' dedi. Ben de ne dediyse onu yaptım ve o andan itibaren ' Allah'ım Bulgarların Emiri, Halife'nin dostu kulun Ca'fer b. Abdullah'a doğru yolu göster' şeklinde hutbe okunmaya başlandı."⁴⁵⁹

⁴⁵⁶ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 113-114

⁴⁵⁷ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 116

⁴⁵⁸ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 116

⁴⁵⁹ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 117-118

Bu tarz diyaloglar Türklerin İslam'a girişlerindeki samimiyetini ve ihlasını göstermektedir.

İslami konularla alakalı diğer bir diyalog ise, kamet getirme üzerinedir. Halife Şafi olduğu için kametler tek tekrarlı okunurdu. Ancak, İtil Türkleri Hanefi Harezmi halkından gördükleri üzere kamet iki tekrarlı yapılmaktaydı. İlteber, biri Şafilere göre diğeri de Hanefilere göre kamet getiren ve aynı cemaatte namaz kılan iki kişinin namazının durumunu sormuştur. Buna karşılık olarak İbn Fadlân caizdir cevabı vermiştir.⁴⁶⁰

Namaz vakitleriyle alakalı bir rivayette İbn Fadlân şöyle der:

"Hükümdarın, Bağdat'tan gelen terzisiyle konuşmak için çadırına girdim. Bir insanın Kuran'dan bir buçuk cüz okuyabileceği süre kadar muhabbet ettik. Yatsı ezanını bekliyorduk. Ezan okununca, çadırdan çıktık. Gün ağarmıştı. Müezzine ne ezanı okuduğunu sordum o da sabah diye cevap verdi. Yatsı ezanını niye okumadın diye sorunca o da biz yatsıyı akşamla beraber kılarız diye yanıtladı. Geceye ne olduğunu sorunca o da "işte gördüğün gibi, siz gelmeden gece daha kısaydı artık uzadı." dedi. Bu adam bana sabah ezanının vaktini geçirme korkusuyla bir aydır geceleri uyuyamadığı söyledi. Hatta, insan akşam namazı esnasında ateşe yemek koyar da, sonrasında sabah namazını kılsa, tenceredeki yemek pişmemiş olur."⁴⁶¹

İbn Fadlân bu rivayetiyle Türk ülkelerindeki gecenin kısalığından bahsetmiştir. Bilindiği üzere yaz aylarında kuzeye çıkıldıkça gece süresinde azalma olur. İbn Fadlân İdil (Volga) Nehri civarındaki Bulgar Türklerini ziyaret etmesi Mayıs ayına denk geliyordu. İdil Nehri de 60 paralellerinde yer aldığı için bu rivayette doğruluk payı vardır. Kışın da bunun tam tersi olur ve gündüzler çok kısalmış, geceler çok uzar. Bu görüşümüzü destekleyen bir diğer rivayette İbn Fadlân şöyle demektedir:

"Aya baktım gökyüzünü ortalamıyor. Bir süre kenarında doğduktan sonra gün ağarıyor ve sonrasında ay kayboluyor. Hükümdar İlteber bana topraklarının üç aylık yürüme mesafesi uzaklığında (kuzeyinde) Visu adı verilen bir milletin yaşadığını, orada gecenin bir saatten daha kısa olduğunu belirtti."⁴⁶²

⁴⁶⁰ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 118

⁴⁶¹ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 124-125

⁴⁶² İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 126

İbn Fadlân'ın bir başka ilginç gözlemi ise Türklerin köpeklerin ulumasını uğura yormaları ve bundan dolayı sevinmeleri idi. Köpekler uluduğu zaman o senenin bolluk, bereket ve barış yılı olacağını söylerlerdi. Ayrıca, yılanlarla beraber yaşarlar ve yılanlara zarar vermezlerdi.⁴⁶³

Hazar Türklerinde köpeğin uluması depreme işaret ettiği için iyiye yorulmaz. Aynı şekilde Anadolu'da da bu geçerlidir. Alevi inancında da köpeğin uluması ölüm getirir. Kırım'da köpekten korkan insanın salgıladığı sıvıyı karşısındaki köpeğin korkuyu fark ettiğine inanılır.⁴⁶⁴ Buna rağmen Türk kültüründe köpek kutsal sayılmaktadır.

İbn Fadlân bu topraklarda en çok fındık ağacı gördüğünü söylemiştir. Bunun dışında çok yeşil bir elmanın ve çok lezzetli nara benzeyen bir meyvenin yetiştiğinden bahsetmektedir. Ayrıca, hurma ağacına benzeyen gezginimizin ne olduğunu idrak edemediği gövdesinden tatlı su akan bir ağaç daha vardır.⁴⁶⁵ Büyük ihtimal Kanada'da çokça imal edilen ağaç şurubudur.

Bulgar Türklerinin en çok yedikleri yiyecekler darı ve ettir (Yakut el-Hamedânî'nin rivayetine göre at etidir.). Ayrıca ülkede buğday ve arpa ekimi çoktur. Tarım yapan kişi ektiğini kendisine alır. Bu mahsullerde hükümdarın bir hakkı yoktur. Ancak hane halkı her sene hükümdara samur derisi vermekle yükümlüdür. Bu da samur derisinin para yerine kullanıldığına işarettir. Hükümdar ganimet elde etmek için bir yeri istila ederse, ganimetten pay alır. Kim düğün yapar ya da davet verirse gücüne göre hükümdara biraz yiyecek, bal şarabı ve buğday verir. Türklerin yiyecek saklamak için oluşturdukları bir mekân yoktur. Bunun yerine toprağı kazarlar ve yiyecekleri toprağın içine koyarlar. Ürün bir gün geçtikten sonra kokar ve bozulur. Ayrıca İbn Fadlân'ın rivayetine göre bu bölgenin toprakları simsiyah ve korkutucudur.⁴⁶⁶

⁴⁶³ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 126

⁴⁶⁴ H. Hande Duymuş Florioti, "Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: Eski Mezopotamya Örneği", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 2014, C: XXXIV, Sy. C: LV, s. 50

⁴⁶⁵ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 128-129

⁴⁶⁶ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 129-130

Bu rivayet gerçekte uyuşmaktadır. Çünkü bu enlemdeki topraklar çernezyon olarak tabir edilen ve rengi simsiyah olan verimli topraklardır. Genellikle Doğu Avrupa düzlüklerinde bu topraktan bulunur.

Bulgar ülkesinde zeytinyağı, susamyağı veya tereyağı bulunmaz. Bu yağların yerine balık yağı kullanılmaktadır. Bu yağ İbn Fadlân'a ağır gelmiş olacak ki, onun ağır ve kötü koktuğunu söylemiştir. Ayrıca, arpadan çorba yaparlar ve bu çorbayı erkekler de kızlar da içer. Bazı zamanlarda arpayı etle pişirirler, eti erkekler, arpayı ise kızlar yer. Keçi kafasıyla pişirilirse kızlar da etinden yiyebilirler.⁴⁶⁷

Eski Türkler at ve koyun etini bolca tüketirlerdi. Ayrıca bu hayvanları kurban olarak da adarlardı. Ayrıca deve ve sığırı da kurban edilen hayvanlar arasında sayabiliriz. Türklerde ölüm ve doğum münasebetlerinde ikram edilen yemeklerde et yemekleri önemli bir mevkiye sahiptir. Oğuzların ölü aşı için yüz bazen de iki yüz at kesip yedirdikleri rivayet edilir. Yakut Türkleri, birisinin çocuğu doğduğunda yağlı bir et yemeği yerler, bir hayvanı kurban etmek için keser ve kafasını kırmadan pişirirlerdi. Neredeyse bütün büyük baş ve küçük baş hayvanları tüketen Türkler domuz eti yememektedirler. Bu bilgiyi de Çin kaynaklarından elde etmekteyiz. Domuz yerleşik hayata geçen kabileler tarafından yetiştirilmesine rağmen, Uygular 981'de tamamen yerleşik hayata geçmişler ancak domuz eti yememişlerdir.⁴⁶⁸

Bulgar Türklerinin hemen hepsi kalpak takardı. Hakan ata bindiği zaman yanında ne hizmetçisi ne de başkası olur, ata tek başına binerdi. Hakan çarşıda pazarda gezindiği zaman onu gören herkes ayağa kalkar, başındaki kalpağı hürmeten çıkarır, koltuk altına koyardı. Hakan oradan geçtikten sonra herkes tekrar kalpaklarını giyerdi. Hükümdarın yanına giren herkes yaşı ne olursa olsun kalpağını çıkarıp koltuk altına koyardı. Öyle ki kendi çocukları ve kardeşleri de Hakanı görünce aynı şeyi yaparlardı. Hükümdarın huzuruna çıkan kişi onu başıyla selamlar ve izin verilince otururdu. Tekrar ayağa kalkarsa, oturması söylenene kadar ayakta dururdu. Onun huzurunda oturanın diz çökerek oturması gerekirdi. Hakanın yanındaki kişi oradan ayrılincaya

⁴⁶⁷ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s.130

⁴⁶⁸ Sami Kılıç, Ali Albayrak, "İslamiyetten Önce Türklerde Yiyecekler ve İçecekler", **Turkish Studies-International Periodical for The Languages**, Ankara, C: VII, Sy. 2, s. 710

kadar kalpağını koltuk altında tutar ve asla göstermezdi. Ancak huzurundan ayrılınca kalpağını takardı.⁴⁶⁹

Günümüzdeki askerlik hizmeti sırasında, özellikle kapalı alanlarda askerin, üstlerinin huzurundayken şapka çıkarması ve baş selamı vermesi bu töreye benzemektedir. Kalpak takma kültürü de Orta Asya'da devam etmektedir.

Bulgar Türkleri kubbeli çadırlarda yaşarlardı. Herkesin çadırı normal standartlardayken, sadece hükümdarın çadırı çok genişti. Binden fazla kişi içine sığmaktadır. İçi Ermeni halılarıyla döşenmiş ve çadırın tam ortasında Hakanın Rum ipeğiyle döşenmiş tahtı bulunmaktaydı.⁴⁷⁰

O dönemde Ermeni halıları ve kilimleri çok meşhurdur. Ayrıca, bu rivayetlerden Türklerin bazı eşyaları ithal ettiğini görmekteyiz. Belki de İbn Fadlân'ın Ermeni halısı dediği halı, Güney Azerbaycan'ın Tebriz ilinden gelen halılardan bir tanesi olabilir.

Eski Türk adetlerine göre bir kişinin erkek çocuğu olursa onu babası değil, "adam olana kadar ona göz kulak olmaya babasından daha çok hak sahibiyim" diyen dedesi alır. Onlardan birisi hayatını kaybederse, o kişiye çocukları değil kardeşleri mirasçı olurlar. Bulgar hükümdarı Müslüman olduğu için İbn Fadlân bu konuda onlara müdahale etmiş ve İslam'a göre böyle bir taksimin caiz olmadığını dile getirmiştir.⁴⁷¹

Bir eve yıldırım düştüğünde, o eve asla yaklaşmazlar ve içindeki insanlarla beraber o evi izole ederlerdi. Ayrıca bu ev Tanrının gazabından nasibini almış derlerdi. Bir adam, diğerini kasıtlı bir şekilde katlederse, kısas hakkı olarak katil öldürülürdü. Onu yanlışlıkla öldürürse, ahşaptan bir sandık yapılır ve içine konulur, üzeri çivilenir, yanına üç ekmek, bir kap su bırakılırdı. Ardından darağacı şeklinde üç odun dikerler, sandığı bunların arasına asarlardı. "Katili yeryüzü ile gökyüzü arasına terk ediyoruz. Yağmur ve güneşin altında kalsın ki belki Tanrı onu affeder." diye söylerlerdi. Orada çürüyünceye kadar asılır kalırdı.⁴⁷²

⁴⁶⁹ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 131

⁴⁷⁰ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 131

⁴⁷¹ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 132

⁴⁷² İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 132

İslam'dan önce Türklerde kısas cezası bulunmaktadır. Ancak kısastan tek farkı, katilin kasten mi yoksa hata ile mi yapıldığına bakılmaksızın ikisinin de sonunun ölüm olmasıdır. Hatta hata ile yapan kişi yavaş yavaş ölümü tatmaktadır.

Bilgili ve hareketli bir adam gördüklerinde de "bu kişi Tanrımıza adanıp hizmet etmesi gerekir" derler ve onu alıp, boynuna bir ip geçirirlerdi. Sonra da bir ağacın dalına asarlardı. İp kopana kadar orada asılı dururdu.⁴⁷³

Bu çok ilginç bir gelenektir. Tanrı'ya olan derin inançlarından dolayı mı yoksa bilgili adamı çekememelerini Tanrı'nın rızası ile maskelemeleri mi buna neden olmaktadır buna tam karar veremedik.

İbn Fadlân'ın Oğuzlarda müşahade ettiği gibi Bulgar Türkleri de zina yapmamaya özen gösterirdi. Zina yapmak büyük bir günahı ve akıbeti ölümdü. Erkek için de kadın için de aynı kıstas uygulanırdı. Zina cezası o kadar etkili olmuştur ki kadınlar ve erkekler elbisesiz nehirde beraber yıkanırılar, ancak bu durumda dahi zina yapmazlardı. Hırsızlık yapan kişinin de cezası aynı şekilde ölümdü.⁴⁷⁴

Türkler arasında ticaretle uğraşan birçok kişi vardı. Diğer Türk ülkelerinden koyun, Rus topraklarındaki Visu'dan samur ve tilki kürkü ithal ederlerdi.⁴⁷⁵

İbn Fadlân Bulgar Türkleri arasında kırmızı benizli insan görmediğini söylemektedir. Onun gözlemlerine göre, çoğu insan hastaydı ve pek çoğu da karın ağrısından ölmekteydi. Öyle ki karın ağrısı çocuklarda bile görülmekteydi. Onlardan birisi veya Harezmi birisi ölürse onu İslam'a uygun bir şekilde yıkarlardı. Büyük ihtimal bu geleneği aralarında İslamiyeti yayan Harezmliilerden öğrenmişlerdi. Ardından ölüyü ön tarafında bir bayrak olan kağına koyarlar, gömecekleri yere kadar onun üstünde götürürlerdi. Cenazesinin üstünden etraflıca bir çizgi çekip bu çizgiyi takip ederek mezarı kazarlardı. Mezarın içine bir lahit yapıp onun içine gömerlerdi.⁴⁷⁶

⁴⁷³ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 133

⁴⁷⁴ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 134

⁴⁷⁵ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 134

⁴⁷⁶ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 143

Bu rivayetten o dönemde Harezmi Türkler ve Bulgar Türkleri arasındaki ilişkiyi görebiliriz. Aralarında bir ticaret ilişkisi olduğu kesindir. Bulgarlar arasında İslamiyet'i Harezmi Müslümanların yaydığını ön görebiliriz.

İbn Fadlân Bulgar Türklerindeki cenaze ritüellerini şöyle aktarmaktadır:

“Garip bir şekilde ölünün arkasından kadınlar değil erkekler ağlar. Kişi öldüğü gün erkekler çadıra gelir, kapıda dikilir, en sesli ve en kederli bir şekilde ağlar. Bu şekilde ağlayanlar özgür insanlardır. Hürlerin ağlaması biter bitmez, köleler gelirler. Ellerinde kırbaçlar bulunur. Hem ağlarlar hem de kendilerini kırbaçlarlar. Ölen şahsın evinin kapısına kesinlikle bir bayrak dikerler. Silahlarını mezarının etrafına dikerler. Bu yas tutma durumu iki yıl süreyle devam eder. İki senenin sona ermesiyle kapıdaki bayrağı kaldırırılar. Saçlar kesilir. Ölen adamın akrabaları insanları ziyafete davet eder. Böylece yasın bittiği anlaşılır. Ölen kişinin karısı varsa, o kadın başka bir erkekle evlenir. Bu cenaze ve gömü ritüelleri kabilenin önde gelenleri için yapılır, halktan olanlar ise bunların bir kısmıyla yetinir.”⁴⁷⁷

Oğuzlarda da benzer ritüeller göze çarpmaktadır. Türk kültüründe ağıt kültürü ve cenaze ritüelleri yoğun bir şekildedir.

Bulgar Türkleriyle alakalı son bölümde İbn Fadlân, İlteber Almış'ın Halifeye mektup yazmasının sebebini şöyle aktarmaktadır:

"İlteber'in oğlu Hazar Hakanının ülkesinde rehin olarak tutulmaktaydı. Hazar Hakanı, İlteber'in güzel bir kızı olduğunu öğrenmiş ve onu talep etmiş. İlteber bunu reddetmiş. Bunun üzerine Hakan kendi Yahudi, hükümdarın kızı Müslüman olmasına rağmen onu kaçırmış. Ancak bir süre sonra kız orada hayatını kaybetmiş. Bu sefer de Hakan İlteber'in diğer kızını istemiş. İlteber bunu öğrenince, Hakan'ın kızını önceki kardeşi gibi kaçırmamasından korkmuş. Kızını Eski hükümdarıyla evlendirmiş. İlteber'in mektup yazmasının sebebi budur.”⁴⁷⁸

Buradan anladığımız kadarıyla Bulgar hükümdarlığı, Hazar Hakanlığına bağlıdır. Ayrıca Türkler arasında zorbalık ve zulüm yaygın bir şekilde görülmektedir.

Bulgar Türklerinden sonra İbn Fadlân Hazar Türkleriyle alakalı bilgiler aktarmıştır. Bu bilgiler Bulgarlarınki kadar geniş ve detaylı değildir. Ancak yine de Türk tarihi açısından çok önemlidir.

⁴⁷⁷ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 144-145

⁴⁷⁸ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 145

Doğu Avrupa topraklarında ilk düzenli devlet kuran topluluk Hazarlardır. Hazarlar köken itibariyle Türk olup, Orta Asya'dan bu topraklara göçtükleri bir gerçektir. Hazarların bir süre Hun Devletine bağlı bir topluluk olarak yaşadıkları muhtemeldir. Suvarlar ve Hazarlar arasında bir bağ olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Hazarlar ticaretle uğraşan yerleşik bir topluluktur. Hazar Kağanlığı 7. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Doğu Avrupa'da çok önemli bir siyasi rol oynamıştır. Özellikle Bizans İmparatorluğu ile iyi ilişkiler kurmuştur. Bizans İmparatoru Heraklius, Sasani İmparatorluğu'na karşı savaş durumundayken, Hazar Devleti'nden yardım almış ve bu vesileyle 622-627 tarihlerinde Perslere karşı zafer kazanmıştır. Bizans ile ilişkiler o kadar ileri seviyeye ulaşmıştır ki; Bizans tahtına çıkan 4. Leon'un annesi Hazar prensesidir. Bu yüzden kendisine "Hazar Leon" denilmiştir. 8. ve 9. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en güçlü devleti haline gelmişlerdir. O dönemde İdil Türkleri, Fin kavimleri, Burtaslar ve Slavlar Hazar Krallığına tabi olmuşlardır. Hazarlarda dini açıdan müsamahakâr bir tavır görülüyordu. Halk Şamanlığa mensup olmasına rağmen, üst tabaka ve yöneticiler Yahudi'ydiler. Ancak İslamiyet de yaygın bir din durumundaydı. Özellikle ticaretle uğraşan kişilerin Müslüman oldukları anlaşıyor. Ayrıca, Bizans'a yakın yerlerde Hristiyanlığın Ortodoks mezhebine bağlı olan tebaa da bulunuyordu. Hazarlıların konuştuğu dil Türkçeydi. Ancak Türkçenin hangi koluna dayandığı konusu tespit edilememektedir.⁴⁷⁹

İbn Fadlân'ın aktardığına göre Hazarların hükümdarlarına "hakan" ismi verilmiştir. Bu yöneticiler dört ayda bir gezmek için saraylarından çıkarlardı. Bu kişiye "büyük hakan" denilirdi. Naibine ise "hakan bey" adı verilirdi. Savaşlara katılan, iç ve dış işlere bakan, halk ile birebir görüşen, kumandanlık yapan hakan beydi. Çevresindeki diğer yöneticiler ona biat ederlerdi. Her gün büyük hakanın nezdinde edepli ve saygılı bir şekilde izahat verirdi. Büyük hakanın huzuruna çıkarken ayakkabısını çıkarır ve elinde bir odun parçası tutardı. Hakana selam verir vermez bu odun parçasını önüne koyar ve yakardı. Yaktıktan sonra büyük hakanın sağ tarafındaki

⁴⁷⁹ Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972, s. 30-37

tahta otururdu. Hakan beyin, “kündür hakan” ismi verilen bir vekili, kündür hakan’ın da “haz çavuşu”⁴⁸⁰ adıyla anılan bir naibi vardır⁴⁸¹

Büyük Hakanın halkla doğrudan görüşmemesi ve onlarla diyalog kurmaması bir gelenektir. Onunla ancak beyler görüşebilirdi. İhtilafları çözen, işleri idare eden, cezaları düzenleyen ve ülkeyi tam anlamıyla yöneten Hakan Bey'di.⁴⁸² Büyük Hakan kutsal sayıldığı için halkla direkt irtibat kurması kutsallığına halel getirebilirdi. Bu yüzden naibi olan Hakan Bey devlet işlerini idare etmekteydi. Bu anlayış Türklerde İslam'dan önce de sonra da bulunan Kut anlayışına delalettir. Kut anlayışı hükümdarın bizzat Tanrı tarafından vazifelendirildiği, hükümdarın Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olduğuna dair bir olgudur.

Büyük Hakan hayatını kaybettiği zaman, ona yirmi bölümden oluşan büyük bir mezar hazırlanırdı. Her bölümde bir mezar kazılır, taşlar toz haline gelene kadar ufalanır, bu tozlar mezara serpilir, ardından tozun üstüne kireç atılır ve mezarın altından nehir geçerdi. Bu nehir sürekli akan geniş bir nehirdir. Kralın mezarını bu nehrin üzerine kurarlardı. Çünkü mezara bir şeytanın, insanın, kurtun veya böceklerin zarar vermesini istemezlerdi. Gömüm işleri tamamlanınca, hangi bölümde defnedildiği bilinmesin diye onu gömen ekibin başına vururlardı. (Bunu muhtemelen hafızalarını kaybetmişler diye yapmaktadırlar.) Hakan'ın kabrine cennet derlerdi. Öyle ki Hakan gömüldüğü vakit onun cennete kavuştuğunu dile getirirlerdi. Mezar odaları ayrıca altın yıldızlı ipek kumaşlarla örtülürdü.⁴⁸³

Hazar Hakanı çok eşliydi ve yirmi beş kadın alması bir adetti. Eşlerinin hepsi çevresindeki hükümdarların kızlarıydı. Kadınlarla istekleriyle veya zorla evlenirdi. Ayıriyeten, hizmeti için altmış tane cariyesi bulunurdu. Her biri birbirinden güzeldi. Hür kadınlarla köleler ayrı saraylarda ikamet ederdi. Sarayların kubbeleri sac ağacından yapılmıştır ve sarayın çevresinde çadır kurabilecek genişlikte avlular

⁴⁸⁰ **Çavuş:** Türkçe bir kelimedir. Bazı kutlamalarda kralın asasını taşıyan askerdir. Ayrıca savaş başladığında savaş çağrısı yapar. Mısır'daki dört krallık zamanında koruma askerleridir. Cesaretleriyle ön plana çıkarlar. Memlûklerde ise farklı askeri işlerde kullanılan düşük rütbeli askerdir. (Reinhart Dozy, **Tekmiletu'l meacimi'l arabiyye**, *trcm.* Muhammed Selîm el-Nia'ymî, Bağdâd, Dâru'l Reşîd, 1980, s. 131-132)

⁴⁸¹ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 169-170

⁴⁸² İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 170

⁴⁸³ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 170-171

bulunurdu. Bu avluları koruması için birer muhafız görevlendirilirdi. Hakan eşlerinden birisiyle cinsel münasebet kurmak isterse korumasına birisini gönderirdi. O da hızlı bir şekilde kadını getirir ve yatağına bırakırdı. Bu kişi kapıda dikilirdi. İş bitince, bu adam kadının elinden tutup saraya geri götürürdü. Bir saniye bile geç kalmazdı.

Hakan atına bindiğinde diğer askerler de atına binerdi. Yolda giderken askerlerle arasında bir buçuk kilometre olurdu. Halkından onu gören herkes secde eder ve o geçip gidene kadar insanlar başlarını yerden kaldıramazlardı.⁴⁸⁴

Hakan hükümdar olduktan sonra tahtta 40 sene kalabilirdi. Bu süreyi bir gün bile geçerse öldürülürdü. Ona bunak ve akılsız eleştirilerinde bulunurlardı. Bir yeri işgal için birlik gönderse, o kişiler asla savaştan kaçmazdı. Yenilip de geri dönenler öldürülürdü.⁴⁸⁵

Vekili Hakan Bey ve komutanlar düşman karşısında bir yenilgi alır ve geri dönerlerse kendilerini, çocuklarını ve eşlerini başkalarına hibe ederdi. Ayrıca evlerini, silahlarını, eşyalarını ve atlarını da başkalarına bırakırdı. Bazen de onları çarpiha gererek ikiye bölerdi. Bazen de ipe idam edilirlerdi. Nadiren de olsa onları affeder ve at bakıcısı yapardı.⁴⁸⁶

Hakan'ın İdil (Volga) nehri kenarında büyük bir şehri bulunurdu. Bu şehrin ortasından nehir geçer ve onu ikiye bölerdi. Bir yanında Müslümanlar, diğer yanında da Hakan ve idarecileri yaşırdı. Müslümanların yönetiminde hükümdarın yardımcılarında Haz Çavuşu ismiyle anılan bir Müslüman bulunurdu. Hazar memleketinde ikamet eden Müslümanların ve bu ülkeye gelip ticaret yapan Müslüman tüccarların hukuki işleriyle Haz Çavuşu ilgilenirdi. Ondan başkası Müslümanları yönetemez ve aralarında karar veremezdi.⁴⁸⁷

⁴⁸⁴ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 171

⁴⁸⁵ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 172

⁴⁸⁶ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 172

⁴⁸⁷ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 172

3.2. el-Gırnâtî Seyahatnamesi'nde Türk Figürü (Tuhfet'ul Elbâb ve Nuhbet'ul A'cab)

el-Gırnâtî'nin *Tuhfet'ul elbâb ve nuhbetu'l a'câb* kitabının son bölümü olan Avrupa ve Asya Ülkelerine seyahat kısmının neredeyse tamamı Türkler hakkındadır. Bulgar Türkleri, Sakâlibe, Hazar Bölgesi, İdil Nehri, Başkurtlar ve Harezmîlerle alakalı oldukça detaylı bilgiler bulunmaktadır. Bu bölüm Türk tarihi açısından çok değerlidir. Ancak Türk tarihi açısından ülkemizde bu eserden çok fazla faydalanılmamaktadır.

Büyük Roma İmparatorluğuyla alakalı bilgilerin verildiği sayfada ilk kez Başkurt kelimesi geçmektedir. Hicri 545 senesinde Başkurt topraklarında bulunduğunu söyleyen el-Gırnâtî oradaki Müslümanlardan Bizans topraklarıyla alakalı bilgiler almıştır. Oradaki Müslüman Türkler, Bizansı, valilerin kendi aralarındaki çıkar çekişmesi yüzünden ve savaşlardan dolayı harap olmuş bir ülke olarak tanımlamaktadır. Yakut el-Hamedânî'nin aktardığına göre Başkurtlar Avrupa'nın doğusu ve İstanbul'un batısında yer alan yerde yaşamaktadırlar. İstanbul'a yaklaşık iki buçuk ay yürüme mesafesindedirler.⁴⁸⁸ Bulundukları topraklar tam olarak Macaristan, Bosna Hersek ve Sırbistan'ın bulunduğu topraklardır.

el-Gırnâtî, Roma İmparatorluğunun Başkurt, İsfahan ve Bağdad gibi büyük ve gelişmiş yetmiş sekiz şehre sahip olduğunu ve oralarda sınırsız nimetlerin bulunduğunu bildirmektedir. Büyük oğlu Hamid'in de Başkurt'taki Müslüman önderlerin iki kızıyla evlendiğini ve çocuklarının olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁹

el-Gırnâtî postlu hayvanlar ve şehirlerinden bahsederken Kırgız'ın sincabı, Bulgar'ın samuru, Hazar'ın tilkisi, Herat'ın pelikanları ve Tokuzoguz'un da gümüş veya altın kaplarının meşhur olduğunu söylemiştir. Devamında da Curcan'ın üzümü, Taberistan'ın kavunu, Hera kayısı, Harezm karpuzunun ünlü olduğunu zikretmiştir.⁴⁹⁰

⁴⁸⁸ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 51

⁴⁸⁹ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 51

⁴⁹⁰ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 59

Şehirlerle ve mesleklerle ilgili özelliklerden bahsettiği fasılda ise Suvar'ın yani Hazarların atası olan Sibirlerin katiplerinin çok ünlü olduğunu dile getirmiştir. Aynı bölümde Yunanlıların filozofları, Çündişabur'un doktorları, Harran'ın mücevhercileri ve Yemen'in halı dokumacıları meşhurdur demiştir.⁴⁹¹ Suvar hakkında Kaşgarlı Mahmud Saksın başlığı altında "Bulgarlara yakın bir şehirdir. Bu Suvar'dır" demiştir. Ayrıca Suvar için "bir Türk boyu" ve "bir şehir adı" gibi tanımlamalarda da bulunmuştur.⁴⁹²

Bölgelerin ahlaki yapılarını anlattığı bölümde ise el-Gırnâtî şöyle demektedir:

"Rumlar sarı olmalarıyla, zenciler siyahlıklarıyla, Türkler kabalıklarıyla, Çinliler çirkinlikleri, Ye'cüc Me'cüc kısıllığıyla, Zenciler dengesizlikleriyle bilinir."⁴⁹³ Ayrıca, bir halkı överken "savaş aletleri yapma ve savaş gayretleri ile savaşı önemsemeleri Türkler gibidirler"⁴⁹⁴

el-Gırnâtî Türklerin savaşçılık maharetinin iyi olduğunu müşahade ettiği için bu örneği vermiştir.

Derbend'de yaşayan Türklerin imal ettikleri ve yağmurdan kendilerini korumak için taktıkları, beyaz yünden yapılan kafayı tamamen saran uzun bir takkeyi Rum Denizindeki bir balığı tarif etmek için betimlemiştir.⁴⁹⁵

Derbend Hazar Denizi'ne kıyısı olan Dağıstan'ın bir liman şehridir. el-Gırnâtî'nin rivayetine göre Kafkasya dolaylarında da Türkler yaşamaktaydı ve yünden yapılmış uzun bir takke takıyorlardı. Bu Kafkas kalpağına da benzemektedir.

el-Gırnâtî, İran'ın Tussuc şehrinden satın aldığı balıkların karnında bilezikler bulunduğunu söyleyen bir adamla diyaloga girmiştir. Adama bu bileziklerin sahiplerini bulmasını söyler, ancak o uzun süre insanlara sormasına rağmen sahibini bulamaz ve el-Gırnâtî'nin artık bunlar sana helaldir demesine de sinirlenir ve asla bunları harcamayacağını söyler. Bunun üzerine seyyahımız o halde Türkler'in elindeki esirlerin fidyesi olarak onları harca deyince adam bu fikri beğenir ve el-Gırnâtî'ye dua

⁴⁹¹ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 58

⁴⁹² Atalay, **a.g.e.**, C: I, s. 30, 31, 32, 78, 437

⁴⁹³ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 60

⁴⁹⁴ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 53

⁴⁹⁵ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 89

eder.⁴⁹⁶ Bu rivayetten anladığımız kadarıyla Türkler bazı Müslümanları esir olarak ele geçirip, fidye karşılığında serbest bırakmış.

el-Gırnâtî İdil Türklerinin memleketi Bulgar hakkında şunları demektedir:

"Saksın⁴⁹⁷ şehrinin kuzeyindeki son İslam beldesi olan İdil Bulgar'da yaz mevsiminde bir buçuk aylık bir süreç boyunca yirmi saat gündüz, dört saat gece, kış mevsiminde ise yirmi saat gece dört saat gündüzdür. Kışları aşırı soğuktur. Hatta biri vefat ettiğinde, onu defnetmek için altı ay beklenir. Çünkü toprak aşırı soğuklardan aşırı sert olur. Ölü de bu süreçte taş gibi olur. Orada kışın bitimine doğru bir oğlumu yitirdim ve onu defnedebilmek için tam üç ay bekledim."⁴⁹⁸

Bu bilgiler tam olarak İbn Fadlân'ın verdiği bilgilerle uyuşmaktadır. Ramazan Şeşen bu bilgiler hakkında mübalağa dese de İdil Volga altmış enlemlerinde olduğu için yazın ve kışın verilen gece ve gündüz süreleri gerçeğe uyuşur.

Seyyahımız, İdil Türklerinin Visu⁴⁹⁹ isimli kafir ülkesine gittiklerini oradan iyi kunduzlar getirttiklerini ve bu kunduzlara karşılık olarak da demirleri Azerbaycan'da üretilen kılıçları verdiklerini rivayet etmiştir.⁵⁰⁰

Ayrıca Zülkarneyn'in Bulgar ülkesi üzerinden Ye'cüc ve Me'cüc'ün yaşadığı beldeye gittiğini de zikretmiştir.⁵⁰¹

el-Gırnâtî, dördüncü bölümde ed-Dahhâk'tan bahsetmektedir. Dahhâk mitolojik bir karakter olup, kaynağı eski İran ve Hint mitolojisine dayanmaktadır. Dahhâk insan ejder görünümlü bir yaratıktır. İslam kaynaklarında ed-Dahhâk olarak

⁴⁹⁶ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 96-97

⁴⁹⁷ **Saksın**: Saksın şehri 8.-10. yüzyıllarda Hazarlar, 11.-13. yüzyıllarda Moğollar ve 13.-14. yüzyıllarda Altınordu gibi üç medeniyetin kalıntılarını barındırır. Hazar Hakanlığının son başkenti olan İdil'in tesis edildiği yer, muhtemelen Saksın şehri olabilir. Volga deltasında kurulmuş olan Saksın şehrini, el-Gırnâtî'nin betimlemesine göre bir ticaret şehri saymamız mümkündür. (Dimitriy Victoroviç Vasilyev, "Volta Deltasındaki Antik Şehir", **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, Sakarya, 2008, C: X, sy. 1, s. 6-10)

⁴⁹⁸ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 97

⁴⁹⁹ **Visu**: Bulgar ülkesinin ardındaki ülke. Bulgar ülkesi ile orası arasında üç aylık mesafe vardır. Orada gece o kadar kısaldı ki karanlık görmezsin, diğer mevsimde de gündüz çok kısaldı ve ışık göremezsin. (el-Hamevî, **a.g.e.**, C: IV, s. 386)

⁵⁰⁰ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 97

⁵⁰¹ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 98

geçen figür, Pers literatüründe Azdahâ olarak geçmektedir. Birçok mitolojide de aynı unsur bulunmaktadır.⁵⁰²

ed-Dahhâk hakkında bizi ilgilendiren konu ise, onun iki komutanını askerleriyle beraber Bulgar Türklerine ve Başkurlara yollamasıdır. Gönderilen kişiler hakkında metinde "el-Cabbârûn" kelimesi kullanılmıştır. Bu da o kişilerin zorba olduklarını göstermektedir. el-Gırnâtî bu şahısların Başkurt ve Bulgar ülkelerinde ikamet ettiklerini ve ardından öldüklerini haber vermektedir. Ayrıca, bu kişilerden bazılarının Başkurt'ta mezarlarını görmüştür. Kabirleri tasvir ederken bir tanesinin ön dişinin uzunluğunun dört karış olduğunu söyleyerek ed-Dahhâk'ın gönderdiği insanların dev görünümlü kişiler olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Hatta Başkurlardan ve Bulgarlardan olan bazı arkadaşlarının evlerinde bunu doğrulayacak devasa kemikler ve dişler gördüğünü dile getirmektedir.⁵⁰³

İbn Fadlân da seyahatnamesinde Bulgar Türklerinin memleketinde bulunduğu sırada orada bu devlerin mevcudiyetine dair rivayetler aktarır. Onun rivayetlerinden birine göre; Bulgar Hakanı, Volga nehri etrafında yaşayan bir devi insanlara zarar verdiği için öldürtmüştü. İbn Fadlân da bu olayı doğrulamak için Hakan ile beraber mezarının yanına gitmiştir. İbn Fadlân bu devin kafasının arı kovanına benzediğini ve çok büyük olduğunu söylemektedir.⁵⁰⁴

Ayrıca, bu bilgileri anlatırken Bulgar Türklerinde bir tane umumi hamam olduğunu ve herkesin oraya girdiğini aktarmaktadır.⁵⁰⁵

el-Gırnâtî Hazar bölgesinde denize girdiğini ve ardından büyük bir nehre ulaştığını bu nehrin de Dicle'den çok daha büyük olduğunu söylemektedir. Bu nehrin bitiminde ise Saksın isimli bir şehirden bahsetmektedir. Daha önceden Saksın şehriyle alakalı bilgi vermiştik. Bu şehirle alakalı bilgileri aktarırken şunları demektedir:

"O bölgede Saksın ismini verdikleri bir şehir bulunuyordu. Orada en az kırk Oğuz kabilesi ve her kabilenin başında dikkat çeken bir yönetici vardı. Kabilelerin büyük kubbelere benzeyen çok uzun keçelere sarılmış çadırları vardı. Bu ülkede muhtelif coğrafyalardan

⁵⁰² Kürşat Demirci, "Dahhâk", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: VIII, s. 409

⁵⁰³ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 109-110

⁵⁰⁴ İbn Fadlân, **a.g.e.**, s. 138-139

⁵⁰⁵ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 110

yabancılar, tüccarlar ve Fas'tan ve batıdan gelmiş binlerce çocuk vardı. Hazar ülkesinde cuma namazı kılmak için birçok cami vardı. Bu şehrin ortasında Bulgarlardan bir yönetici ve cuma namazını eda ettikleri kendi mimarilerine uygun büyük bir cami vardı. Caminin etrafında ise Bulgarlardan oluşan farklı zümreler bulunuyordu. Başka bir cami daha vardır ki bu camide kendilerine Savar (Suvar-Sibir diye de anılırlar. Türk-Tatar halkıdır.) ismi verilen halk ibadet yapmaktadır. Bayram günlerinde her idareci kendi halkına namaz kıldırır ve her milletin kendi kadısı, alimi ve hatipleri vardır. Çoğu Hanefî mezhebine bağlıdır. Mağripliler Mâlikî ise de benim hanem Şâfi'dir.”⁵⁰⁶

Türklerin İslam'a girdikten sonra Hanefi mezhebini benimsedikleri ve yüzyıllardır aynı mezhepte oldukları bilinen bir gerçektir. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta birçok mezhepten insanın aynı topraklarda ihtilafsız bir şekilde yaşamalarıdır.

el-Gırnâtî de İbn Fadlân gibi bu bölgenin soğuşuna dikkat çekmiştir. Ülkenin aşırı soğuk olmasına karşın, balık türü açısından çok zengin olduğunu belirtmiştir. Birçok balık türünü tanıtan seyyah, bazı balıkların çok büyük olduğunu bazılarının da küçük, kılçıksız olduğunu aktarmaktadır. Bu balıkların tadını ise tavuk etiyle doldurulmuş kuzu etine benzetmiştir. Ayrıca, bu balıkların içlerine pirinç koyup kızarttıklarını ve bu şekilde kuzu etinden bile daha güzel olduğunu ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır. Türkler bu balığın karnından çıkan yağ ile aydınlanma sağlamışlar ve midesinden çıkan bir maddeyi de yapıştırıcı olarak kullanmışlar. Bu balıklar ağırlığına ve türüne göre danik⁵⁰⁷ denilen para birimi üzerinden satılır.⁵⁰⁸

el-Gırnâtî bölgede kullanılan para birimi ve gıda maddeleri hakkında şunları söylemektedir:

“Hazar ülkesinde para birimi olarak beyaz kurşun kullanırlar. Her sekiz kurşun, bir dinar fiyatındadır. Bu paralarla et, meyve ve ekmek alırlar. Et bu ülkede gerçekten çok ucuzdur. Hatta et o kadar ucuzdur ki dışarıdan gelen tacirler bir koyunu yarım danike alabilirler. Bu da dinarın neredeyse dinarın on altıda biridir. Ayrıca orada çok çeşit meyve bulunur. Öyle ki kışın insanı sıcak tutan meyveler, yazın da serin tutan meyveler vardır.”⁵⁰⁹

⁵⁰⁶ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 126

⁵⁰⁷ **Danik**: Bir dirhemın altıda biridir.

⁵⁰⁸ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 126-127

⁵⁰⁹ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 127

Hazar topraklarında kış çok sert geçtiği için kışlık evler çam ağacından yapılırdı. Büyük kütükleri üst üste koyarlar ve çatılar için de düz tahta plakalar kullanırlardı. Bu evlerin içlerinde ateş yakarlardı. Evlerin kapıları ise koyun derisiyle kaplanırdı. Bütün bu özelliklerden dolayı evlerin içi çok sıcaktı hatta seyyahımız bunun için "hamam gibi" tabirini kullanmıştır. İbn Fadlân'ın rivayet ettiği gibi el-Gırnâtî de bu halkın ağaç yönünden çok şanslı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, İbn Fadlân'ın kışın nehrin donması ve hayvanların donmuş nehir üzerinden geçme hikayelerini aynı şekilde el-Gırnâtî de anlatmıştır. Hatta el-Gırnâtî bu nehir üzerinde bizzat kendisi yürümüştür.⁵¹⁰

el-Gırnâtî'nin aktardığına göre Bulgar büyük bir şehirdir. Bütün yapıların sütunları çam ağacından, duvarları ise meşe ağaçlarından imar edilmiştir. Ülke çok geniştir ve etrafında birçok millet yaşamaktadır. İbn Fadlân'ın gece ve gündüz süreleriyle alakalı anlattığını aynı şekilde el-Gırnâtî de bu bölümde anlatmaktadır. Ayrıca Bulgar ülkesindeki soğuğa da dikkat çekmiştir. Seyyahımız Bulgar Türklerinin ülkesinde Ramazan boyunca kalmıştır ve oruç tutmakta çok zorlandığını söylemiştir. Bulgar Hakan'ı kışın çok şiddetli olduğu zamanlarda başka ülkelere saldırır, onların kadınlarını, çocuklarını, kızlarını ve atlarını ganimet olarak almış. el-Gırnâtî'nin tabiriyle Bulgar Türkleri soğuğa karşı en dayanıklı ve sabırlı halktır. Çünkü bal orada çok ucuz olduğu için Türkler balı çokça tüketirdi.⁵¹¹

Bulgar memleketinde birçok millet yaşardı ve bunlar Bulgar Hakanına haraç öderdi. el-Gırnâtî'nin aktardığına göre Bulgar "bilge adam" anlamına gelmektedir. Bu adam Müslüman Türk tüccarlardan biridir ve ticaret maksadıyla bu topraklara gelmiştir. Kendisi din alimi ve tıp doktorudur. Onun sayesinde Bulgar Türkleri Müslüman olmuştur. Ayrıca bu adamın ismi yüzünden onlara Bulgar denmiştir.⁵¹²

Bulgar topraklarına İslam ülkelerinden kılıç ihracatı yapılırdı. Bulgar Türkleri de bu kılıçları alıp komşuları Ruslara satarlardı.⁵¹³ Bulgar Türklerini bu tarz rivayetlerden yola çıkarak tüccar bir kabile olarak nitelendirebiliriz.

⁵¹⁰ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 127-128

⁵¹¹ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 128-129

⁵¹² el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 130

⁵¹³ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 132

İdil Türklerinin siyasi hayatları da gelişmişti. Bir kişi, başkasının cariyesine veya çocuğuna veya atına kötü davrandığında ya da zulmettiğinde, bu kötü niyetli kişiden bu kötü muamelesinden dolayı bir miktar para alınırdı. Eğer parası yoksa bu yaptığı kötü işten dolayı çocukları ve ailesi satılırdı. Ailesi yoksa kendisi köle olarak satılırdı. Onu kim satın aldıysa, o kişiye borcunu ödeyene kadar kölelik yapardı. Sahibinden yaptığı hizmetlerden ötürü de herhangi bir karşılık alamazdı.⁵¹⁴ Türklerde kölelik ve cariyelik sisteminin olduğunu bu tarz rivayetlerden anlamaktayız. Eski Türklerde köleliği Arap kaynaklarının dışında Çin kaynaklarından da öğrenebiliyoruz. O asırlarda Çin'de son derece gelişmiş olan kölelik kurumu buradan Türk kavimlerine de geçmiştir. Bunun geçiş sebebi ise Çin-Türk savaşlarında alınan esirlerdir. Hunlardan itibaren Türklerde kölelik sistemi kaynaklarda bahsedilmektedir. Ayrıca Orhun yazıtlarında "kul" ve "cariye" gibi kelimelere rastlamaktayız. Uygular döneminde ise köle satış sözleşmelerinden bu müessesenin varlığını daha net anlayabiliyoruz.⁵¹⁵

Bulgar Türklerinin şehirleri güvenliydi. Müslümanlardan birisi onlardan birisiyle ticaret yaptığı esnada o kişi iflas ederse, hanesi ve ailesi satılıp, bu tacire verilirdi. Bu bilgilere ilaveten seyyahımız, İdil Türklerinin cesur, Hristiyan ve Nesturî mezhebine mensup olduklarını söylemiştir.⁵¹⁶

Burada büyük ihtimalle İdil Türklerinin bir kısmından bahsetmektedir. Çünkü İdil Türklerinin birçoğu seyyahımızın gezisi sırasında Müslüman olmuşlardı.

el-Gırnâtî yine aynı topraklarda başka bir Türk kavmine rastlamıştır ancak bu kavmin kimler olduğunu isim vermediği için anlayamamaktayız. Bu kavmin Türk olduğunu ise seyyahımızın sakallarını traş ederlerdi detayından anlamaktayız. Çünkü İbn Fadlân olsun el-Gırnâtî olsun birçok kez Türk geleneklerinde sakal kesmenin bulunduğunu zikretmişlerdir. Bu Türk kavmi büyük bir nehir üzerinde yaşardı ve kunduz avlardı. On yılda bir meydana gelen bir sihir onların üzerine kötülük getirirdi ve kadınları bir anda yaşlanırdı. Bunun üzerine Türkler bu kadınları ellerinden sıkıca bağlayıp nehre atardı. Böylelikle bu sihri bertaraf etmiş olurlardı. Ayrıca bu Türk

⁵¹⁴ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 136

⁵¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkznz. İsmail Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik", **Belleten**, Ankara, 1983, C: XLVII, Sy. CLXXXVII, s. 805-828

⁵¹⁶ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 136-137

kavmi putperestti. el-Gırnâtî'nin bir süre beraber yaşadığı bu Türkler, Bulgar Türklerine vergi öderlerdi. Bunların da şehirleri güvenliydi. Farklı farklı ağaçlar yetiştirirler ve sonrasında bu ağaçlara secde ederlerdi.⁵¹⁷

el-Gırnâtî Gur Kuman diye isimlendirilen ve Türkçe konuşan bir kavime rastladığını söylemektedir. Bu kavim ok atıcılığında çok mahirdi ve yapıları Mağriplilerinkilere benzerdi. Ayrıca bu insanlar şefkatli ve merhametli olmalarıyla bilinirlerdi.⁵¹⁸

Bu halk büyük ihtimalle Kıpçaklarla akraba olan Kumanlardır. Karadeniz'in kuzeyinde yaşamaktadırlar. Özellikle Doğu Karadeniz'in sahillerine göç etmiş birçok Kuman Türkü vardır.

el-Gırnâtî Gur Kuman'dan sonra Ankuriyye dediği büyük ihtimalle Macar toprağı olarak anılan Hungarya bölgesine seyahat etmiştir. Burada Başkurtların yaşadığını söylemektedir.⁵¹⁹ Ancak burada yaşayan Başkurtlar ile İdil bölgesindeki Başkurtlar arasında bir ilişki yoktur. Bu bölümden sonra Başkurt ismi ile anlatılan rivayetler Karadeniz'in kuzeyinde ve kuzeybatısındaki Peçenekler, Kumanlar ve Macarlar gibi Türk boylarıyla ilgilidir.

Başkurtların bulunduğu Ankuriye Türk topraklarının ilkiydi ve Frenklerin topraklarına kadar sınırları vardı. Başkurt Türkleri cesur ve kahraman bir topluluktur. Nüfusları çok kalabalık olup yaşadıkları bölge Ankuriyye olarak anılır ve toplam seksen yedi kısımdan oluşurdu. Her bölümün kaleleri, köyleri, dağları, ormanları, kasabaları ve bahçeleri vardı. Orada Başkurt Türklerinden başka Faslılar ve Harezm Türkleri de yaşamaktaydı. Harezmîler Rum idarecilerle iyi ilişkiler içindeydi ve onlara hizmet ederlerdi. Hristiyanlar ile birlik olup yardımlaşırldı. Müslüman olduklarını gizlerlerdi. Ancak orada yaşayan Mağripliler Hristiyanlara savaşta müttefik olmaları dışında hizmet etmezler ve Müslümanlıklarını gizlemezlerdi.⁵²⁰

el-Gırnâtî orada üç sene kaldığını ve şehirlerinden sadece dört tanesini gördüğünü bildirmektedir. Bu topraklarda yaşayan insanların bolluk ve bereket içinde

⁵¹⁷ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 137

⁵¹⁸ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 137

⁵¹⁹ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 138

⁵²⁰ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 138

yaşadıklarını söylemektedir. Ayrıca orada kendisine birkaç tane Rum cariyesi almıştır. Bu cariyelerden bir tanesi el-Gırnâtî'den hamile kalmış ancak bebek ölü doğmuştur. O cariyeyi azat ederek ismini Meryem koymuştur. Saksın şehrine giderken onu da yanında götürmek istemiş ancak Saksın'daki Türk çocuklarının annesinin Meryem'e zarar vermesinden korktuğu için onu gerisinde bırakmıştır.⁵²¹

Başkurt hükümdarı her zaman Rum ülkeleriyle savaş ederdi. el-Gırnâtî, Rumlarla yapılan savaşta Müslümanların Başkurt hükümdarının yanında olmaları için çalışmalarda bulunmuştur. Bir savaşta Rumları bozguna uğratarak Konya askerlerinden olan Türkmenlerle beraber Başkurt topraklarına geri gelmişlerdi. el-Gırnâtî ile Rum Kralı arasında geçen diyalog Türklerin başka dinden olan tebaalarına nasıl davrandığına onlara nasıl dini özgürlük verdiklerine dair bir fikir edinmemizi sağlayacaktır: "Bizans Hükümdarı sordu:

“-Başkurt Hakanının topraklarına gelip bizimle savaşma sebebi nedir?

-Başkurt Hakanının yanında Müslüman askerler bulunur. Hakan onları dinlerini yayma konusunda serbest bırakmıştır. İşte bu yüzden onlar senin ülkeneye ordularla gelip savaşıyor.

-Yanımda bana karşı savaşmayan Müslümanlar var ama!

-Sen onlara Hristiyan olmaları için baskı yapıyorsun.

-Müslümanları Hristiyan olmaları için asla zorlamayacağım. Onlara mescit yapacağım ki benimle beraber harp etsinler."⁵²²

Bu diyalogdan anladığımız kadarıyla Türk Hakanları kendi tebaasından olan Müslümanlara dinlerini yaymaları için serbestlik tanımıştır. Bu bir devlet yönetme stratejisidir. Amaç azınlıkların gönlünü hoş tutup, onlardan azami fayda sağlamaktır. Eski Türkler bu amaca uygun olarak ülkelerindeki azınlıklara veya kendi halkından olanlara dini konularda hiçbir şekilde baskı uygulamamış, her dine ve mezhebe eşit nazarıyla bakmıştır.

⁵²¹ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 139-140

⁵²² el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 140-141

Başkurt Meliki Kezâlî⁵²³ olarak adlandırılırdı. Zenginlik bakımından Rum Melikinden çok daha zengindi. Ordusu çok büyüktü. Şehirleri Bizans beldelerine nazaran çok daha genişti. O Avrupalılarla aynı dindendi. Çünkü Başkurt Hakan'ı Avrupalı biriyle evliydi. Buna rağmen o Avrupa'daki şehirlere saldırır ve oranın halkını esir alırdı. Bütün milletler onun büyük ordularından ve cesaretinden korkardı.⁵²⁴

Rivayetten anladığımız kadarıyla Başkurt hükümdarı evlendiği yabancı kadının dinine sempati duymuş ve o dine girmiştir. Burada seyyahımız kadının hangi dinden olduğunu belirtmemiş olmasına rağmen o dönemde Avrupa'da hâkim dinin Hristiyanlık olduğu bilinmektedir. Bütün tarihselliğiyle bu durumu analiz etmek istediğimizde, Türkler genelde yabancı insanların dinlerine ve adetlerine hoşgörüyü bakmışlar hatta kendi dinleri ve örfleriyle diğer gelenekleri harman haline getirmişlerdir. Tabii ki bunu bütün Türk kabileleri için söylemek doğru olmaz.

Başkurt hükümdarı, el-Gırnâtî'nin Müslümanları içki tüketmekten, zinadan uzak durmaları gerektiğini anlattığını ve kölelerinden dört kişiyi azat ettiğini duyunca ona şöyle der:

"Bu makul bir durum değildir. Çünkü şarap vücudu dinamikleştirir. Kadınlar ise insanın basiretini ve vücudunu güçsüzleştirir. Demek ki İslam akıl dini değildir." el-Gırnâtî de tercüman vasıtasıyla ona şöyle söyler: "Hükümdara de ki Müslümanların metodu Hristiyanlarınki gibi değildir. Hristiyanlar şarap içer ancak sarhoşluk bilmezler, bu da onların gücünü arttırır. Ama içki içen Müslüman, sarhoş olur, akı gider, mecnun gibi olur, zinaya yönelir, öldürülür, küfre bulaşır, bütün iyiliğini kaybeder, atını ve silahını başkasına verir, haz için parasını harcar. Ona savaşmayı emrettiğinizde ne silahı olacak ne atı ne de parası. Çünkü içki onu mahvetmiştir. Beni anladığınızı düşünüyorum. Onları isterseniz katledin, darp edin, kovun; isterseniz at ve silah verin yine de ifsada uğrayacaklardır. Ancak senin ordundan olup cinsel hayatı için evlenenler bunun dışındadır. Onlar çoğaldıkça senin de askerlerin artacaktır." Bunun üzerine Kezâlî şöyle buyurur: "Bu alimi dinleyin. O gerçekten çok zeki bir kişi.

⁵²³ **Kazalî:** Metinde Kazâlî olarak geçer ve Başkurt hükümdarına verilen unvan olduğu söylenir. Ancak Başkurt Kıpçak boylarına baktığımızda Kazalî boyu olarak isimlendirilen bir boyun olduğunu görmekteyiz. el-Gırnâtî büyük ihtimal bu boyun Başkurt ve Kıpçaklara liderlik ettiği döneme denk gelmiştir. Hükümdarın unvanı da boyun isminden ileri gelmektedir. (Mehmet Kıldıroğlu, **Kırgızlar ve Kıpçaklar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013, s. 303)

⁵²⁴ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 141

İstedığınızle nikah kıyın ve ona karşı gelmekten sakının." Sonrasında da el-Gırnâtî "Bu hükümdar rahiplerin dediklerine karşı çıktı ve cariyeleri bütün herkese helal saydı. O hükümdar Müslümanları severdi."⁵²⁵

Türk hükümdarları yanlarında bulunan bilge insanların sözlerine saygı gösterir ve önem verirdi. Her zaman etrafındakilere danışır ve o kişilere fikirlerini sorar, ardından kendi fikirlerini oradaki değerli bilgilere göre şekillendirirdi.

Başkurt'ta fil büyüklüğünde sığırlar vardı. Onların derileri ve kafaları ancak bir kağıyla taşınabilirdi. Türkler bu hayvanları avlardı ve bunlara antilop derlerdi. Etleri çok güzel, besleyici ve yağlıydı. Boynuzları fillerin dişlerine benzerdi.⁵²⁶ Başkurtlar da avcılık konusunda diğer Türk kavimleri gibi mahirdi ve diğer Türk boyları gibi genellikle etle beslenirlerdi. Bu hayvanların büyük olması konusunda el-Gırnâtî mübalağa yapmaktadır. Ayrıca bu bölümde seyyahımız Türklerin uzak ülkelerden gelen uzun boylu ve savaşçı kişilere aşırı derece de saygı duyduğundan bahsetmektedir.⁵²⁷

el-Gırnâtî'nin bir Türk ili olan Harezm'le alakalı aktardığı bilgilere göre orası beş yüz kilometrelik bir alandır. Birçok kalesi, şehri, kalesi ve kasabası bulunmaktadır. Meyve çeşidi olarak çok zengin bir bölgedir. Özellikle karpuzları meşhurdur. Harezm Türkleri kültürlü, soylu ve bilinçlidirler.⁵²⁸

el-Gırnâtî eserinde Türklerin kültürleri, dinleri, sosyal yaşantıları gibi konular hakkında bilgiler vermiştir. Bu bilgilerin bir kısmı tarihsel gerçeklik ve önceki seyyahların anlatılarıyla uyum sağlarken, aktardığı bazı bilgiler ise hayal ürünü olarak kalmaktadır.

3.3. İbn Havkal Seyahatnamesi'nde Türk Figürü (Sûretu'l Arz)

İbn Fadlân ve el-Gırnâtî seyahatnamelerindeki Türklerle alakalı rivayetleri aktardıktan ve değerlendirdikten sonra sıra bir diğer müellifimizin eseri olan *Suratu'l arz*'a geldi. Diğer iki seyahatnameden biraz daha farklı olan eserimiz diğer eserlere göre daha fazla coğrafi detay içermektedir. İbn Fadlân seyahatnamesinin amacı dini

⁵²⁵ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 141-142

⁵²⁶ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 142

⁵²⁷ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 145

⁵²⁸ el-Gırnâtî, **a.g.e.**, s. 146

ve siyasiyken, el-Gırnâtî'nin ise ticari, ilmi ve diniydi. Ancak İbn Havkal bir coğrafyacıdır. Bu yüzden seyahatname olarak vasıflandırdığımız eserinde coğrafi konuların ağırlıklı olması olağandır. Buna rağmen Ramazan Şeşen'in tabiriyle de teknik bir coğrafya eserinden çok seyahat kitabıdır. Çünkü İbn Havkal çoğu bilgiyi diğer coğrafyacıların aksine başkalarının eserlerinden aktarmamış kendi gözlemlerine dayalı bilgileri eserinde kayıt altına almıştır. Bu bölümde de Türkler hakkındaki rivayetlere ve tasvirlere değinmenin yanında Türk ülkelerinin coğrafi özelliklerine de değineceğiz.

Rum diyarına; Sakalibe'nin, Sakalibe'ye sınırı olan Ruslar'ın, Serîr'in, el-Lân'ın, Ermeniler ve Hristiyanlığı din olarak kabul etmiş toplulukların toprakları dahildir. Çin diyarına ise; Mâverâünnehir dışındaki Türk memleketleri, Tibet'in bir bölümü ve bu kavimlerden pagan olanları dahildir.⁵²⁹

İbn Havkal Rum ve Çin topraklarının sınırlarını belirlerken İdil Türklerini ve Hristiyanlığı kabul eden Türkleri (Kıpçaklar, Macarlar) Rum (Bizans) topraklarına dahil etmiş, Ceyhun nehri çevresindeki Türkler (geneli Müslüman) dışında kalan Çin topraklarına yakındaki pagan inanca sahip Türkleri ise Çin topraklarında zikretmiştir.

İslam topraklarının kuzey kısmında Bizans ve buna dahil olan el-Lân (Alanlar), Ermeniler, er-Rân, Serîr (Avarlar), Hazarlar, Ruslar, İdil Türkleri ve Türkler'den bir bölümünün toprakları, Çin diyarının bir bölümü ve ona sınırı olan Türk ülkeleri bulunurdu. Bizansın kuzeyinde Çin İmparatorluğunun sınırı vardı. İbn Havkal Türklerle Bizans arasındaki Slavlar ve Bizans'a sınırı olan ülkeleri Bizans'a ilave etmiştir.⁵³⁰

Fergana'dan ötesi bütün Karluk⁵³¹ topraklarını geçip Dokuz Oğuz topraklarına gelinceye kadar yaklaşık otuz konaktı.⁵³²

⁵²⁹ Ebu'l Kâsım b. Havkal en-Nusaybî, **Sûretu'l arz**, Beyrût, Mektebetu'l Hayât,1996, s. 19

⁵³⁰ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 20

⁵³¹ **Karluklar:** Orta Asya tarihinde çok önemli bir rol oynamış Türk boyudur. Karluklar Çin kaynaklarının aktardığına göre, Göktürk Devleti'nin önemli boylarından biridir ve Beşbalık'ın kuzeybatısında, daha yoğun bir şekilde de Altay dağlarının batısındaki Kara İrtiş nehriyle Tarbagatay topraklarında ikamet ediyorlardı. (Hüseyin Salman, "Karluklar", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXIV, s. 509)

⁵³² **Konak:** Eski Türkçe 'de kullanılan bir ölçü birimidir. İki konak arası 12 saattir. Kilometre cinsi olarak 40 kilometrelik bir mesafeyi gösterir. (Sevim Yılmaz Önder,"14.Yüzyıldan Bugüne Türkiye Türkçesinde Toprak Ölçümü", **Acta Turcica**, İstanbul,2012, C: IV, Sy 1, s. 73)

Okyanus sahilini takip edip iç kısımlara girince Ye'cûc ve Me'cûc ülkesine varılırdı. Sonra Sakalibe topraklarının gerisinden Bulgar Türklerinin ve Slavlar'ın ülkesine girilirdi. Ye'cûc ve Me'cûc topraklarından Sakalibe'ye ve Bulgar Türklerinin ülkesine kadar kırk konaktı. Rum topraklarına dahil olan Sakalibe ile Şam arası da altmış konaktı.⁵³³

Çin ülkesi 12 aylık yol genişliğindeydi.⁵³⁴ Doğu sınırından başlayıp, Tiber, Dokuz Oğuzlar ve Kırgız toprakları üzerinde yürüdükten sonra, Kimeklar'ın memleketini geçerek denize yani batıya varıncaya kadar dört aylık yol mesafesi vardı. Çin topraklarında muhtelif lügatler konuşulurdu. Karluklar, Oğuzlar, Kimekler⁵³⁵, Kırgızlar, Oğuzlar ve bütün Türklerin dili aynıydı. Bunlar birbirleriyle anlaşılırdı.⁵³⁶

Burada İbn Havkal'ın Çin ve Türk kaynaklarında adı zikredilmeyen Kimeklerden bahsetmesi Türk tarihi açısından önemlidir. Çünkü 10. yüzyılda Türk alemi temsil eden ve birbirlerini dillerini kolaylıkla anlayabilen beş Türk kavminden biri olan Kimekleri ilk ele alan coğrafyacı İbn Havkal'dır. Ayrıca Çin topraklarında yaşayan Türkler arasında dil birliğinin olduğuna da yine İbn Havkal'dan öğrenmekteyiz.

Türk topraklarında devletiyle özdeşleşmiş idareciler bulunurdu. Oğuzlar'dan bahsederek, onların ülkesinin sınırı Hazarlar, Karluklar, Kimekler, Bulgar ve İslam beldelerinden olan Cürcan-İsbicab ve Farab'a yakındı. Kimekler'in ülkesi kuzey tarafta Karluklar'ın gerisinden başlayarak Oğuzlar, Sakalibe ve Kırgızların arkasında kalırdı. Ye'cûc ve Me'cûc ise kuzey yönünde Sakalibe ve Kimekler'i geçtikten sonra gelmekteydi. Türk toprakları yüksek dağlarla çevrili olduğu için hayvanlar oraya giremezdi. İnsanlar sadece yürüyerek oraya girebilirlerdi. Kırgızlar ise Dokuz Oğuzlar, Kimeklar, Karluklar, Oğuzlar ve Okyanus arasında kalmaktaydı. Dokuz Oğuzlar çok büyük bir kabileydi. Tibet, Kırgızlar, Çin ve Karluklar arasında geniş toprakları vardı. Çin, Okyanus ile Fars Boğazı ve Tibet arasındaydı. İdil Bulgarlarının

⁵³³ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 21-22

⁵³⁴ Yaklaşık 12.000 kilometre.

⁵³⁵ **Kimekler:** 9. ve 10. asırda Sibiry'a'daki İrtiş Nehri civarında yaşayan Türk boyudur. Kimek adı Orhon yazıtlarında ve Çin kaynaklarında da geçmez. Bazı tarihçilere göre Tatar asıllıdır. (Faruk Sümer, "Kimek ", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXVI, s. 25)

⁵³⁶ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 23

ülkesinin genişliği ve uzunluğu iki aylık yol mesafesindeydi. Orada bulunan Bulgar şehri ise küçük bir şehirdi. Burası ünlü bir yerdi ve civarındaki ülkeler için liman görevi üstleniyordu. Ruslar burayı yerle bir edip yağmaladılar. 358/969 yılında Semender, Hazaran ve İtil'i yıktılar. Ardından Bizansa ve Endülüs'e döndüler ve iki gruba ayrıldılar. Ruslar düzensiz, barbar, Bulgar ülkesi civarında, Bulgar ile Sakalibe arasında bulunan bir ulustu. Türkler'den bir topluluk topraklarını terk ederek Hazarlar ile Bizans arasında kalan topraklara göç etmişlerdi. Bunlara Peçenek ismi verilir. Peçeneklerin şu anki memleketleri eski yurtları değildi. Burayı başka milletlerden alıp hükmetmişlerdi. Hazar kelimesi insanlardan bir gruba verilen addı. Hazarların şehri büyük değildi ve iki bölümden oluşurdu. Bu iki bölümden birine, üzerinde bulunduğu nehrin ismini yani İtil, diğer bölümüne de Hazaran denmekteydi. Bu nehir Rus topraklarından doğardı. Bu başkentin fazla toprağı yoktu ve küçüktü. Bu bölge Hazar denizi ile Serîr⁵³⁷, Oğuzlar ile Ruslar arasında kalmaktaydı.⁵³⁸

Hazar denizinin doğu tarafında Deylemistan⁵³⁹'ın bir bölümü ile Cürcan, Taberistan, Harezm ve bunların arasındaki çölün bir kısmı bulunurdu. Batı yönünde Arrân⁵⁴⁰, Serir sınırları, Hazar beldeleri ve Oğuz çölünün bir bölümü, kuzey yönünde ise Siyahkuh⁵⁴¹ civarlarında Oğuz çölü, güneyinde Gilan⁵⁴², Deylemistan ve buralara

⁵³⁷ **Serîr:** 5-12. yüzyıllar arasında dağlık Dağıstan bölgesinde hüküm sürmüş Hristiyan krallıktır. Krallığın sembolü tahttır ve bu yüzden Arapça serîr ismiyle anılırlar. Kökenleri Avarlara dayanır ve Avarca konuşurlar. (V. Minorsky, **A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th centuries**, Cambridge, W. Heffer&Sons Ltd., ts., s. 97)

⁵³⁸ İbn Havkal, **Sûretu'l arz**, s. 23-24

⁵³⁹ **Deylem:** İran'ın kuzeyindeki Gilan bölgesini oluşturan, Hazar deniziyle Kazvin arasındaki dağlık bölgenin ve orada yaşayan halkın adıdır. Deylemliler'in İran ırkından geldiğini söyleyenler olduğu gibi Arap Dabbe b. Üd kabilesinden geldiğini de iddia edenler vardır. Deylemliler ordularında çok sayıda Türk askeri bulunmasına rağmen Türkleri çoğu zaman düşman olarak görmüşlerdir. (Tahsin Yazıcı, "Deylem", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: IX, s. 263-265)

⁵⁴⁰ **Arran:** Orta Çağ'da Kafkasya bölgesindeki bir bölgenin ismidir. Eski Yunan ve Romalılar zamanında Albania ismi verilen bölge Müslümanlar tarafından fethedilince Arran ismi verilmiştir. Alpaslan 1067'de Arran'ı ele geçirince bölgeye Türkmenler yerleşti. Oğuzlar Arran'ın bütün bölgelerine yerleştikten sonra Gence tam bir Türkmen şehri haline geldi. (Abdülkerim Özaydın, "Arrân", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: III, s. 394-395)

⁵⁴¹ **Siyahkuh:** Hazar Denizinin doğu kıyılarındaki dağlarla çevrili tarihi yarımadadır. Diğer adı Mangışlak'tır. Oğuzlar burada hayvanlarını otlattıkları için buraya "bin kışlak" anlamına gelen Mangışlak demişlerdir. Burada Alpaslan döneminde Oğuzlar yaşarlardı ve onların başında Kafşut adında bir bey bulunmaktaydı. (Ahmet Taşağıl, "Mangışlak", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXVII, s. 569-570) Bu büyük ihtimalle İbn Havkal'ın bahsettiği Oğuzlardan ayrılıp bu bölgeye gelen Oğuz grubudur.

⁵⁴² **Gilan:** İran'da bir bölge ve eyalettir. Türkçe'de Geylan denir. Abdulkadir Geylânî buralıdır. (Tahsin Yazıcı, "Gilan", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XIV, s. 68-69)

komşu beldeler bulunmaktaydı.⁵⁴³ Sağ yanında Abeskun⁵⁴⁴'dan Hazar'a kadar deniz kıyısında Abeskun'dan yaklaşık 50 fersah (yaklaşık 300 kilometre) uzaklıktaki köy görünüm bir yer olan Dihistan'dan başka hiçbir köye ve yerleşim yerine rastlanılmazdı. Dihistan'dan sonra Siyakuhtan başka insanın ikamet ettiği bir yer yoktu. Siyahkuhtan Oğuz Türklerinden bir grup iskân eder. Bunlar Oğuzlar ile aralarında çıkan bir ihtilaftan dolayı yakında zamanda buraya hicret etmişlerdir. Bu beldede geniş otlaklar ve su pınarları vardı. Siyahkuh, Abeskun'a göre denizin sağ bölümünde kalırdı. Abeskun'dan itibaren sol tarafta Hazar'a kadar Babülebvbab ile Hazar arasındaki az bir mesafe haricinde, yan yana yapılar yer almaktaydı. Abeskun'dan Curcan sınırını güzergâh belirleyip Taberistan, Gilan, Deylemistan'a uğradıktan sonra Arran ülkesine varılırdı. Mukan⁵⁴⁵'dan Şirvan Şah'ın memleketi Babülebvbab⁵⁴⁶ yönüne iki günlük yol vardı. Şirvanşah'ın ülkesi Semender yönüne kadar dört günlük uzunluk ve genişlikte yerleşim yeri idi.⁵⁴⁷

Semender'den İdil Türklerinin topraklarına kadar yedi günlük mesafe boyunca çöl bulunmaktaydı. Hazar denizinde Siyahkuh yönünde dar bir geçit bulunurdu. Rüzgâr gemileri bu dar geçide sürüklediği dönemde gemilerin paramparça olmasından çekinilirdi. Gemiler buraya sürüklenip alabora oldukları zaman, bir şey bulmak mümkün olmaz çünkü malların neredeyse hepsine Türkler el koyardı. Türkler gemilerde ne var ne yok yağmalardı.⁵⁴⁸

Hazar belli bir bölgenin adıydı ve başkenti İdil'di. Aslına bakarsak İdil, Rus ve Bulgar topraklarından doğup Hazar denizine dökülen nehrin ismiydi. Bu şehir iki kısımdan oluşurdu. Nehrin batısında kalan tarafa Hazaran denirdi. Doğu kısmında kalan taraf ise İdil'di. Hazarların Hakan'ı Hazaran ismi verilen batı tarafında ikamet

⁵⁴³ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 327

⁵⁴⁴ **Abeskun:** Orta Çağ döneminde Hazar Denizinin güneybatı sahillerindeki Gorgan eyaletindeki ticari limandır. Gorgan Nehrinin çıkış noktasının yanına kurulmuştur. İsveçli arkeologlar; “*Abaskun, Gümüş Tepe'deki zengin mezarlıklarla tanınmalıdır.*” derler. (<http://www.iranicaonline.org/articles/abaskun>)

⁵⁴⁵ **Mûkân:** İçinde birçok köyün ve meranın bulunduğu Türkmenler tarafından hayvanlarını otlatmak için ele geçirilmiş, Azerbaycan'ın en büyük ve ünlü şehirlerinden biridir. (İbnu'l Esîr, **el-Kâmil fi't târîh**, thk. Dr. Muhammed Yusuf ed-Dekkâke, Beyrût, Dâru'l Kutubu'l A'lemiyye, 1987, C: VI, s. 21)

⁵⁴⁶ Babülebvbab: Dağıstan'da Hazar denizinin kuzeybatı sahillerinde bulunan tarihi şehirdir. Bu şehirde bir de eski dönemlerde çok önemli bir ticaret merkezi olan gemi limanı vardır. Diğer adı Derbend'dir. (Saleh Muhammedoğlu Aliev, "Derbend", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: IX, s. 164-166)

⁵⁴⁷ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 329

⁵⁴⁸ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 330

ederdi. Hazar dilinde Hakan'a beg denirdi. Şehrin her iki yakası da surlarla çevriliydi ve şehrin uzunluğu bir fersah yani 5.5 kilometre kadardı. Bununla beraber, şehrin yerleşim yerleri dağınıktı. Hazar Türklerinin binaları ahşaptan olup üzerleri keçe kaplıydı ve otağlara benzerdi. Hazarlar birçok evi ahşaptan yapmalarına rağmen bazı evleri de kerpiçten yapmışlardır. Hazarların çarşıları ve hamamları bulunurdu. Hazarlar arasında birçok Müslüman da yaşırdı. Söylentilere göre bunlar on bin kişiden fazlaydı. Şehirde irili ufaklı otuz mescit bulunmaktaydı. Hükümdarın sarayı tuğladan yapılmıştır ve nehrin uzağında kalırdı. Hükümdardan başka kimse tuğladan ev yapamaz çünkü o buna izin vermezdi. Şehir duvarlarının dört tane kapısı bulunurdu. Bunlardan birisi nehre bakan tarafta, diğeri de şehrin kırsal yönüne bakan yöneydi.

549

Hazar Begi Yahudi dinine mensuptu. Onun dört bin civarında memuru olduğu söylenmektedir. Şehrin iki yakasında da Yahudiler, Hristiyanlar, Müslümanlar ve paganlar bulunurdu. Bu dinlerin takipçileri arasında en çoğunu Müslümanlar, en azını ise Yahudiler temsil ederdi. Onların ahlak normları ve adetleri pagan geleneklerine göre idi. Birbirlerini gördüklerinde secdeye kapanırlardı. İslam, Hristiyanlık ve Museviliğe aykırı olan eski örflerine göre hüküm verirlerdi ve bu örflere göre iş yaparlardı. Hazar ordusuna kayıtlı on iki bin kişi vardı. Onlardan birisi öldüğünde yerine başkası vazifelendirilirdi. Bu askerlerin belli ve devamlı gelirleri, sabit maaşları yoktu. Öyle ki paraları çoğu zaman geç ödenirdi ve bu da az bir miktardı. Başlarına bir musibet geldiğinde veya savaşmaları gerektiğinde beglerinin yanında toplanırlardı. Hükümdarın kervanlarını korurlar ve vergi toplarlardı. Ayrıca hükümdar, civarda yaşayan halktan ve diğer kabilelerden vergi olarak yiyecek ve içecek alırdı.⁵⁵⁰

Hazar beginin Müslümanlardan, Yahudilerden, Hristiyanlardan ve putperestlerden oluşan yedi tane baş hâkimi vardı. Bu hakimler aristokratların ve halkın davalarına bakarlardı. İhtiyaç sahipleri direkt olarak hükümdara isteklerini arz edemezdi. Bu hakimler ile hükümdar arasında elçiler vardı. Hakimler gerçekleşen vukuatlar hakkında ve aralarındaki ihtilafların çözümü için hükümdara elçiler gönderip onun reyini alırlardı. Bunun üzerine hükümdardan gelen emir onlara elçiler

⁵⁴⁹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 330

⁵⁵⁰ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 330

vasıtasıyla ulaşırdı. Bazı zamanlarda hükümdar mantık dışı hurafe denilebilecek kararlar alırdı.⁵⁵¹

İdil şehrinin çok fazla köyü bulunmamaktaydı. Ekim alanları dağınıktı ve İdil Türkleri yazları ekmek istedikleri şeyleri eker, çiftçilik yaparlardı. Ekim alanları ya şehrin yakınında ya da yirmi fersah yani seksen veya doksan kilometre uzağında bulunurdu. Ekinlerini hasat ettikleri zaman, mahsulleri nehre veya yakında bir yere taşırlardı. Uzak yerdeki mahsulleri gemilerle nehir üzerinden getirirlerken, yakın olan yerlerdeki mahsulleri kağnılarla şehre taşırlardı. Çoğu zaman pirinç ve balık yerlerdi. Bal, mum, yün gibi şeyleri ihraç ederlerken, aslında bunları da Ruslardan ve Bulgarlardan alırlardı. Civara sattıkları kunduz derileri de Rus, Bulgar ve Kiev'deki nehirlerden çıkarılırdı. Onların ülkelerine Ye'cûc ve Me'cûc tarafından inilirdi.969 senesinde Ruslar burayı tahrip etmişlerdi. Ruslar'ın ticari mallarının son durağı her zaman Hazaran'dı. Rusların getirdikleri mallardan Hazar Türkleri vergi alırlardı.⁵⁵²

Hükümdar şehrin batı kısmından otururdu ve memurları ve askerleri tamamen Hazarlıydı. Hazarlar'ın dili Türkler'in dilinden ve Farsça'dan farklıydı. Hazarların dili hiçbir milletin diline benzemezdi. İdil nehrinin doğudan gelen ve Kama adı verilen bir kolu vardı. Kama kolu Kırgız ülkesinden doğardı, batıya doğru akardı, Rus, Bulgar ve Burtas şehirlerinden geçerek Hazar denizine dökülürdü.⁵⁵³ İbn Havkal burada Hazar Dilinin ne Türkçeye ne de Farsçaya benzediğini hatta hiçbir dil ile bağlantısı olmadığını söylemiştir. Ancak Hazar Hakanlığı birçok tarihçi ve bilim adamının belirttiğine göre ilk Türk devletlerinden birisidir. Hazar Hakanlığıyla alakalı elimizde birçok materyal olmasına rağmen, dilleriyle alakalı aynı şeyi maalesef söyleyememekteyiz. Hazarlar bunca tarihlerine rağmen, yazılı bir metin bırakmışlardır. Bu metin de Göktürk Alfabesine yakın bir alfabeye yazılmıştır. Buna rağmen Hazar dilinin Türk lehçelerinin hangi koluna bağlı olduğunu tam olarak söyleyememekteyiz. Türkçeyle bağlantısını da özel isimler ve yer adlarıyla çıkarmaktayız. Mesela beg kelimesi İbn Fadlân, İstahrî ve İbn Havkal tarafından zikredilmiş olup kelime köken itibarıyla Türkçe'dir. Bunun dışında çul, kaan, hatun,

⁵⁵¹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 331

⁵⁵² İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 333

⁵⁵³ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 333

tarkan, tarhan, avcı, bulan yani Kırgızca geyik, alp vs. gibi kelimeler Hazarca'da kullanılmaktaydı. Hazarca daha çok Bulgar Türkçesinden kelime almıştır. Farsça ve Rumca kelimeleri de bünyesinde barındırır. Bu karışıklıktan dolayı İbn Havkal Hazar Dilini ne Türkçe ile ne de Farsça ile ilişkilendirememiştir.⁵⁵⁴

İdil nehrinin yetmiş kadar kolu olduğu söylenmekteydi. Nehrin asıl kaynağı ise Hazaran'dan akarak denize dökülürdü. İdil Nehrinin suları Ceyhun'dan fazlaydı. Suları o kadar boldu ki denize döküldükten sonra denizin suları içinde iki günlük yol kadar akardı. Nehrin suyu denizin suyuna galip gelir denizin içinde kalan tatlı nehir suyu donardı, denizin rengini nehrin suyunun rengi alırdı.⁵⁵⁵

Hazar ülkesinin bir bölgesi daha bulunurdu. Bu bölgenin de Semender ismiyle anılan bir şehri vardı. Bu şehir İdil ile Babülevbab arasında kalırdı. Bu şehre Derbend de denirdi. Derbend şehrinin etrafında çok bahçelik vardı. Denilene göre, bu şehirde kırk bin asma varmış. 969 yılında Cürcan'da bulunduğu sırada, oranın Cürcan'a yakın olması hasebiyle bu konuda birisine soru sordum. Sorduğum adam "Bu asmalar ve bostanlarının ağaçları üstünde bir yaprak kaldıysa miskinlerin sadaka almaya hakları yoktur. (Çok verimli olduğunu söylemeye çalışıyor.) Ruslar buraya gelip onları mahvetti. Şehirde yaş ve kuru üzümün eser kalmadı." dedi. Bu şehirde Müslümanlar, muhtelif inançlara mensup fırkalar ve paganlar yaşıyordu. Rusların baskınından dolayı oradan hicret ettiler. Ancak topraklarının bereketli olması ve çiftçiliği iyi bilmelerinden ötürü üç sene bitmeden yine eski haline geldi. Semender'de mescitler, havralar ve kiliseler vardı. Ruslar bu saldırıları esnasında Hazar, Bulgar ve Burtas'ın hepsini kılıçtan geçirdiler ve buraları işgal ettiler. İdil Türkleri Derbend adasına gidip oraya sığındılar. Bir kısmı da Siyakuh adasına hicret etti. Onlar bu iki adada korku içinde yaşadılar. Semender'in evleri otağlardı. Binaları örülmüş ağaçtandı ve damları kubbe şeklini alırdı. Bunların başındaki lider Hazar Hakanı'nın akrabasıydı. Onlarla Serîr sınırı arasında 10 kilometrelik bir mesafe vardı. Serîr kralı ile Semender lideri arasında barış vardı. Serîr halkı Hristiyandı. Hazar ülkesinde Semender'den başka halkın toplu bir şekilde yaşadığı başka bir yer bulunmamaktaydı.⁵⁵⁶

⁵⁵⁴ Peter B. Golden, "Hazar Dili", **Belleten**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, C: XIX, s. 147-157

⁵⁵⁵ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 333

⁵⁵⁶ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 333

İbn Havkal, bir Türk kavmi olan Burtaslardan da şöyle bahsetmektedir: "Burtas, Hazarlara komşu bir topluluktur. Hazarlar ile dilleri farklıdır. Burtaslar İdil vadisine dağılmış bir boydur. Ayrıca Burtas bir bölgenin de adıdır. Hazar ve Rus kelimeleri de aynı şekilde bir bölgeyi temsil eder. Serir ise bir ülkenin ve bölgenin adıdır ayrıca bir kavmi ya da kabileyi temsil etmez."⁵⁵⁷

Hazarlar ile Türkler arasında benzerlik yoktu. Çünkü Hazarlar siyah saçlıydı. Bir bölümüne çok esmer olmalarından dolayı Kara Hazar derlerdi ve bunlar zencilere benzerlerdi. Hintlilere de çok benzerlerdi. Geri kalanları ise beyaz tenli, güzel ve parlak ciltli kişilerdi. Hazarlar'dan gelen köleler, çocuklarını satmayı ve birbirlerini köle yapmayı uygun gören paganlardı. Yahudiler ve Hristiyanlar ise birbirlerini köle edinmeyi caiz görmezlerdi. Hazarlar'ın ve onlara yakın topluluklar gömlek ve abadan ibaretti. Onlar sadece ihtiyacı olan elbiseyi giyerler fazlası bulunmazdı. Elbiseler Cürcan, Taberistan, Azerbaycan, Bizans tarafından gelmekteydi.⁵⁵⁸

Hazarların devlet yönetimine ve ülke idaresine gelince bu konuda son sözü her zaman Hazar Hakan'ı denenen liderleri söylerdi. Hakan, Hazar hükümdarından daha söz sahibi ve büyüktü. Hazar Hakanlığını ayakta tutan ve fayda veren oydu. Hükümdarlık onunla özdeşleşmiştir. Yöneticileri ölüp de yeni bir hükümdar atamak istedikleri vakit hakan yönetici olacak kişiyi yanına getirtirir, ona Allah'ı hatırlatır, tavsiyelerde bulunur, yapması gerekenleri ve yapmaması gerekenleri şeyleri anlatır ve doğru yoldan saptığı vakit nasıl bir günaha bulaşacağını söylerdi. Bazen idareci olarak vazifelendirmek istedikleri şahıs başına gelebilecek günah ve felaketleri duyduğunda, hükümdarlık makamını taşıyamayacağını ve daha dirayetli birinin bu işi yapması gerektiğini söyleyerek ve dindarlığı gereği hükümdarlık teklifini reddederdi. Hükümdar olacak kişiyi tahta oturtmak için getirdiklerinde ona hükümdarlık selamı verilir ve Hazarların büyük Hakan'ı onun boğazını bir iple sıkardı. Ölmeye yakın ona "Hükümdarlık sürenin ne kadar olmasını arzularsın?" diye sorarlardı, o da "Şu kadar" diye cevaplandırırdı. Bu süre bitmeden ölürse Allah'ın verdiği ecelle ölürdü. Kendi söylediği süreden fazla yaşarsa, bu süre dolduğunda öldürülürdü. Hakanlık makamına sadece asile ailelerin mensupları layık görülürdü. Hazarlar arasında hakanın emir ve

⁵⁵⁷ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 333-334

⁵⁵⁸ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 334

men hakkı bulunmamaktaydı. Ancak ona büyük saygı ve itibar gösterilirdi. Hükümdar dahil kim onun yanına girerse secdeye kapanırdı. Onun yanına sadece ihtiyacı olanlar girebilirdi.⁵⁵⁹ Bir kişi onun huzuruna girerse yüzünü toprağa sürer ve ardından secdeye kapanırdı. Sonra, Hakan oturmasına izin verene kadar ayakta dururdu. Hazarlar başlarına bir musibet geldiğinde ve savaş çıktığında Hakan'ı sarayından çıkarırlardı. Türklerden ve Hazarlara sınırı olan paganlardan birisi onu karşısında görürse geri döner ve ona saygılarından dolayı savaşmazlardı. Hakan vefat edince mezarına gelen herkes bineğinden inerdi ve kabrine doğru secdeye kapanırdı. Kabri gözden kaybolma mesafesine gelmeden bineğine binmezdi. Hazarlar liderlerine o kadar bağlıydı ki, bazen aralarından, Hakan'ın gözünde itibarlı, saygıya ve hürmete layık, onun yanında yüksek bir makamı olan birinin öldürülmesi gerekir de Hakan onun alenen katledilmesini istemezse, o kişiye kendi kendisini infaz etmesini söylerdi. Bu kişi de evine gidip intihar ederdi.⁵⁶⁰

Hakan soylu bir aileden gelmeli demiştik. Bu aile içinde zengin de fakir de bulunurdu. Kime sıra gelirse Hakanlık makamına o otururdu. Bu kişinin zenginliğine veya fakirliğine bakılmazdı. İbn Havkal güvendiği bir kişinin ona çarşıda ekmek satan bir gencin hakanlık makamını hak ettiğini hakan ölünce de onun hakan olması gerektiğini söylemiş. Ayrıca rivayete göre bu genç Müslümandı. Hakanlık Hazarlarda sadece Yahudi olanlara verilirdi. Hazarların altın kubbede bir tahtları bulunurdu. Savaş veya topluluğun başına gelecek bir felaket dolayısıyla ordugâh kurdukları vakit bu tahtı diğer her şeyin üstüne Hakan'ın oturması için düzenlenirdi. Şehirde bulunan Hakan'ın kasrı da hükümdarın ve diğer yöneticilerin sarayından yüksekteydi. Özel kanunlar gereği halktan Hakan için vergiler alınırdı.⁵⁶¹

Burtas bir mıntikanın ismiydi. Burtaslar'ın ahşaptan evleri bulunurdu. Burtaslar sayıca fazla ve güçlüydü Topraklarında dağınık bir şekilde ikamet ederlerdi. Başkurt da bir bölgenin adıydı. Başkurtlar iki kısımdan oluşurdu. Bir bölümü Oğuzların sonunda Bulgar ülkesinin arkasındaydı. Bunlar iki bin kişiden oluşup ağaçlıklarda yaşarlardı. Onlara bir şey yapılamaz ve Bulgar Türklerine bağımlıydılar. Başkurtlar'ın

⁵⁵⁹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 334

⁵⁶⁰ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 334

⁵⁶¹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 334-335

Peçeneklere komşu vatanları vardı. Bu Başkurtlar ve Peçenekler Bizans'ın sınırında oturan Türklerdendi. Bulgar Türklerinin dili Hazar Türkleriyle aynıydı. Burtasların dili ise farklıydı. Rusların dili de bütün hepsinden farklıydı. Bulgar bir bölgenin ve şehrin ismiydi. Ayrıca Bulgar Türkleri Müslümandı. Şehirlerinde cuma namazı için mescit vardı. Orada yazları gece süreleri kısa, kışları da gündüz süreleri kısaydı.⁵⁶²

Halaçlar⁵⁶³ bir Türk boyudur. Eski dönemlerde Hindistan ile Sicistan üzerindeki araziye hicret edip yerleşmişlerdi. Halaçlar, kılık kıyafetleri ve yaratılış açısından çobanlık mesleğine meyilli kimselerdi.⁵⁶⁴ Halaç topraklarına Kabil ve Vahan sınırları da dahildi. Horasan'ın batısında Oğuz çölü ve Cürcan nahiyesi, kuzeyinde Ceyhun Nehri ve Huttal'ın arkasındaki Türk ülkesinin bir kısmı vardır.⁵⁶⁵

Gur dağları Horasan sınırında, Bamyân'ın dışında uzanarak Pençir'e ulaşırdı. Oradan Vahan'a girer, Şaş bölgesindeki Türk memleketlerine uzanarak Kırgız topraklarına varırdı. Bu dağda çok sayıda gümüş ve altın madenleri bulunmaktaydı. En bol madenler Kırgızların topraklarına yakın bir yerdeydi.⁵⁶⁶

Horasan şehrine küçük baş hayvanların özellikle koyunlar Oğuz, Gur ve Halaç ülkelerinden ithal edilirdi. En iyi köleler Türk ülkelerinden gelirdi. Dünyada Türk kölelerinin eşi benzeri yoktu. Fiyat ve güzellik açısından onlarla hiçbir köle yarışamazdı. Horasan'da Türk kölelerinin üç bin dinara satılıyordu. Türk cariyeleri de aynı fiyatta satılırdı.⁵⁶⁷ Rum veya Arap-Acem olsun dünyada bu fiyattan satılan bir köle ya da cariyeye yoktu. Rivayetlerde usta saz çalan veya iyi şarkı söyleyenler dışında bu fiyata köle yoktu. Bu tarz köle ve cariyelerden Samaniler'in saraylarında, Horasan'ın ileri gelenlerinde ve kumandanlarda bulunurdu. Ayrıca en seçkin ve lezzetli koyun eti Oğuzların ihraç ettiği koyunların etiydi.⁵⁶⁸

⁵⁶² İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 335-336

⁵⁶³ **Halaçlar:** "Yirmi ikiler onlara Türkçe Kal aç derler, aç kal demektir. Sonradan bunlara "Xalaç" denilmiştir, asılları budur. Bunlar iki kabiledir. Zülkarneyn gelip, bunları saçlı ve üzerlerinde Türk belgeleri bulunduğunu görünce sormadan onlara Türk-manand demiş. Türk'e benzer demektir. İşte bu ad onlarda bugüne kadar kalmıştır. Türkmenler aslında yirmi dört kabiledir. Lâkin iki kabileden ibaret olan Xalaçlılar, bazı kere bunlardan ayrıldıkları için kendileri Oğuz sayılmaz; asıl olan budur. " (Atalay, **a.g.e.**, C: III, s. 452)

⁵⁶⁴ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 353

⁵⁶⁵ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 358

⁵⁶⁶ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 371

⁵⁶⁷ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 376

⁵⁶⁸ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 377

Mâveraünnehir bölgesinde yaşayan halk güçlü ve kahramandı. Onlar İslam için en çok cihat eden milletlerdendi. Çünkü Mâveraünnehir savaş bölgesine yakındı. Harizm'den İsbicab'a kadar olan yerler Oğuz cephesiydi ve sınıırıydı. İsbicab'dan yukarı Fergana'ya kadar Karluk cephesiydi. İslam dünyasında Türklerden daha çetin düşman olmadığı bilinen bir şeydi. Mâverâünnehir'in halkı Türklerin karşısında bir set görevi görürdü. Bu halk Türklerin İslam topraklarını işgal etmesini engel olurlardı. Bu bölge tamamen cepheydi. Türkler buraya devamlı akınlar düzenlerlerdi. Buranın halkı sabah akşam teyakkuz haldeydi.⁵⁶⁹

Türkler savaş ve cesaret bakımından diğer insanlardan üstün oldukları için halifelerin korumaları ve askerleri, Türklerin beyleri de halifenin kumandanları ola gelmiştir. Türk askerleri diğer milletlerin askerlerine göre atılganlık, cüret, kudret ve cesaret açısından üstündü. Üstün hizmetleri, güvenilir ve itaatkâr olmaları, giyimlerindeki gösterişleri ve halifelik makamını sahiplenmelerinden dolayı Mâverâünnehir yöneticileri, halifelerin kumandanları, memurları, yardımcıları ve ileri gelenleri oldular. Öyle ki önce hilafet makamının memurları sonra da koruyucuları oldular. Hatta dârulhilâfetin muhafızları oldular.⁵⁷⁰

Mâverâünnehir yöneticilerinin askerleri satın alınmış veya yetiştirilmiş Türk köleleriydi.⁵⁷¹

İbn Havkal Türklerin bir kısmını İslam devletinin en şedit düşmanı olarak betimlerken, aynı zamanda da hilafetin muhafızları olarak zikretmektedir. Çünkü Müslüman olmayıp Müslümanlarla savaşan pagan Türk toplulukları da vardı. Ayrıca önceki seyahatnamelerde ve tarihi vesikalarda gördüğümüz üzere Arapların gözünde Türkler savaşçı ve cesur bir ırktır.

Harizm bir mıntıkanın ismiydi. Kuzeyden ve batıdan Oğuzlar ile sınırı vardı. Güneyinde Cürcaniye ismi verilen bir nahiyesi vardı. Burası Harezm'in başkenti Kât'tan sonra en büyük ve gelişmiş şehridi. Oğuzlar burada ticaret yaparlardı. Bu

⁵⁶⁹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 387

⁵⁷⁰ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 387

⁵⁷¹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 390

şehirden Cürcan'a kervanlar hareket ederdi. Burada, Kara-Tegin isminde bir köy bulunurdu.⁵⁷²

Aynı isimle Bursa'nın İznik ilçesinde bir köy bulunmaktadır.⁵⁷³ Buranın ardından Ceyhun gelirdi. Sonrasında da Halencan diye anılan yerde Harizm gölüne çıkılırdı. Bu gölün kıyısında Oğuz ülkesi bulunmaktaydı. Ateşkes ve barış dönemlerinde Türkler bu bölgeden Kara-Tegin köyüne, diğer taraftan da Cürcaniye'ye gelirlerdi. Bütün bu topraklar savaş cephesiydi.⁵⁷⁴

Harezmi'de altın ve gümüş gibi madenler bulunmazdı. Burada yaşayan halkın zenginliği Türklerle yaptıkları ticaretten gelmekteydi. Sakalibe, Hazar ve onlarla sınırı olan beldelerin, Türk ülkelerinin köleleri, çöl tilkisi, samur, dağ kedisi gibi hayvanların postları Harezmi'ye getirilirdi. Harezmi tüccarlar kunduz derisi ve kürk getirmek üzere Ye'cûc ve Me'cûc diyarına giderlerdi.⁵⁷⁵ Bilimsel ve antropolojik bilgilerle Kuran-ı Kerim'i tefsir etmeye çalışan Cemaleddin el-Kâsımî (ö.1914), Arapların Kafkas dağlarının yamaçlarında ikamet eden Akuk ve Makuk adlı iki kabileden söz ettiklerini ve bunlara Ye'cûc ve Me'cûc olarak isimlendirdiklerini söyler.⁵⁷⁶ Hindistanlı ilim adamı Ebu'l Kelâm Âzâd (ö.1958) ise milattan önce 600 yıllarında Moğolistan'da yaşayan ve Mongol denilen halkın asıl ismi "mongog" veya "monçuk" tan gelmektedir. Bu kelimeler de Ye'cûc ve Me'cûc'e çok yakındır.⁵⁷⁷

Bu bilgiler ve coğrafi ve tarihsel gerçeklikler ışığında baktığımızda Arap seyyahlarının Ye'cûc ve Me'cûc olarak adlandırdıkları kabile bir bölgeyi temsil etmekte olup bu da ya Kafkasya civarlarındaki bir yer ya da Moğolistan dolaylarında bir bölge ismi olabilir.

⁵⁷² İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 395

⁵⁷³ Çevrimiçi: <https://www.nisanyanmap.com/?lv=2&y=Kara-tigin&t=&srt=x&u=1&ua=0>, 10.06.2019

⁵⁷⁴ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 398

⁵⁷⁵ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 398

⁵⁷⁶ Muhammed Cemâleddîn el-Kâsımî, **Mehâsinu't te'vîl**, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî, nşr. İsâ el-Bâbî el-Halebî, Beyrut, 1957, C: III, s. 100

⁵⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. İlyas Çelebi, "Ye'cûc ve Me'cûc", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XLIII, s. 373-375

Zamin⁵⁷⁸ şehrinin ilerisinde Üsruşene dağları, ön tarafında Oğuz toprakları vardır. Oğuz ülkesi dağsız dümdüz bir çöldü.⁵⁷⁹ Şaş şehri düz bir araziden ibaretti. Hiçbir dağ, yüksek veya alçak bir arazi yoktu ve devamlı düzlüktü. Burası İslam devletinin düşmanları ve Türkler karşısında en büyük savaş cephelerinden biriydi⁵⁸⁰

Şaş şehrinde Saflıg ismi verilen dağdan Şaş düzlüğüne kadar bir duvar uzanmaktaydı. Bu duvarın Türklerin İslam topraklarına girmesini engellemek için yapıldığı anlaşılmaktadır. Berk nehri Karluk Türklerinin topraklarından doğar, Necaket hududunda Şaş nehrine karışırdı. İlak'ın kendi ismiyle aynı olan bir nehri vardır. Bu nehir Türk topraklarından doğardı.⁵⁸¹

Sabran şehri Oğuzların ateşkes ve barış zamanında geldikleri ve ticaret yaptıkları bir şehirdi.⁵⁸²

Fergana'nın nahiyelerinden olan İstiyakend ve Şalaş'ın köyleri bulunmaktaydı. Bu iki şehir Türklerin kapıları konumundaydı. Ayrıca Özkent⁵⁸³ de Türk kapısıydı. İstiyakend ve Şalaş'a iki akarsu arasından gidilirdi. Bu alana "Heft-dih" yani tam anlamıyla Yediköy denirdi. Burasının sahibi Türklerdi. Ardından Müslümanlar tarafından fethedildi ve Dâru'l İslam'dan oldu.

Barab (Farab) bir bölgenin ismiydi ve bir günlük yol mesafesindeydi. Burası çorak bir bölgeydi ve Seyhun nehrinden gelen vadi boyunca ormanlar ve tarlalar bulunmaktaydı. Süt kent'te minber vardı. Burası Müslüman Türklerin toplandığı bir yerdi. Bu Türklerden farklı boylar vardı. Oğuzlardan ve Karluklardan bir kısmı Müslüman olmuşlardı. Türkler arasında bunlar kuvvet ve sertlikleriyle meşhurlardı. Farab, Gençdih ve Şaşta Türklerden Müslüman olmuş bin hane bulunurdu. Türkler

⁵⁷⁸ **Zamin:** Günümüzde Tacikistan ve Özbekistan arasında kalan bölgedir.

⁵⁷⁹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 414

⁵⁸⁰ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 416

⁵⁸¹ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 417

⁵⁸² İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 418

⁵⁸³ **Özkent:** Kara Derya nehrinin sağ yakasındaki tepelerde Orta Asya'nın en eski şehirlerindendir. Tarihi iki bin yıldan fazladır. İslam coğrafyacılarına göre Özkent mamur ve müstahkem bir şehirdir. Şehir göçebe Türklerin kapısında yer almış bir ticaret yeri idi. Türkler ticaret maksadıyla buraya gelirlerdi. Özkent'in en iyi dönemi Karahanlılar'ın devrine denk gelmektedir. (Gülnisa Aynakulova, "Eski Türk Şehri Özkent", **A.Ü.D.T.C.F.**, Ankara, 2013, Sy. 53, s. 117)

adetleri gereği çadırlarda yaşarlardı ve kerpiçten evleri yoktu. Taraz Müslüman Türklerin ticaret yaptığı yerdı. Bu Türklerin Taraz nahiyesine bağlı kaleleri vardı.⁵⁸⁴

İbn Havkal Türklerin yaşadıkları bölgeleri coğrafi açıdan incelemiş, aynı zamanda da onların sosyal yaşantıları, dinleri ve kültürleri hakkında da bilgiler vermiştir.

3.4. İbn Battuta Seyahatnamesi'nde Türk Figürü (er-Rihle)

İbn Fadlân, el-Gırnâtî ve İbn Havkal'in eserlerindeki Türkler hakkındaki bilgilere değindikten sonra bu konuyla alakalı inceleyeceğimiz son eserimiz İbn Battûta'nın seyahatnamesidir. Bu eser diğer seyahatnamelerden zaman olarak daha sonradan yazılmıştır. Öncesinde incelediğimiz üç kitap da aynı dönemlerde yazılması açısından (10. ve 11. yüzyıllar) genellikle Türkler hakkında aynı tarz bilgileri vermekteydi ve bu dönemler Türklerin İslam'a daha yeni yeni girmeye başladıkları dönemi ihtiva ediyordu. Ancak İbn Battûta'nın bu eseri 14. yüzyılın ortalarını kapsamakta olup, bu dönemde Türklerin birçoğu Müslüman olmuşlardı. Diğer üç eserde İslam öncesi Türk adetlerini, geleneklerini ve göreneklerini müşahade etme şansımız oldu. Bu eserde de İslam'a girişlerinden sonra Türk kültüründe ne gibi değişiklikler olmuş onu inceleyeceğiz.

İlk olarak İbn Battûta'nın Anadolu seyahatiyle başlayacağız çünkü onun Anadolu'yu gezdiği dönemlerde Türkler Anadolu topraklarına çoktan giriş yapmışlardı ve Anadolu'yu İslamlaştırmışlardı. Bunu da İbn Battûta'nın şu sözlerinden anlamaktayız:

"Lâzkiye'de Martelmîn isimli bir Cenevizlinin gemisine binip "Türk Ülkesine" doğru yola çıktık. Bu topraklar Rum diyarı olarak da bilinirdi çünkü eskiden Rumlar bu bölgeye hakimdir. Rumlar ve Yunanlılar oranın asıl sakinleridir. Müslümanlar orayı Allah'ın yardımıyla fethettiler. Şimdi ise Müslüman Türkmenlerin emanı altında yaşayan birçok Hristiyan aile vardır."⁵⁸⁵

⁵⁸⁴ İbn Havkal, **a.g.e.**, s. 421.

⁵⁸⁵ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta el-Tancî, **Tuhfetu'n nazâr fi ġarâibi'l emsâr ve a'câibi'l esfâr**, thk. Muhammed Abdulmunim el-U'ryân, Beyrût, Dâr'u Hayâti'l U'lûm, 1987, s. 290

Anadolu'da kaldığı süre boyunca aşırı sevgiye maruz kaldığını söyleyen İbn Battûta, Anadolu'nun misafirperverliğini övmüş, dünyanın en güzel memleketi olduğunu söylemiş ve halkının da en temiz ve en güzel insanları olduğunu belirtmiştir. Ayrıca burada yaşayan Türklerin ve Müslümanların Hanefi mezhebinden olduklarını belirtmiş ne Rafizi ne Mutezili ne de Harici sapkınların bulunmadığını belirtmiştir. Bütün bu iyi özelliklerinin yanında halkın esrar çiğnediğinden de yakınmıştır.⁵⁸⁶

İlk olarak Alanya'ya gelen İbn Battûta buranın deniz kıyısında bir şehir olduğunu söylemiş ve halkının tamamının Türkmenlerden oluştuğunu belirtmiştir. Burası bir ticaret şehriydi. Türkmenler dışarıya kereste ihraç ederlerdi. Ayrıca burada Ulu Sultan Aladdin Keykubat tarafından yapılmış bir kale vardı. İbn Battûta burada Alanya Sultanı Karamanoğlu Yusuf Bek ile görüşmüş ve aralarındaki kısa muhabbetten sonra Sultan ona hediyeler göndermişti.⁵⁸⁷

Antalya ile alakalı da burada Rumlar, Yahudiler ve Müslüman Türklerin bir arada yaşadığını söylemiştir. Rumların, Yahudilerin ve Müslümanların mahalleleri birbirlerinden ayrıydı. Müslüman Türk halkı şehir merkezinde yaşardı. Şehir merkezinin Cuma Cami bulunmaktaydı. İbn Battûta şehrin planlamasını ve çarşılarını çok beğenmiştir. Ayrıca buranın bağ ve bahçelerinin çokluğundan ve meyvelerinin lezzetli olmasını övmüştür. Bunun dışında Cuma Camisi'nde güzel sesli gençlerinin her gün ikindi namazından sonra Amme, Mülk ve Fetih sureleri okumasının köklü bir gelenek haline geldiğini vurgulamıştır. Antalya'dayken İbn Battûta genç ahillerle karşılaşmıştır. Ahiler, Anadolu'ya yerleşmiş Türkmenlerin yaşadıkları her yerde, köy, kasaba ve şehir merkezlerinde bulunurlardı. Şehirlerine gelen yabancılar misafir etme, onları yedirme ve kalacakları yerleri sağlama, onları haydutlara karşı koruma gibi konularda yardım etmekteydiler. İbn Battûta'nın tabiriyle dünyada onların eşine rastlanmazdı. Onlarla bir akşam beraber yemiş ve meclislerinde bulunmuştur.⁵⁸⁸

Antalya sultanı Yusuf Bek'i de ziyaret ettikten sonra Burdur'a hareket eden İbn Battûta burada da aynı şekilde büyük ilgi ve misafirperverlikle karşılandığını söyler. Orada yöre hatibinin evinde konaklamıştır ve hatip onlara güzel bir ziyafet

⁵⁸⁶ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 290-291

⁵⁸⁷ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 291

⁵⁸⁸ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 291-294

hazırlamıştır. İbn Battûta bu ziyafet hakkında şöyle der: "İçlerinden birinin bahçesine ziyafet hazırladılar ve kurbanlar kestiler. Bizimle tanıştıkları için çok mutlu olmuşlardı. Bu mutluluğu tarif dahi edemem. Onlar bizim dilimizden anlamıyordu biz de onların dilini bilmiyorduk. Aramızda anlaşmak için bir tercüman da bulunmuyordu. Buna rağmen onlarla bir günümüzü geçirdik ve hiç de sıkılmadık." Buradan Isparta'ya geçmiş ve orada yöre kadısının evinde misafir olmuştur. Isparta hakkında bağı ve bahçesinin bol, her tarafından akarsuların aktığı, zengin çarşılarının olduğu bir şehir olarak bahsetmektedir.⁵⁸⁹

Isparta'nın ardından Eğridir'e geçen İbn Battûta burası için kalabalık bir şehir demektedir. Eğridir'in çarşıları şirin ve zengindi. Şehrin etrafında ağaçlıklar bulunurdu. Orada bir de tatlı su gölü bulunmaktaydı. Bu gölde bulunan teknelerle Akşehir ve Beyşehir'e gitmek mümkündü. İbn Battûta, orada Arapça bilen Muslihiddîn isimli bir mollanın evinde kaldığını belirtmektedir. Muslihiddîn Efendi'nin çok akıcı Arapça konuştuğunu, erdemli, nükteli bir ilim adamı olduğunu söylemektedir. Muslihiddin Efendi ile beraber merkezde bulunan Cuma Cami'ne giden İbn Battûta burada Eğridir Sultanı Ebu İshak Bek'le görüşme fırsatı bulmuştur. Ebu İshak Bek Cuma Cami'nde ikindi namazını kılar ve adeti üzerine sırtını kible yönündeki duvara dayayıp güzel sesli hafızları dinlerdi. Bu hafızlar öyle güzel Kuran okurdu ki onları dinleyen cemaat coşar, tüyler diken diken olur ve herkes gözyaşlarına boğulurdu. İbn Battûta o yılın Ramazan ayını Ebu İshak Bek ile geçirdi. Ramazan'da sultan ve memurlarıyla beraber iftar açtı. İftarda ilk olarak küçük tabaklara konmuş, şeker ve yağla ezilmiş, mercimekten yapılma "serid" yani tirit getirilirdi. Çünkü uğur getirmesi için Türkler oruçlarını tirit ile açardı. Bu yemeğin de Peygamber Efendimiz tarafından iftarlık olarak yendiğini söylemektedirler. Burada katıldığı bir cenaze merasimi hakkında İbn Battûta şöyle demektedir: "Ramazan günlerinden bir gündü. Beyin çocuklarından birisi hakka yürüdü. Buradaki Türkmenler Mısır ve Suriye halkının yaptığı gibi ölünün arkasından feryat etmezler. Hele ki Lûr halkının sultan çocukları öldükten sonraki ritüellerin hiçbirisi yapmazlar. Defin işleri yapıldıktan sonra sultan ve medresedeki öğrenciler üç gün üst üste sabah namazından sonra mezarı ziyaret ettiler. Ben de merasime katılmışım. Sultan benim oraya yürüme geldiğimi görünce

⁵⁸⁹ İbn Battûta, a.g.e., s. 294

bana hemen bir at gönderip özür diledi. Tören dönüşü atı geri gönderdim ancak kabul etmedi. Bana "o atı sana emanet değil hediye olarak verdim" dedi. Ayrıca bana bir elbise hediye edip ardından para verdi."⁵⁹⁰

Eğridir'den Gölhisar'a geçen seyyahımız burayı etrafı akarsularla çevrili küçük bir kasaba olarak tanımlamaktadır. Gölhisar Sultanının adı Muhammed Çelebi'ydi. Çelebi Türkçe'de efendim anlamına gelmektedir. Muhammed Çelebi Eğridir hükümdarının kardeşiydi. Burada da yine kendisine pek çok ikramda bulunulmuştur. İbn Battûta, buradan Karaağaç yoluyla Lâdik⁵⁹¹'e gitmek için yola çıktı. İbn Battûta burayla alakalı şöyle bilgiler verir: "Kara Türk dilinde siyah demek; ağaç ise odun demektir. Burası yemyeşil bir sahadır. Türkmenlerin yerleştiği bölgelerdendir. Bu düzlükte Germiyan obaları yol kestikleri için, Lâdik'e güvenle ulaşabilmemiz için sultan bize korumalar tahsis etti. Germiyanogullarının Yezîd b. Muâviye'nin soyundan geldikleri söylentisi çok yaygın. Kütahya ili bu obaya aittir. Allah onların şerrinden bizi korusun." ⁵⁹²

Sultanın korumalarıyla beraber Karaağaç yolundan Lâdik'e varan İbn Battûta şunları aktarmaktadır: "Buraya Dunguzla da denilmektedir. Bu kelime "Beldetu'l hanâzîr" yani domuz diyarı anlamındadır. Burası bölgenin en büyük ve en güzel şehirlerindendir. Burada yedi tane büyük camii, bahçeler, akarsular, pınarlar ve küçük güzel çarşıları vardır. Burada pamuk elbiseler dokunur. Kumaşlar Lâdik'i adıyla tanınmıştır. Şehirde Hristiyan nüfus çoğunlukta olduğu için bu işi de onların kadınları yapmaktadır. Rum kadınlarının erkeklerle beraber hamamlarda eğlenip günaha girdiklerini işittim. Hatta anlatılanlara göre yöre kadısının bile bu işi yapan cariyeleri varmış."⁵⁹³

İbn Battûta ve beraberindekiler Denizli'ye girdiklerinde iki ahiliğin birbirleriyle kavga ettiklerini görmüşler ve aşırı derecede korkmuşlar. Sonradan Arapça bilen birini bulup sorduklarında kavganın sebebinin Ahî Tuman ve Ahî Sinan

⁵⁹⁰ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 294-295

⁵⁹¹ **Lâdik**: Lâdik Denizli'nin eski isimlerindendir. Samsun'un ilçesi Lâdik ile karıştırılmamalıdır. Burada 13. ve 14. yüzyıllarda hüküm sürmüş İnançoğlu Beyliği bulunmaktaydı. (Tuncer Baykara, "İnançoğulları", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXII, s. 263)

⁵⁹² İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 295-296

⁵⁹³ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 296

ismindeki iki ahilik arasında kafikeyi kimin misafir edeceği konusu olduğuunu anlamışlar. İki grup da kafikeyi kendileri ağırlamak istemiş. Bu sebepten ötürü birbirlerine bıçak bile çekmişler. Ardından olay yatıştırılınca kura çekilmiş ve İbn Battûta ve arkadaşlarını Ahı Sinan'ın grubu kazanmış.⁵⁹⁴ Buradan anlaşılacağı üzere Anadolu ve Türk misafirperverliği bir efsaneden ibaret değildir. Ünlü seyyahımız Anadolu'da gittiği her bölgede buna benzer şekilde karşılanmıştır. Yolcuyu misafir etmek, misafire yemek ve kalacak yer temin etmek en önemli Türk adetlerinden biridir.

Lâdik hükümdarı Anadolu topraklarının ileri gelenlerinden Sultan Yınanç Bek'ti. İbn Battûta'nın aktardığına göre bu ülkenin beyleri arasında misafire ilgi göstermek, onlarla tatlı dilli konuşmak ve küçük hediyeler vermek gelenektir. Misafirlerini çağıracakları zaman her daim hizmetliyle beraber misafirlerin binmesi için atlar gönderirlerdi. Ramazan Bayramı'nı da burada kutlayan İbn Battûta bayramla alakalı izlenimlerini şöyle aktarmıştır: "Mübarek Ramazan Bayramı'nı bu şehirde kutladık. Camiye gittiğimizde sultan askerleriyle oradaydı. Ahilik teşkilatından olan yiğitler davul zurna çalıyorlar, kendi mesleklerini belirtmek amacıyla bayraklar taşıyorlardı. İstisnasız hepsi silah kuşanmışlardı. Her sanat erbabı mezarlıkta kestigi kurbanları ekmekle beraber fakirlere dağıtıyordu. Bayram alayı Türklerde mezarlıktan başlar. Oradan namaz kılınan yere kadar yürürler. Namaz kılındıktan sonra sultanla beraber konağa gittik. Yemekler hazırlandı, sofralar kuruldu. Alimler, esnaflar ve şeyhler için ayrı sofra, fakir fukara için ayrı sofra hazırlandı. O gün hükümdarın konağından zengin, yoksul kimse geri çevrilmedi."⁵⁹⁵

İbn Battûta bir şehirden diğerine giderken yol güvenliğinin olmadığını belirtmiştir. Bu yüzden her zaman gittiği şehrin yöneticisi ona ve kafilesine muhafızlar tahsis etmiştir. Bu kafiye önce Tavas Kalesine oradan da Muğla'ya gitmiştir. Burada da iyi bir şekilde misafir edildikten sonra Milas şehrine gelen İbn Battûta burada Baba Şüşteri adlı yaşı hayli geçmiş bir ihtiyarla görüştü. Yaşının yüz elliden fazla olduğu söylenen bu zat hala güçlü ve akıl sağlığı yerindeydi. İbn Battûta ile bir süre muhabbet ettikten sonra hayır duasıyla onu yolcu etti⁵⁹⁶

⁵⁹⁴ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 297

⁵⁹⁵ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 298

⁵⁹⁶ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 298-300

Milas'ın ardından Konya'ya giden seyyahımız burayı da birçok özelliği ile övmüştür. Konya Karamanoğullarına ait bir şehir olup, yöneticisi Sultan Bedrettin'di. İbn Battûta tasavvuf yönü ağır basan bir kişi olduğu için gittiği yerlerde tekkelere de uğramıştır. Konya'da da İbn Kalemşâh isimli belde kadısının dergahında konaklamıştır. Sofilerin hırka giyme törenleri olduğu gibi bu tekkede bulunanların da şalvar giyme törenleri olurdu. Burada Şeyh Celaleddin Rumi'nin de kabrini ziyaret etmiştir. Konya'dan sonra Aksaray, Niğde ve Kayseri'ye uğrayan İbn Battûta, Kayseri'de Aladdin Ertena Bek'in hatunlarından olan iyi kalpliliği ve cömertliğiyle tanınan Togay Hatun'dan bahsetmektedir. Kendisine kadın olmasına rağmen "ağa" ismiyle hitap edilirdi. Çünkü Togay Hatun Irak sultanı ile de akrabalığı vardı. O dönemde Kayseri Irak padişahının hükmü altındaydı. Bu yüzden padişahla bağı olan herkese "ağa" denilirdi. İbn Battûta bu iyi kadına da misafir olmuş ve ondan da itibar ve muhteşem bir misafirperverlik görmüştür.⁵⁹⁷

Kayseri'den Sivas'a geçen İbn Battûta bu şehrin de Irak'a bağlı olduğunu belirtir. Irak o dönemde İlhanlılar Devleti'nin bir eyaletidir. Devletin tahsildarları ve büyük kumandanları Sivas'ta otururdu. Sivas çok düzenli bir şehir olup, bakımlı geniş caddelere sahipti. Çarşıları insanlarla dolup taşardı. Burada Seyyidler Konağı vardı ve sadece Peygamber soyundan gelen seyyidler misafir olarak ağırlarlardı. Burada da Ahiler vardı. Ahilik teşkilatı Anadolu'nun en ücra köşelerinde bile bulunuyordu. Sivas'ta İbn Battûta'yı Ahi Bıçakçı karşılamıştır. Misafir ağırladıkları için hepsi kendileriyle övünüyordu. Bundan dolayı Ahi Bıçakçı ve ekibi o kadar mutluydular ki diğer ahilere nispet yapıyorlardı. Üç gün ahilerle beraber kaldıktan sonra İbn Battûta, Irak sultanının Anadolu vekili Aladdin Ertena Bek ile görüştü. Ertena Bek'in muhteşem Arapçası vardı. İbn Battûta'ya Irak, Suriye, İsfahan, Şiraz ve Kirman'daki Türkmen sultanlarını sordu. Orada bir süre kalan İbn Battûta buradan çıkınca Amasya, Gümüşhane, Erzican ve Erzurum'u gezdi. Aynı şekilde bütün şehirleri tanıttığı gibi bu şehirleri de basit bir şekilde caddeleri geniş, düzenli vs. diye tanıtmıştır. İbn Battûta bu tarz detaylara önem vermez çünkü onun merkezinde insan vardır. Erzincan'da halkın çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğunu söyleyen seyyahımız, Müslümanların ise Türkçe konuştuklarını belirtmektedir. Burada bakırdan şamdanlar yapılır ve

⁵⁹⁷ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 300-303

Türkçe'de bunlara "beysûs" denilirdi. Erzurum ise büyük bir alana yayılmış Irak hükümdarının hükmünün geçtiği bir şehirdi. Burası iki Türkmen grup arasına çıkan uzun savaşlar yüzünden harap olmuştur. Burada da bir ahilik tarafından misafir edilen İbn Battûta ikinci gün yola çıkmak istemesi sebebiyle ahilik tarafından zorla bir gün daha misafir edilmiştir. Çünkü ahilerde üç günden aşağı misafir etmek ayıp sayılır ve itibar kaybına neden olurdu.⁵⁹⁸

Ardından Birgi'ye yolculuk yapan seyyahımız burada Birki Sultanı Aydınoğlu Muhammed'in misafiri olmuştur. Bu misafirliğin bir gününde hükümdar İbn Battûta'nın yanına gelmiş ve orada oturan Müderris efendinin yanına oturmuştur. Masa düzeninde bir din alimi baş köşede, sultan onun yanında, diğer tarafta da İbn Battûta oturmaktadır. Seyyahımız bu oturuş şeklinin Türklerin, fıkıh alimlerine gösterdiği hürmetten dolayı olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca seyyahımızın gözlemlerinden anladığımız kadarıyla Türk beyleri saraylarında Rum hizmetçiler kullanmaktadır. Bu sarayda hem altın ve gümüş taslar hem de çini ve tahtadan eşyalar bulunmaktaydı. Şerbet ikram edilirken dini kurallar gereği altın ve gümüş kullanmak istemeyenlere çini ve tahtadan taslar verilirdi.⁵⁹⁹ Türklerin İslam'dan sonraki nezaket anlayışlarındaki büyük değişimi İbn Battûta'nın izlenimlerinde görebilmekteyiz.

Tire, İzmir, Manisa, Bergama, Balıkesir, Bursa, İznik, Sakarya, Geyve, Yenice, Göynük, Bolu, Gerede, Safranbolu, Kastamonu ve Sinop şehirlerini gezen İbn Battûta buralarda aynı şekilde şehirleri tanıtmış ve oranın hükümdarlarıyla bir araya gelmiş ve buradaki insanların da misafirperverliklerini övmüştür. Ancak Tire'nin hâkimi Hıdır Bek'in ona sadece "nah" ismini verdikleri bir elbise hediye edince buna oldukça içerlemiştir. İbn Battûta, ilgiyi, alakayı ve bol ikramı seven bir seyyahtı. Manisa'da ise şehrin hükümdarı olan Saruhan'ın oğlu vefat etmiştir. İbn Battûta oraya gittiğinde sultanı oğlunun kabrinde bulmuştur. Bayram gecesini eşiyle beraber oğlunun kabrinde geçirmiştir. Çocuğun cesedi yıkanıp hazırlanmış, demir kaplı kalaylanmış bir tabut içine konmuş ve cesedin çürümesiyle kötü koku yayılacağı için çatısı açık bir kubbeye asılmıştır. Bir süre sonra çatı kapatılacak, tabut aşağı indirilecek ve son olarak da üstüne çocuğun hayattayken giydiği elbiseler bırakılacaktı. İbn Battûta'nın verdiği

⁵⁹⁸ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 303-305

⁵⁹⁹ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 305-309

bilgilere göre bu pek çok hükümdar için yapılan bir defin merasimiydi. Bergama da ise şehrin hakimine Han denilmekteydi. Han burada sultan anlamına geliyordu. Hükümdarın adı da Yahşi'ydi. Yahşi de Türkçe de güzel ve kaliteli anlamına gelmekteydi. İbn Battûta Balıkesir sultanı hakkında iyi şeyler söylememektedir. Ona hayırsız demiştir. Ancak bunun sebebini eserinde açıklamamıştır. İbn Battûta Bursa'da bulunduğu Aşure Günü'ydü. Burada yine bir ahilik zaviyesinde konaklamıştır. Ahilik Aşure Günü dolayısıyla bir iftar tertiplemiş ve burada Mecdüddîn Konevî isimli vaiz halka vaaz vermişti. Sonra hep beraber sema ve raks yapmışlardı. Bu rivayetten anladığımız kadarıyla Anadolu Türklerinin Bektaşî olmaları hasebiyle bu tarz ritüellerin o devirde görülmesi ilginç değildir. İznik şehrinde ise kestanenin çok bol olduğundan bahseden seyyahımız, buranın halkının Araplar gibi "kastal" demediklerini bunun yerine "l" harfini "n"ye dönüştürüp kestane dediklerini söylemiştir. Ayrıca cevize de Araplar gibi "côz" demediklerini onun yerine "k" harfini kullanıp "kôz" dediklerini belirtmiştir. Sakarya'ya geldiklerinde Sakarya nehrine niye bu isim verildiğini açıklamıştır. Sakarya nehri çok hızlı aktığı için "Sakar" yani cehennem denilmiştir. Sakarya'ya geldiklerinde de tercümanları onlardan ayrıldığı için, Türk halkıyla pek anlaşılamamış ve Arapça bilen birkaç fakihle görüşmüştür. Hatta Geyve'de birisine "Şu bina ahi zaviyesi mi?" diye sorduğunda "ey neam" karşılığını veren birisini görünce sevinen İbn Battûta sonrasında bu adamın sadece Arapça "ha, evet" diyebildiğini öğrenince sevinci kursağında kalmıştır.⁶⁰⁰

Sinop'ta başına gelen bir yanlış anlaşılmayı İbn Battûta şöyle anlatmaktadır: "Şehre girdiğimizde halk bizim iki elimizi yana salarak namaz kıldığımızı görmüş. Oradaki insanlar Hanefi mezhebine bağlı oldukları için Maliki mezhebini ve onun namaz kılma usulünü bilmiyorlar. Maliki mezhebinde elleri yanlara salmak hâkim görüştür. Sinopluların bir bölümü Irak ve Hicaz yörelerini görmüş olduklarından dolayı, orada yaşayan Şiiilerin ellerini yana koyarak namaz kıldıklarını da öğrenmişler. Bu benzerlikten dolayı bizi Şii olmakla suçladılar ve bizi sorguyu çektiler. Onlara Maliki olduğumuzu anlatmaya çalıştıysak da muvaffak olamadık. Bizden iyice kuşkulananmaya başladılar. En sonunda Sinop yöneticisi bize bir tavşan gönderdi. Bizim ne yapacağımızı izlemesini tembihlemiş hizmetçiye. Biz de tavşanı kestirip hep

⁶⁰⁰ İbn Battûta, a.g.e., s. 310-327

beraber yedik. Bundan sonra da içlerindeki kuşku yok oldu ve bizi ağırladılar. Bunu yapmalarının sebebi Şiiilerin tavşan eti yememesinden kaynaklanıyordu."⁶⁰¹ Anadolu'da o dönemlerde Şii düşmanlığı yaygındı. Halkın çoğu Ehl-i Sünnet olduğu için Şia mezhebini düşman olarak kabul görülyordu. O günlerden bugüne aynı şey devam etmektedir.

İbn Battûta'nın Anadolu turu bu şekilde sona ermiştir. Seyahatnamesinde girdiği şehirlerin ismini verip oranın hükümdarı hakkında birkaç söz söyleyip ve şehrin yapısı hakkında çok basit betimlemeler yapan İbn Battûta, orada insanlarla yaşadığı anılarını ise detaylı bir biçimde anlatır. Anadolu turunda da bu tarz anlatımlara epeyce denk geldik. Ayrıca, Anadolu'da gittiği bütün şehirlerde bir tekkeye uğramış ve ahiler tarafından misafir edilmiştir. Anlaşılan o dönemde Anadolu'ya gezintiye çıkan birisi hiçbir ücret ödmeden Anadolu'nun her karışını gezip dolaşabilirdi. Ahilik teşkilatı Anadolu irfanını ve Türk misafirperverliğini göstermesi açısından muhteşem bir oluşumdur. Günümüzde Anadolu irfanının ve Türk misafirperverliğinin kaybolmasındaki en büyük unsur bu tarz bir oluşumun olmayışdır. Osmanlı ile bu geleneğimiz sona ermiştir.

İbn Battûta Kırım'a gittiğinde bir kiliseye girdiğini ve orada bir rahip gördüğünü söylüyor. Kilisenin duvarında bir Arap tasviri görmüş, tasvirde başında sarık olan, belinde kılıç ve elinde mızrak olan bir adam varmış. Rahibe resmin kime ait olduğunu sormuş. O da Bu Peygamber Ali'nin resmidir demiş.⁶⁰² Kerç Boğazı, Cenevizlerin etkisiyle Hristiyanlaşmıştı. Ayrıca o bölgede Hristiyanlığın merkezi haline gelmişti.1332 yılından sonra da Kırım büyük bir şehir haline geldi. İbn Battûta burada İlyas Peygamber ile Hz. Ali'yi birbirine karıştırmış olması muhtemeledir. Çünkü Yunancada İlyas Peygamberin ismi Eliya olarak telaffuz edilir. Seyyahımız da bu Eliya ismi ile Ali'yi birbirine karıştırmış olması mümkündür. Ancak, o dönemin heterodoksisiyle bu rivayetin üzerine farklı tezler geliştirmek mümkündür. Zira dini gerçekliklerle halk dini arasında farklılıklar olabilmektedir.⁶⁰³

⁶⁰¹ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 327

⁶⁰² İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 328

⁶⁰³ A. Sait Aykut, **İbn Battûta Seyahatnamesi Kısa Notlarla Sade Metin Çevirisi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2017, s. 720

Kerç Boğazından geçip de Kırım'a vardığında İbn Battûta indiği liman için "büyük bir ülkenin limanı" demiştir. Ayrıca bu bölgenin Deşt-i Kafcak yani Deşt-i Kıpçak olarak bilindiğini de hatırlatmıştır. "Deşt" Türkçe'de bozkır anlamına gelir. Ayrıca Kıpçak diyarı hakkında şu detayları aktarmaktadır: "Burada ismine 'tezek' dedikleri kuru gübre yakarlardı. Öyle ki, buranın ileri gelenleri ve saygı duyulan kişilerin bile elbiselerinde tezek lekeleri görülürdü. Her zaman tezek toplamaya çıkarlardı. Yolculuk her zaman kağıyla yapıldı. Bu bozkır, toplam altı ay mesafe uzunluğundaydı. Bunun üç ayı Sultan Muhammed Özbek Han'ın toprakları, diğer üç ayı ise başka hükümdarların arazileriydi."⁶⁰⁴

İbn Battûta Anadolu'daki Türkmenlerden gördüğü ilgi ve alakayı burada da görmektedir. Burada da ahilik teşkilatları bulunmaktadır. Öyle ki halkın bir kısmı Hristiyan olsa bile Türk topraklarında misafirperverlik hakimdir.⁶⁰⁵ Burada ilgimizi çeken diğer bir nokta ise İbn Battûta Anadolu halkı için Türkmen kelimesini kullanırken Kuzey Karadeniz ve Mâverâünnehir bölgesindeki halk için ise Türk kelimesini kullanmaktadır. Büyük ihtimalle Anadolu halkının Orta Asya'dan göç edip orada bulunan Rum ahalisiyle etkileşime geçtiğinden ötürü "Türk'e benzer" anlamındaki Türkmen kelimesini kullanmayı uygun görmüştür. Ya da Türkmen kelimesini Yörük anlamında yani göçebe anlamında kullanmış olabilir.

İbn Battûta Kırım hakkında "Ulu Sultan Muhammed Özbek Han'a bağlı şahane bir şehir" demektedir. Şehrin yöneticisi Tülük Tûmûr Bey'di.⁶⁰⁶ Ayrıca, burada tekerlekli araç anlamına gelen "acala" kelimesine "araba" demektedirler. Bu araçların dört tekerleği olup, onu çekmek için genellikle iki veya daha fazla at kullanırlardı. Bazen de bu arabaları öküz veya deveyle çekerlerdi. Arabacı, hayvanlardan iri olanının üstüne biner ve elindeki kırbaçla bütün binekleri idare ederdi. Eğer hayvanlar yoldan saparlarsa, arabacı onları büyük bir çubukla yola sokardı. İbn Battûta'nın tabiriyle bu arabalar içinde uyumaya, yemek yapmaya ve kitap okumaya elverişliydi.⁶⁰⁷

İbn Battûta Türklerin yolculukları hakkında şunları söylemektedir: "Hacılar Hicaz yollarında nasıl yolculuk ediyorsa, Türkler de bu uçsuz bucaksız bozkırda öyle

⁶⁰⁴ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 720

⁶⁰⁵ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 329

⁶⁰⁶ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 329

⁶⁰⁷ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 330

seyahat eder. Sabah namazından sonra yola çıkıyorlar ve sonrasında kuşluk vakitlerinde konaklıyorlar. Öğleye kadar bu konaklama sürüyor ve öğleden sonra tekrar yola çıkıyorlar. Akşamüstü ise dinleniyorlar. Bir yere gelindiğinde binekler arabadan çözülüp otlamaları için serbest bırakılıyorlar. Hükümdar veya başka birisi bineğine asla yem yedirmez. Çünkü yeşil otlaklıklar, sabah akşam her zaman binekler için yem gibidir. Böyle gür otlaklıklara başka bir yerde rastlayamazsınız."⁶⁰⁸

Seyyahımız Türklerin hırsızlık suçu işleyenlere neler yaptıklarını şöyle aktarır: "Türklerin hırsızlık yapanlara uyguladıkları ceza çok ağırdır. Bu yüzden sürüler çobansız ve korumasız kendilerince otlayabilmektedir. Kişi çalınmış bir hayvanla yakalanırsa, o hayvanı iade etmeye ve çalınan hayvan gibi dokuz adet daha bulup mağdur kişiye vermek zorundadır. Eğer buna gücü yetmiyorsa, çocukları rehin olarak alınır. Çocukları da yoksa koyun boğazlanır gibi katledilir."⁶⁰⁹

Türklerin yemekleri, tatlıya karşı bakış açıları ve tükettikleri şıra hakkında İbn Battûta ilginç detaylar vermektedir: "Türkler ekmek ve katı yiyecek tüketmezler."Dûkî"⁶¹⁰ ismini koydukları malzemeden yemek yaparlar. Önce ateşin üstüne su koyarlar. Su kaynadığı vakit içine bir miktar dûkî atarlar. Eğer et de varsa, eti lime lime edip kazana atarlar ve birlikte pişirirler. Yemek pişince herkese eşit pay olacak şekilde tabaklara dağıtılır ve ardından üzerine yoğurt dökerler. Yemek bitince de ardından "kıımız" adını verdikleri içeceği içerler."⁶¹¹

Türklerin iyi mizaçlı, güçlü ve cesur insanlar olduğunu söyleyen İbn Battûta Türk yemeklerini anlatmaya devam etmektedir: "Bazen "burhani" dedikleri hamur işini tüketirler. Bu yemek küçük küçük kesilmiş hamur parçalarından ibarettir. Bu hamur parçaları ortalarından birer delik açılıp tencereye yerleştirilir. Pişirme bitince yoğurtla servis edilir. Ayrıca bir farklı bir şıraları vardır. Buna "boza" derler. Demin bahsettiğimiz dûkî tanelerinden yapılmaktadır. Bu bir çeşit nebiz yani içkidir. Onlar Hanefî mezhebinde oldukları için, nebiz onlar için helaldir. Buna dühn suyu

⁶⁰⁸ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 331

⁶⁰⁹ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 331

⁶¹⁰ Dûkî: Anadolu ağzında günümüzde kullanılan bir kelimedir. Dövülüp ince ince edilmiş anlamına gelir. Tokat ilçesinde dövülmüş buğdaya Düg denilmektedir. (Aykut, **a.g.e.**, s. 721)

⁶¹¹ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 331-332

demektedirler. Ayrıca nedenini bilmemekle beraber Türklerde tatlı yemek ayıp karşılanmaktadır."⁶¹²

Türklerde yemekten sonra güzel sesi olanlar Kur'an-ı Kerim okurdu. Ondan sonra da bir vaiz vaaz verirdi. Vaiz duaları ilk Arapça okur, arkasından da Türkçe açıklamasını yapardı. Bu fasıldan sonra ilahiler söylenirdi. Arapça söylenen ilahilere "kavâl", Farsça ve Türkçe söyledikleri ilahilere de "mülemma" diyorlardı.⁶¹³

İbn Battûta'nın ifadesiyle Türk ülkelerinde attan bol bir şey yoktur. Bu atların fiyatı gerçekten çok ucuzdur. Elli veya altmış dirheme en iyi atı alabilirdiniz. Bu Arap memleketlerinde bir dinarla eş değerdı. Bu atlara Mısır'da "ekadiş" denir ve oranın halkı bunların ticaretiyle geçinirdi. İbn Battûta burada "bizde koyun neyse Türklerde de at o!" demiştir. Neredeyse her Türk binlerce ata sahipti. Seyyahımız at sahibi Türkler arasındaki bir adetten şöyle bahsetmektedir: "Kadınların kullandıkları kağnıların kenarlarına bir metre boyunda bir sopa koyulur ve ucuna da bir karış büyüklükte keçe parçası asılırdı. Bu her bin at için bir parçadır. Bir keresinde on parça keçe asılmış bir arabaya denk geldim."⁶¹⁴ Bu rivayetten de anladığımız üzere Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Türkler çok sayıda atlara sahiptiler. Türklerde at sadece binek için değil, sütü ve eti için de yetiştirilirdi. Bu adet Kırzgırlar ve Sibiryalılarda oldukça sık görülür.⁶¹⁵

İbn Battûta Türkler arasındaki erkek ve kadın ilişkileri hakkında şunları nakleder: "Bu topraklarda gördüğüm en ilginç davranışlardan biri de erkeklerin kadınlara gösterdikleri aşırı saygıdır. Bu belde kadınlar erkeklerden üstün görülüyor. Sultanların hanımları hakkında konuşmak gerekirse ilk gözlemim Kırım'dan çıktığımda gerçekleşti. Emir Saltıye Bey'in eşini tamamı pahalı mavi kumaşlarla örtülmüş, pencere ve kapıları açık arabasına binerken gördüm. Bu kadının yanında muhteşem elbiseler giymiş, çok güzel dört hizmetçi bulunuyordu. Bu arabayı takip eden diğer arabalarda da hizmetçiler bulunuyordu. Kocasının konağına yaklaştığında arabadan iniyor, onunla beraber en az otuz hizmetçi de inerek hatunun

⁶¹² İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 332

⁶¹³ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 334

⁶¹⁴ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 334

⁶¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk Kültüründe At", **Geçmişten Günümüze Bozkır Sempozyumu**, Konya, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2016, s. 820-834

eteklerini tutuyorlar. Hatun bu şekilde şaşalı ve gururlu bir şekilde ilerleyip beyinin yanına oturdu. Cariyeler ise hatunun etrafında dikiliyorlardı. Hatun az sonra getirilen kımız tulumlarından bir kadeh doldurarak iki dizi üzerinde durur bir şekilde beyine sunum yaptı. Sultan bunu içtikten sonra, kadın aynı şekilde kayınbiraderine de bir kadeh sundu. Sonunda da sultan elleriyle kadınına bu içkiden içerdi. Sofra hazırlandı ve hepsi yemeğini birlikte yedi. Sultan, eşine bir elbise hediye ettikten sonra Hatun soylu bir tavırla huzurundan ayrıldı.⁶¹⁶ İbn Battûta ayrıca Türk kadınlarının yüzlerini örtmediğini söylemektedir. İbn Battûta'nın ifadesiyle "erkekler sanki hatunlarının hizmetkarıdır."⁶¹⁷

Seyyahımız Macar ülkesine giderken, Bişdağ diye bir yere uğramıştır. Burada Bişdağ'ın ne anlama geldiğini şöyle aktarır: "Biş" Türkler nazarında beş demektir, "dağ" da tepe, yükselti manası taşır." Ardından da Bişdağ denilen lokasyonda sıcak su kaynakları olduğunu, Türklerin burada yıkandığını ve burada yıkananın bütün hastalıklardan korunacaklarına inandıklarını söyler. Bu seyahat sırasında "ordu" kelimesi de geçer. İbn Battûta seyahat ederken, hem de Türkçe öğrenmekteydi. Ordu kelimesinin askeri karargâh olduğunu açıklamaktadır.⁶¹⁸

İbn Battûta Türklerin Araplar gibi çocukların ismini koyarken fala başvurduklarını söylemiştir. Özbek Han kızının ismini bu şekilde "İt Küçücük" koymuştur. İbn Battûta bu kelimenin Arapça'da "Kelb-i Sağır" olduğunu söyler. Sultanın diğer çocuklarının adı Tîn Bek ve Cânî Bek'tir. "Bek" emir anlamına gelirken, Tîn ise beden demektir. Yani Arapçadaki karşılığı "Emiru'l Cesed"dir. Cânî ruh demektir. İkinci çocuğunun adının da Arapça manası Emiru'r ruh'tur.⁶¹⁹ İbn Battûta'nın Türklerin fala başvurarak yüzüne ilişkin herhangi bir kaynak bulamadık. Ancak Eski Türklerde ismin kutsallığına inanılır ve isim koyma merasimleri yapılırdı. Hatta bu gelenek günümüze kadar devam etmektedir. Çocuğu olup da kısa bir süre sonra çocuğu ölen ebeveynler, ölen çocuğu erkekse ona "Tanrının nazarı değdi" diye düşünüp, sonrasında olan diğer erkek çocuğunu bu nazardan korumak için büyük bir merasimle beraber "Niyazi", "Kepek", "Ağırıcı" ya da "Satılmış" gibi isimlerle adlandırır. Erkek

⁶¹⁶ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 336

⁶¹⁷ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 337

⁶¹⁸ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 337

⁶¹⁹ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 343-344

çocuğunun olmasını isteyenler de doğan kız çocuklarına yine Oğulhan, Ümithan, Fikret, Kudret gibi isimler verirlerdi.⁶²⁰

İbn Battûta birkaç gün uğradığı Bulgar Türklerinin topraklarında İbn Fadlân, el-Gırnâtî ve İbn Havkal'ın aktardığı yazın gecelerin kısa, kışında gündüzlerin kısa olması olayını aynı şekilde anlatmıştır. Hatta sırf bunu görebilmek için oraya gitmiştir. O da Ramazan ayının birkaç günün orada oruç tutarak geçirmiştir. Muhtemelen o da yaz ayında gitmiştir çünkü akşamdan hemen sonra yatsıyı kısa bir süre sonra da sabah namazını kılmıştır.⁶²¹

İbn Battûta, Dest-i Kıpçak gezisinde hacı bir Türk'ten bahseder. Bu Türk bir bölgeye yerleşmiştir ve oranın hükümdarı bundan dolayı buraya Hacı Tarhan ismini vermiştir. "Tarhan" Türklerde her türlü vergiden muaf olan yer anlamına gelmektedir diyor İbn Battûta.⁶²²

Seyyahımız Moğolların başlangıcını ve Orta Asya ve Orta Doğu'yu nasıl işgal ettiklerine değinmektedir. Ancak tüm bunları anlatırken Moğollardan Tatar olarak bahseder. Burada Cengiz Han'dan da bahseden İbn Battûta, onun Hıtâ (Hoten/Çin) şehrinde bir demirci olduğunu aktarmaktadır. Cengiz Han gururlu, güçlü ve cesur bir adammış. Etrafındaki insanlara ikramda bulunup, onlara sofraya kurarmış. Sonradan bu insanlar etrafında toplanarak onu lider seçmişler. Böylelikle ilk önce Hıtâ şehirini ele geçirmiş sonra da nüfuzunu arttırıp Çin ülkelerine sayısız akınlar gerçekleştirmiştir. Sonrasında ise gücünü arttıran Cengiz Han Kaşgar, Almalık ve Buhara'yı da yağmalamıştır. Cengiz Han ve ordusu Mâverâünnehir de Müslümanlarla çarpışıp onları da yenmiş ve şehirlerde kim var kim yok kılıçtan geçirmiştir. En sonunda Bağdat'ı da işgal edip Abbasi halifesi Mu'tasımibillah'ı da şehit etmiştir. İbnu'z Zeccâc, İbn Battûta'ya Moğolların Bağdat'ta tam 24.000 ilim adamını şehit ettiğini alimlerden sadece kendisinin kaldığını söylemiştir.⁶²³

İbn Battûta Mâverâünnehir bölgesindeyken oranın sultanı Tarmaşirin'le Türkçe konuştuğunu anlatır. Sultanın ona "Hoş mîsen, yahşî mîsen? Kutlû eyû sen." dediğini

⁶²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Varis Abdurrahman, "Türklerin Ad Koyma Gelenekleri Üzerine Bir İnceleme", **Milli Folklor**, Ankara, 2004, Sy. LXI, s. 124-133

⁶²¹ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 337

⁶²² İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 349

⁶²³ İbn Battûta, **a.g.e.**, s. 373-374

söylemektedir. Ardından da bu cümlelerin Arapça ne manaya geldiğini okurlarına açıklamaktadır. Ayrıca hükümdarın huzurundayken mühürdarı görmüş, Türklerin ona "altamga" dediklerini ifade etmektedir. Sultanın sabah namazını kıldıktan sonra güneş doğana mescitte kalıp Türkçe Allah'ı andığını da aktarmaktadır.⁶²⁴

İbn Battûta çoğu anısını birden fazla tekrar etmiştir. Mesela hayvan hırsızlarına Türklerin ne ceza verdiğini birkaç yerde daha anlatmaktadır. Bunlardan birisi Mâverâünnehir bölgesinden Herât'a giderken ki yolculuğunda bu mevzuyu yine dile getirmiştir. Birçok Türkçe kelimeyi açıklarken de aynı tekrarları devam ettirmiştir.

İbn Battûta, hem Anadolu hem Dest-i Kıpçak hem de Maverâünnehir bölgesindeki Türkler hakkında bilgi vermiştir. Ancak diğer üç seyyah gibi boy isimleri veya aşırı şehir detayları vermemiştir. Halbuki diğer üç seyyah Başkurtlar, Bulgarlar, Kıpçaklar, Oğuzlar gibi boy isimleri vermişse de İbn Battûta bu tarz detaylara girmemiştir. İbn Battûta'nın seyahatnamesinde bolca diyalog ve olay anlatımı görmektediriz. Neredeyse gittiği bütün ülkelerin sultanları adına özel başlık açmıştır. İbn Battûta tasavvuf düşüncesiyle öne çıktığı için genellikle gittiği yerlerde tekkeleri ve büyük zatların kabirlerini de ziyaret etmekten geri durmamıştır.

⁶²⁴ İbn Battûta, **a.g.e**, s. 377-378

SONUÇ

Seyahatnameler dünya edebiyatında önemli bir edebi tür olarak kabul görmüştür. Bu eserler aynı zamanda, farklı coğrafyalardaki farklı yaşantılar, şehirlerin mimari yapıları, gelenekler, adetler, sosyal yaşantı, ekonomik durum vs. gibi insan hayatını ilgilendiren birçok konudan bahseden ve bu bilgileri nesilden nesile taşıyan tarihi kaynaklardır. Seyahatnameler sayesinde farklı milletten birinin diğer milletleri nasıl analiz ettiğini, onlara bakışını, gelenek ve göreneklerini nasıl değerlendirdiğini öğrenebiliriz.

Biz de tezimizde Arap seyyahlarının gözünden Türkleri konu edindik. İlk olarak Arap-Türk ilişkilerine geniş çaplı bir şekilde değindik. Buradaki amacımız seyyahların nasıl bir coğrafyada, nasıl bir insan profiliyle karşı karşıya kaldığını tam anlamıyla kavramaktı. Ardından da seyahatnameleri genel olarak değerlendirip hem Türk Edebiyatında hem de Arap Edebiyatındaki seyahatnameleri konu edindik. Bu şekilde edindiğimiz bilgilerle tezimizin konusu olan bu dört eşsiz seyahatnameyi daha iyi değerlendirme fırsatımız oldu.

Asıl konumuz olan bu dört seyahatname, 10. ve 14. yüzyıllardaki İslam coğrafyası ve komşuları hakkında bilgiler ihtiva etmektedir. Biz burada diğer konulara değinsek de genel olarak Türklerle alakalı bilgileri aktarmaya, yorumlamaya ve bu bilgilerin doğruluğunu veya yanlışlığını tespit etmeye çalıştık. İlk olarak İbn Fadlân'ın seyahatnamesindeki Türk figürünü göstermeye çalıştık. Sırasıyla el-Gırnâti, İbn Havkal ve İbn Battûta seyahatnamelerini bu açıdan inceledik. İbn Fadlân, el-Gırnâti ve İbn Havkal 10. ve 11. yüzyılda seyahatlerini gerçekleştirmiştir. Bu yüzyıl Türklerin İslamlaşmaya başladığı süreci ihtiva etmektedir. İbn Battûta'nın seyahatnamesi ise 14. yüzyılda Türklerin İslamlaştığı dönemde yazılmıştır. Bu iki dönemin izlenmesi ve değerlendirilmesi, Türk tarihi açısından çok önemlidir. Bu sayede Türklerin İslam'dan önceki ve sonraki adetlerini, geleneklerini ve göreneklerini tespit etmemiz kolaylaşır. Ayrıca, Türklerin Müslüman olduktan sonra hangi eski adetlerini devam ettirdiklerini de tespit edebiliriz. Bu açıdan bu dört eser bizlere çok önemli bilgiler vermektedir. Çünkü eski Türk toplumunu inceleyebilmek için ya Çin kaynaklarına ya Fars kaynaklarına ya da Arap kaynaklarına bakmamız gerekir. Biz de alanımız gereği Arap

kaynaklarını tercih etmemize rağmen bu kaynakların doğruluğunu ve yanlışlığını tespit etmek için Fars ve Çin kaynaklarından da yararlanmaya çalıştık.

Bu seyahatnameleri incelerken Türklük profilinin İbn Fadlân, el-Gırnâtî ve İbn Havkal'ın gözünde neredeyse aynı olduğunu gözlemledik. Onların dönemi Türklerin İslamlaşmasının ilk zamanlarına denk geldiği için Müslüman olmayan Türklerin vahşi, barbar, bencil, pagan bir topluluk olduğunu belirtmişlerdir. Ancak bunun yanında savaşçı, cesur ve atılgan bir topluluk olduğunu da anlatmışlardır. Yani bir açıdan yiğidi öldür ama hakkını ver şiarıyla hareket etmişlerdir. Bunun yanı sıra Türklerin zina, eşcinsellik, hırsızlık vs. gibi toplumun temelini sarsan konularda caydırıcı cezalar uyguladıklarını da hatırlatmaktadırlar. İbn Battûta'nın seyahatnamesi ise belirttiğimiz gibi Türklerin İslamlaşmasından sonraki döneme denk geldiği için Türklerin misafirperver, hoşgörülü bir topluluk olduğundan bahsetmektedir. Bu seyahatname, özellikle Anadolu ve Kuzey Karadeniz Türk toplumlarındaki ahilik teşkilatının misyonunun araştırılması bakımından da muhteşem detaylar içermektedir. Ayrıca İbn Battûta, Türk adetlerini Arap adetleriyle karşılaştırması ve Türk diliyle alakalı ayrıntılar vermesi açısından diğer seyahatnamelerden ayrılmaktadır.

İbn Havkal'ın seyahatnamesi ise Türk ülkelerini hem coğrafi hem de sosyolojik açıdan değerlendirdiği için Türk tarihine farklı bir bakış açısı katar. Kendisi bir coğrafyacı olması hasebiyle diğer seyahatnamelerden ayrılır. Çünkü birçok seyahatnamede şehirler ve coğrafi konumları hakkında kısa detaylar verilirken, İbn Havkal bunun tam tersini yapıp, şehirler, içindeki yapılar ve civarındaki ülkeler hakkında coğrafi detaylara önem vermiştir. İbn Fadlân ve el-Gırnâtî seyahatnamelerini ise, siyasi ve dini kategoride değerlendirebiliriz. Onlar da bu açıdan önem arz etmektedirler.

Böylelikle çalışmamızı yapmamızdaki asıl amaçlarımızdan biri olan Türklerin İslam öncesi, İslamlaşma süreci ve İslamlaştıktan sonraki durumlarını karşılaştırma gayemizi yerine getirmiş olduk.

Emevi Arap ırkçılığının iddialarından biri olan ve “el-Etrâk bilâ idrâk sözüyle deyimleştirdikleri Türklerin akılsız bir toplum olduklarına dair tahkir edici söylemler, araştırmalarımızda elde ettiğimiz bilgilerle kesinlikle uyuşmamaktadır. Bilakis gerek

toplumsal düzen, siyasi otorite ve savaş zekası göz önüne alındığında Türklerin toplumsal dinamikleri ayakta tutacak bilgi-birikim ve felsefeye sahip bir kadim millet olduğunu ortaya koymaktadır.

Bunun yanı sıra Türklerin, kötülüğün temsilcisi olarak tanımladıkları Hz. Nuh'un oğlu Yafes soyundan geldiklerini ve Ye'cüc Me'cüc kabileleriyle akraba olduklarını söyleyerek, İslam öncesi Türk milletinin hiçbir ahlaki değere sahip olmadığı iddia edilmektedir. Halbuki yaptığımız araştırmalar neticesinde Türklerin özellikle toplum düzenini tahrip edecek cinayet, zina, homoseksüellik vb. ahlaksızlıklara karşı sert yaptırımlar uyguladıklarını görmekteyiz. Bu veriler İslam öncesinde de belirli toplumsal ahlak ilkelerinin Türk toplumunda var olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Çalışmamızın amaçlarından biri de “Türklerin kılıç zoruyla Müslüman oldukları” iddiasına yanıt vermektir. Hz. Ömer dönemiyle beraber Türklerle Araplar arasında başlayan sıcak çatışmalar, Emeviler dönemiyle artık Türk ülkelerinin fethine dönüşmüştü. Bu tarihte Ceyhun Nehrini de aşan Arap orduları Buhara, Semerkant ve Tirmiz gibi Türklerin yoğun yaşadıkları bölgeleri ele geçirdi. Bu dönemde ciddi savaşlar yapılmış ve savaş sonucunda birçok Türk de kılıçtan geçirilmişti. Ayrıca, Emevilerin güttüğü pan-Arabist politikardan Türkler de nasibini almıştı. Bu bilgilerle beraber, Emeviler döneminde Türklerin kılıç zoruyla veya baskıyla Müslüman olduklarına dair herhangi bir ibareye rastlamadık. O dönemde Arap tüccarlar vasıtasıyla Müslüman olmuş bazı Türkler olsa da genel itibarıyla topluca bir İslam'a giriş olmamıştır. Türkler aksine Abbasiler döneminde yani mevali sınıfının iktidara yükseldiği bir dönemde İslamiyet'e girmişlerdir. Hatta, Abbasi halifesinden İslamiyet'i kabul etmek ve İslamiyet'i öğrenebilmek için heyet dahi talep etmişler ve bunun sonucunda İdil Türk Hakanlığı, İslamiyet'i resmi din olarak kabul eden ilk Türk Devleti olmuştur. Bunu da İbn Fadlân'ın gezi notlarından öğrenebiliyoruz. Sonuç olarak, Abbasilerin izlediği yumuşak politikalar Türklerin İslamiyet'e girme süreçlerini hızlandırmıştır.

Bir diğer amacımız da Türkler ve Arapların tarih boyunca birbirine düşman iki millet olduğu yanlışına ışık tutmaktır. Belli başlı zamanlarda bu iki millet savaş durumunda olsa dahi tarihi sürece ve Arap seyyahların aktardıkları bilgilere bakarsak,

Araplar ve Türkler daima iç içe yaşamış ve birbirlerine düşmanlık göstermemişlerdir. Hatta el-Gırnâtî Başkurt Türkleriyle yıllarca beraber yaşamış ve Türk bir kadından çocukları dahi olmuştur. Türklerin İslamlaşma sürecinden sonra ise bu düşmanlık iddialarına yer bırakacak hiçbir sebep ortada kalmamıştır.

Ortaya atılan bir diğer soru ise “Türklerin İslamlaşması onların Araplaşması anlamına mı geliyordu?” sorusudur. Seyahatnamelerde verilen bilgiler ışığında bu soruya hayır cevabı verebiliriz. Çünkü Türkler İslamlaştıktan sonra bile kendi adetlerine bağlı kalmış bir millettir. Bu dört seyahatnameye baktığımızda da Türklerin Müslüman olduktan sonra dahi dillerini, örflerini ve geleneklerini devam ettirdiklerini görüyoruz.

Dikkat çekici noktalardan birisi de İslam öncesinde ve sonrasında eski Türk kadınının toplumdaki yeridir. Türklerde kadınlar yöneticilik yapabilir, hakanın meclisinde söz alıp, fikir beyan edebilirdi. Seyahatnamelerde de bunu tespit etmemize rağmen, bu güçlü kadın figürleri genellikle saraylı kesimdi. Halktan olan kadınların ise toplumdaki rollerine dair rivayetler çok sınırlıdır. Ancak Türklerin de İslam öncesinde ve sonrasında köle edindiği, hatta hatunların birçok kadın kölesi olduğunu bilmekteyiz. Bunun dışında özellikle Hazar Türklerinde hükümdarın birçok kadınla evlenebildiği, bu evliliklerin bir kısmını da zorla yaptığını rivayetlerden öğrenmekteyiz.

Sonuç olarak; 10.,11. ve 14. yüzyıllarda Türk figürünü sosyolojik, ekonomik, psikolojik, filolojik, teolojik ve siyasi açılardan incelemiş ve değerlendirmiş olan dört seyahatnameyi ele almış bulunduk. Bu dört seyahatnamenin Türk tarihi açısından çok önemli vesikalar olduklarını düşünmekteyiz ve çalışmamızın da aynı amaca hizmet edeceğini umuyoruz.

KAYNAKÇA

Abdurrahman, Varis

“Türklerin Ad Koyma Gelenekleri Üzerine Bir İnceleme”, **Milli Folklor**, Ankara, 2004, Sy. LXI, s. 124-133

Ağarı, Murat

“Ya'kubî”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XLIII, s. 287-288

Müellifi bilinmiyor (h. 3. yy.)

Ahbâr ed-devlet el-abbâsiyye, thk. Dr. Abdülazîz ed-Dûrî, Dr. Abdalcabbâr el-Muttalibî, Beyrut, Dâr et-Talîa'ti li'l Tabâa'ti ve'l Neşr, ts.

Ahmed, Seyyid Makbûl

“İbn Rûste”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XX, s. 253-254

Ahmed, Seyyid Makbûl

“Coğrafya”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: VIII, s. 50-62

Ahmed, Seyyid Makbûl

“İbn Hurdâzbih”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XX, s. 78-79

Ahmetbeyoğlu, Ali

“Tarhan”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XL, s. 19-20

Akgün, Engin

“Şamanist Türk Halklarında Kurban Sungusu ve Kendine Kurban Sunulan Varlıklar”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, İstanbul,2007, C: II, s. 139-153

Akıncı, Gündüz

Türk-Fransız Kültür İlişkileri (1071-1859), Ankara, Sevinç Matbaası,1973

Akpınar, Ali

“Seyahatin Önemi, Amacı ve Hikmeti”, **Din ve Hayat**, İstanbul,2009, sy. IX, s.10-13

Aliev, Saleh Muhammedoğlu

“Derbend”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: IX, s.164-166

Aliev, Saleh Muhammedoğlu

“İbn Fadlân”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, IX, s.477-479

Altıkulaç, Tayyar

“İkrime el-Berberî”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXII, s.40-42

Altıkulaç, Tayyar

“Kisâî”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXVI, s.69-70

Aynakulova, Gülnisa

“Eski Türk Şehri Özkent”, **A.Ü.D.T.C.F**, Ankara, 2013, Sy. 53, s. 117-134

Arslan, İhsan

“Abbasi Devlet Yönetiminde Kadınların Etkisi: Seyyide Şağab Örneği”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Samsun,2015, C: VIII, s.XL, s.827-839

Asiltürk, Baki

“Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler”, **Turkish Studies International Academic Journals**, Üsküp, Uluslararası Balkan Üniversitesi,2009, C: I, s.912-995

Atsız, Hüseyin Nihal

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler, İstanbul, Ötüken Yayınları,2018

Avcı, Casim

“Sugûr”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVII, s. 473-474

Aykut, A. Sait

İbn Battûta Seyahatnamesi Kısa Notlarla Sade Metin Çevirisi, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları,2017

Baykara, Tuncer

“İnançoğulları”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXII, s. 263

Beydilli, Kemal

“Schiltberger, Hans Johannes”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVI, s.228

Cevherî

Mu'cemü's sihah, Beyrut, Dâru'l Kutubu'l İ'lmiyye,2007

Chavannes, Eduard

Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri, çvr. Mustafa Koç, İstanbul, Selenge Yayınları, 2007

Chelhod, Joseph

“Ibn Battûta, ethnologue”, **Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée**, Marseille, Centre National de la Recherche Scientifique et den Universités d'aix-Marseille, 1978

Coşkun, Menderes

“Seyahatname ve Sefaretnameler”, İstanbul, **Türk Edebiyatı Tarihi**,2006, C: II, s.327-344

Coşkun, Menderes

“Seyâhatnâme”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVII, s.13-16

Çağatay, Neşet

İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, Ankara: A.Ü.İ.F Yayınları,1957

Çağrııcı, Mustafa

“Seyahat”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVII, s. 7-9

Çelebi, İlyas

“Sâhib b. Abbâd”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**,
C: XXXV, s.512-515

Çelebi, İlyas

"Ye'cûc ve Me'cûc", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XLIII, s.373-375

Çetin, Nihat M.

“Arap”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: III,
s.276-309

Dadan, Ali

Eski Araplara Göre Türkler, İstanbul,
Hikmetevi Yayınları, 2017

Demirci, Kürşat

“Dahhâk”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: VIII,
s.408-409

Demirci, Mustafa

“İktâ”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXII, s.
49-52

Dilek, Kaan

“Seyahatnâme”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**,
C: XXXVII, s.11-13

Dozy, Reinhart

Tekmiletu'l mea'cimi'l a'rabiyye, trcm. Muhammed Selîm en-Nia'ymî, Bağdâd, Dâru'l Reşîd,1980

Ebû Dâvûd

Sünen, thk. Şua'yb el-Arnâvût-Muhammed Kâmil Karaballı, Beyrût, Dâru'l Risâleti'l A'rabiyye,2009

Ebû U'beyye

Muciza'ni'l-futûhâtî'l-islâmiyye, Kâhire, Dâr'ul Neşr li'l Câmia't, 2010

Ebû'l Mahâsin

en-Nucumu'l zâhire fî mulûk mısır ve'l kâhire, thk. Dr. Muhammed Abdulkâdir Hâtîm, Kâhire, Vizâret'ül Sekâfet ve'l İrşâd'ül Kavmî el-Muessetü'l Mısriyyetü'l A'mme, 1963

ed-Dûrî

Abdulazîz "Bağdat", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: IV, s.441-442

Efendi, Yusuf

Mahmut Kaptan'ın Anıları, haz. Cemil Çiftçi, İstanbul, Kitabevi, 1996

Efendioğlu, Mehmet

Arap Olmayan Sahabeler, İstanbul, M.Ü.İ.F.V Yayınları, 2018

el-Anbârî

Nuzhetu'l elbâ' fî tabakâti'l edibbâ', thk. İbrâhîm es-Sâmirâî, Zerkâ, Mektebetu'l Minâr, 1985

el-Belâzurî

Fütüh'ul Buldân (Ülkelerin Fethi), terc. Prof Dr. Mustafa Fayda, İstanbul, Siyer Yayınları, 2013

el-Belensî

Rihletu ibn cubeyr, Beyrût, Dâr Sâdir, ts.

el-Beyhakî

Delâ'il en-nübüvve, thk. A'bdu'l Mu'tî Kale'cî, Beyrût, Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 1988

el-Buzra, İbn Tarhûnî ve Yâsîn, Beşer

Merviyat el-imâm ahmed b. hanbel fî't tefsîr, Riyâd, Mektebetü'l Mueyyed, 1993

el-Câhız

et-Tebessür bi'l ticareti, thk. Seyyid Hasan Hüsnü Abdulvahhâb el-Tunusî, Kâhire, Mektebet'ül Hâncî, 1935

el-Câhız

Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, çvr. Ramazan Şeşen, Ankara, T.K.A.E Yayınları, 1967

el-Câhız

Menâkib et-turk, y.y, thk. A'bdu's Selâm Muhammed Hârûn, ts.

el-Câhız

Resâil el-Câhiz, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kâhire, Mektebet'ül Hâncî, ts.

el-Cahşiyari

Kitâb el-Vuzerâ' ve'l Kuttâb, thk. Mustafa es-Sakkâ, İbrâhîm el-Ebyârî, Abdulhafîz Şıblî, Kâhire, Matba'tü Mustafâ el-Babî el-Halebî ve Evladuhu, 1938

el-Ezherî

Tehzîbu'l luga, thk. İbrahim el-Ebyârî, Kâhire, ts.

el-Fakîh

Kitâbu'l buldân, thk. Yûsuf el-Hâdî, Beyrut, Â'lem'ul Kutub, 1997

el-Fîrûzâbâdî

el-Kâmûsu'l muhît, thk. Muhammed Na'îm el-U'rksûsî, Beyrût, Muesset'ül Risâlet, 2005

el-Gırnâtî

Rihletu'l gırnâtî tuhfetu'l elbâb ve nuhbetu'l a'câb ve rihletu ilâ ûrûbbâ ve âsyâ, thk. Kâsım Vehb, Beyrût, Muessetu'l A'rabiyye lil Dirâsât, 2003

el-Hallîkân

Vefayâtü'l a'yân ve enbâu ebnâi'l zamân, thk. Dr. İhsân Abbâs, Beyrût, Dâr-u Sâdir, 1978

el-Hamevî

Mu'cemu'l Buldân, Beyrût, Dâr-u Sâdr, 1977

el-Hatîb

el-İhâta fî ahhâri gırnâta, thk. Bûzyânî ed-Durrâcî, Cezâyir, Dâru'l Emel, ts.

el-Havârezmî

Mefâtihu'l ulûm, thk. Abdulemîr el-Asim, Beyrût, Dâru'l Menâhil, ts.

el-İsfahânî

Müfredat, trcm. Prof.Dr. Abdulbakir Güneş, Yrd.Doç.Dr. Mehmet Yolcu, İstanbul, Çıra Yayınları, 2010

el-Kâsımî

Mehâsinu't te'vîl, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî, nşr. İsâ el-Bâbî el-Halebî, Beyrut, 1957

el-Kıftî

İnbâhu'l ruvât a'la enbâhi'l nuhât, thk. Muhammed Ebû'l Fazl İbrâhîm, Kâhire, Dâru'l Fikri'l A'arabî, 1986

el-Kurtubî	el-Câmi' li Ahkâmi'l Kurân , thk. Abdullah b. Abdul Muhsin et-Türkî, Beyrût, Müessesetü'l Risale, 2006
el-Makdisî	Ahsenu'l tekâsîm fî ma'rifetu'l ekâlîm , thk. M.J. De Goeje, Kâhire, Mektebet-u Medbûlî, 1991
el-Makdisî	Kitâb el-bed' ve'l târîh , thk.?, Mektebet'ül Sekâfet'ül Diniyye, Kâhire, ts.
el-Mes'ûdî	Murûc ez-zeheb ve me'âdin el-cevher , thk. Kemâl Hasan Mer'î, Beyrût, el-Mektebet'ül A'sriyyeh, 2005
el-Mevâfî	er-Rihletu fî'l edebî'l arabî , Kâhire, Mektebetu'l Vefâ, 1995
el-Miknâsî	el-İksîr fî fekâku'l esîr , thk. Muhammed el-Fâsî, Rabât, el-Merkezu'l Câmî' li'l Bahsi'l İlmi, 1965
el-Munâvî, Abdulrauf	Fazlu'l kadîr şerhu'l câmi's sağîr , Beyrût, Dâru'l Ma'rife, 1972

en-Nîsâbûrî

Yetimetu'd dehri fî mahâsini'l a'sr, thk. Dr. Mufîd Muhammed Gamîme, Beyrût, Dâru'l Kutubi'l İlmiyye, 1983

el-Yakûbî

el-Buldân, thk. Muhammed Emîn Dannâvî, Beyrût, Dâr el-Kutub el-İlmiyye, ts.

en-Narşahî

Kitab-ı buhârâ, thk. Dr. Emîn Abdulmecîd Bedvâ; Nasrallah Mubeşşir et-Tarâzey, Kâhire, Dâr'ul Maârif, ts.

Ersoy, H. Yazıcı

“Başkurt Türkleri ve Dilleri”, **Tehlikedeki Diller Dergisi**, Ankara, 2014, C: III, sy. 4-5, s.147-191

Esen, Hüseyin

“Zina”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XLIV, s.440-444

Esin, Emel

“Türk Sanatında At”, Ankara, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, 2004, C: IV, s.210-244

es-Sûlî

Akhabâr ar-râdî billâh wa'l-muttaqî billâh, trc. Marius Canard, Alger, De L'institut D'etudes Orientales De La Faculte Des Lettres D'Alger, 1946

eş-Şâmî

er-Rihletu:a'ynu'l cogrâfyâ'l mebsura,
İskenderiyye, Munşeatu'l Meâ'rif, 1999

eş-Şevkânî

Fethu'l kadîr, thk. Yûsuf el-Ğûş, Beyrût, Dâru'l
Ma'rife, 2007

ez-Zehebî

Kitâb tezkiretu'l huffâz, Haydarâbad, Dâiretu'l
Maârife'l Osmânî, 1958

ez-Zehrâ

Kitâbu'l tabakâti'l kubrâ, Dr. Ali Muhammed
Omar, Kâhire, Mektebetu'l Hâncî, 2001

Faik, Mühendis

Türk Denizcilerin İlk Amerika Seferi, haz. N.
Ahmet Özalp, İstanbul, Kitabevi Yayınları,
2017

Fayda, Mustafa

"Fetih", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XII,
s.467-470

Florioti, H. Hande Duymuş

"Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: Eski
Mezopotamya Örneği", **Tarih Araştırmaları
Dergisi**, Ankara, 2014, C: XXXIV, Sy. LV,
s.45-70

Gibb, Hamilton Alexander
Rosskeen

Orta Asya'da Arap Fetihleri, Ankara, Çağlar
Yayınevi, 2005

Golden, Peter B.

Hazar Dili", **Belleten**, Ankara, Ankara
Üniversitesi Basımevi, C: XIX, s.147-157

Göksu, Erkan

"Buhârâ Melike'si Kabac Hâtûn", Ankara,
T.A.D,2011, Sy. XXIX, s.261-283

Gömeç, Saadettin Yağmur

"Türk Kültüründe At", **Geçmişten Günümüze
Bozkır Sempozyumu**, Konya, Selçuk
Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü,2016, s.820-834

Günaltay, M. Şemseddin

"Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve
Yükselişinde Türklerin Rolü", **Belleten**,
Ankara,1942, C: VI, Sy. XXIII, XXIV, s.177-
205

Ğânim, Abdullah Abdulganî

er-Ruvvâdu'l muslimûn, el-Mektebu'l Câmî'l
Hadîs, İskenderiye, 1989

Hamîde, Abdurrahmân

A'lâmu'l coğrâfiyyîne'l a'rab, Dimaşk, Dâru'l
Fikir, 1983

Hamidullah, Muhammed

"Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, İstanbul, 1975, C: VI, s.139-146

Hamidullah, Muhammed

"Hz. Muhammed'in İslam Öncesi Seyahatleri", tcm. Abdullah Aydın, Erzurum, **A.Ü.İ.F.D.**, 1980, sy. IV, s.327-345

Hasan, Zekî Muhammed

er-Rehhâletu'l muslimûne fî'l u'suri'l vustâ, Beyrût, Dâru'l Râidi'l A'rabî, 1981

Hunkan, Ömer Soner

"Ortak ve Farklı Yönleriyle Orta Asya'da Devletler Üzerine Eleştirel Değerlendirme", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Edirne, 2014, C: IV, s.VII, s.75-85

Huseyn, Husnî Mahmûd

Edebu'l rihleti i'nde'l a'rab, Beyrût, Dâru'l Endelus, 1983

İbn Ahmed

Kitâbu'l-A'yn, thk. A'bdul Hamîd Hendâvî, Beyrut, Dâru'l Kutubu'l İlmiyye

İbn Battûta

Tuhfetu'n nazâr fî ğarâibi'l emsâr ve a'câibi'l esfâr, thk. Abdulhâdî et-Tâzî, Rabât, Akâdîmiyyetu'l Memleketi'l Mağribiyye, 1997

İbn Battûta

Tuhfetu'n nazâr fî ğarâibi'l emsâr ve a'câibi'l esfâr, thk. Muhammed Abdulmunim el-Uryân, Beyrût, Dâr'u Hayâti'l U'lûm, 1987

İbn Dureyd

Cemheratü'l luġa, Beyrut, Dâru'l Kutubu'l İ'lmiyye, 2005

İbn Hâcer

el-İsâbe fî temyizi's sahâbe, thk. Adil Ahmet Abdu'l Mevcud ve Ali Muhammed Muavvid, Beyrut, Dâru'l Kutubu'l İ'lmiyye, ts.

İbn Hammâd

Kitab'ul fiten, thk. Samîr Amîn ez-Zuheyri, Kâhire, Mektebetu'l Tevhîd, 2010

İbn Hammâd

Risâlet-u ibn fadlân, thk. Dr. Sâmi ed-Dahhân, Dimaşk, el-Muctemiu'l İlmî'l A'rabî bi Dimaşk, 1959

İbn Havkal

Sûretu'l arz, thk. Dâr'u Mektebetu'l Hayât, Beyrût, Dâr'u Mektebetu'l Hayât, 1996

İbn Kesîr

el-Bidâye ve'l nihâye, Beyrût, Mektebetu'l Maâ'rif, 1990

İbn Manzûr

Lisânü'l arab, Beyrut, Dâru'l Kutubu'l İ'lmiyye, ts.

İbn Tayfûr

Kitab-ı bağdâd, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hüseyn el-Kevserî, Kâhire, 1949

İbnu'l Esîr

el-Kâmil fi't târîh, thk. Ebî el- Fidâ' Abdullah el-Kâdî, Beyrut, Dâr'ul Kutub'ul Â'lemiyye, 1987

İbnü'l Esîr

en-Nihâye fî garîbi'l hadîs ve'l eser, thk. Mahmud Muhammed et-Tannâhî, Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Beyrût, el-Mektebet'ül İslâmiyye, 1963

Kafesoğlu, İbrahim

Harezmsâhlar Devleti Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1956, s.39 vd.

Kafesoğlu, İbrahim

Türk Milli Kültürü, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1998

Kalafat, Yaşar

Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara, Berikan Yayınevi, 2010

Kapusuzoğlu, Gökçen

"Çin Kaynaklarına Göre Türk Kültür Çevresinde Evlenme ve Cenaze Gelenekleri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, C: XXXIV, Sy. LXVIII, s. 507-522

Kıldıroğlu, Mehmet

Kırgızlar ve Kıpçaklar, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013

Kılıç, Sami ve Albayrak, Ali

"İslamiyetten Önce Türklerde Yiyecekler ve İçecekler", **Turkish Studies- International Periodical for The Languages**, Ankara, C: VII, Sy. II, s. 707-716

Kitapçı, Zekeriya

Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi, İstanbul, Yedikubbe Yayınları, 2014

Koçak, İnci

"Misa'r b. Muhelhil", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXX, s. 176-177

Koloğlu, Orhan

Türk-Arap İlişkileri Tarihi, İstanbul, Tarihçi Kitapevi, 2017

Kurat, Akdes Nimet

IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972

- Kurt, Hasan "Sa'îd b. Osman b. Affân", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXV, s. 572-573
- Liu En-Lin "Talas Savaşı Hakkında Yapılan Bir İnceleme", **8.Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1970, C: I, s. 414-420
- Lütfi, Ömer **Yüz Yıl Önce Güney Afrika Ümit Burnu Seyahatnamesi**, haz. Hüseyin Yorulmaz, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2013
- Maçoudi **Le Livre de L'avertissement et De La Revision**, trcm. B. Carra De Vaux, Paris, Par la Societe Asiatique, 1896
- Mertoğlu, M. Suat "Sa'lebî", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVI, s. 28-29
- Miguel, Andre **İslam Dünyası ve Yabancı Diyarlar: Arap Coğrafyacılarının Gözünden 1000 Yılında**, trcm. Ali Berktaş, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003
- Minorsky **A History of Sharvan and Darband in the 10th-11th centuries**, Cambridge, W. Heffer&Sons Ltd., ts.

Mömin, Samire

"Şamanizm ve Günümüzdeki Kalıntıları",
Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi, Ankara,
2013, C: I, Sy. I, s. 81

Mu'nis, Huseyin

Atlas târîhu'l islâm, Kâhire, ez-Zehrâ-lil-
i'lâm'ül A'rabî, 1987

Mutçalı, Serdar

Arapça-Türkçe Sözlük, İstanbul, Dağarcık,
1995

Nalbant, Bilge Özkan

"Kür/Kül Cesur Kahraman Sözcüğü Üzerine",
Türkbilig, Ankara,2018, C: XXXV, s. 155-164

Onat, Ayşe Orsoy, Sema ve
Ercilasun, Konuralp

**Han Hanedanlığı Tarihi / Çin Kaynaklarında
Türkler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu
Yayınları, 2004

Önder, Sevim Yılmaz

"14.Yüzyıldan Bugüne Türkiye Türkçesinde
Toprak Ölçümü", **Acta Turcica**, İstanbul, 2012,
C: IV, Sy I, s. 62-73

Öz, Mustafa

"Hânî b. Urve", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C:
XVI, s. 32-33

Özaydın, Abdulkerim

"Sûlî, Ebû Bekir", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVII, s. 492-493

Özaydın, Abdulkerim

"Arrân ", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: III, s. 394-395

Özdemir, Mehmet

"Ebû Hâmid el-Gırnâtî", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: X, s. 128-130

Özertim, Muhaddere N.

"Acâibu'l Letâif (Hitay Sefaretnamesi) ile Çin Kaynakları Arasında İlgî", **A.Ü.D.T.C.F Dergisi**, Ankara, 1950, C: VIII, sy. III, s. 345-371

Öztürk, Levent

"İslamiyetin Yayılmasında Hicretin Önemi: Habeşistan Hicretleri Örneği", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sakarya, 2001, C: III, Sy. IV, s. 7-24

Palencia, Angel Gonzalez

Târihu'l fikri'l endelusî, trcm. Huseyin Mu'nis, Kâhire, el-Merkezi'l Kavmî li't Tercumeti, 2011

Parlatır, İsmail

"Türk Sosyal Hayatında Kölelik", **Belleten**, Ankara, 1983, C: XLVII, Sy. CLXXXVII, s. 805-828

Paşa, Sâdık Rıfat

Avrupa'nın Ahvâline Dâir Risâle ve İtâlyâ Seyâhatnâmesi, İstanbul, Tatyos Dividciyan Matbaası, 1874

Salman, Hüseyin

"Karluklar", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXIV, s. 509-510

Sarton, George

Introduction of the History of Science, Washington, The Williams and Wilkins Company, 1931

Selîm, Muhammed İbrahim
(der.)

Dîvân el-İmamu'l Şâfi', Kâhire, Mektebet İbn Sînâ, ts.

Serkîs, Yusûf İlyân

Mu'cem, Kâhire, Mektebetu's Sekâfeti'l Dîniyye, 1919

Sümer, Faruk

"Dokuz Oğuzlar", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: IX, s. 500-502

Sümer, Faruk

"Kimek ", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXVI, s. 25-26

Şen, Mehmet Emin

"Abbasiler Döneminde İdari ve Mali Kadrolardaki Türkler", **İSTEM Dergisi**, Konya, 2009, sy. XIII, s. 233-260

Şeşen, Ramazan

"Eski Araplara Göre Türkler", İstanbul, **Türkiyat Mecmuası**, 1969, C: XV, s. 12-36

Şeşen, Ramazan

İbn Fadlân Seyahatnamesi, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2016

Şeşen, Ramazan

İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2001

Şeşen, Ramazan

"İbn Havkal", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XX, s. 34-35

Şeşen, Ramazan

"İdrisî, Şerîf", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXI, s. 493-494

Taberî

Târîhu'l-umemi ve'l-mulûk, thk. Ebû Suheyb el-Keremî, Amman, Dâr'ul Efkâr'ul Duveli, 2001

Tâhir Bey, Bursalı Mehmed

Osmanlı Müellifleri, haz. İsmail Özen,
İstanbul, Meral Yayınevi, 1975

Taşagıl, Ahmet

Gök-Türkler I, II, III, **T.T.K**, Ankara, 2014

Taşagıl, Ahmet

"Hazarlar", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C:
XVII, s. 116-120

Taşagıl, Ahmet

"Hitâyname", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C:
XVII, s. 404-405

Taşagıl, Ahmet

"İdil Bulgar Hanlığı", **T.D.V İslam
Ansiklopedisi**, C: XXI, s. 472-474

Taşagıl, Ahmet

"Mangışlak", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C:
XXVII, s. 569-570

Tezcan, Mehmet

"Yabgu Ünvanı ve Kullanımı", **Atatürk
Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**,
Erzurum, 2012, C: XLVIII, s. 305-342

Togan, Zeki Velidi

Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, İstanbul,
Enderun Yayınevi, 1981

Tolmacheva, Marina

"Makdisî, Muhammed b. Ahmed", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXVII, s. 431-432

Touati, Houari

Orta çağda İslam ve Seyahat Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi, trcm. Ali Berktaş, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004

Tüccar, Zülfikar

"Şemmâh b. Dırâr", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVIII, s. 506-507

Tülücü, Süleyman

"Aşa, Meymûn b. Kays ", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: III, s. 544-545

Tülücü, Süleyman

"Nâbiga ez-Zübyânî", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXII, s. 262-263

Varol, M. Bahaüddin

" İlk Dönem İslam Siyasi Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi", **N. E. Ü. İ. F. Dergisi**, Konya, 2004, C: XVIII, s. 115-135

Vasilyev, Dimitriy Victoroviç “Volta Deltasındaki Antik Şehir”, **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, Sakarya, 2008, C: X, sy. 1, s. 6-10

Wellhausen, Julius **Arap Devleti ve Sukutu**, terc. Prof.Dr. Fikret Işıltan, Ankara, A.Ü.İ.F.Y, 1963

Wensinck, Arent Jan **el-Mu'cemu'l Mufehres li Elfazi'l Hadîsi'l Nebevî**, Leiden, E.J. Brill, 1955

Witteck, Paul **Menteşe Beyliği**, trcm. O.Ş. Gökyay, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1944

Yakıt, İsmail **İslam'da Bilim Tarihi**, İstanbul, Kitap Dünyası Yayınevi, 2002

Yazıcı, Hüseyin "Seyâhatnâme", **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXXVII, s. 9-11

Yazıcı, Hüseyin "Arap Gezi Edebiyatına Bir Bakış", **İ.Ü Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Mecmuası Dergisi**, İstanbul, 2006, sy. IX, s. 99-121

Yazıcı, Tahsin

“Deylem “, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: IX, s. 263-265

Yazıcı, Tahsin

“Gılân”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XIV, s. 68-69

Yıldız, Hakkı Dursun

İslâmiyet ve Türkler, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2015

Yılmaz, Oğuzhan

Eski Türklerde Din, Orta çağ Tarihi Araştırmaları II. Dersi Semineri, Konya, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, 2015

Yiğit, İsmail

“Mevâlî”, **T.D.V İslam Ansiklopedisi**, C: XXIX, s. 424-426

Zebîdi

Tâcu'l arûs, Beyrut, Dâru'l Kutubu'l İlmiyye, 2012

Artun, Erman

“Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri, Öğretiler ve Dinler”, Çevrimiçi http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf (24.07.2019)

Kramers, Johannes Heindrik

"Djughrafiyâ", **Encyclopedia of Islam**, 2012,
http://dx.doi.org/10.1163/2214-871X_ei1_COM_0053 (Erişim Tarihi
06.05.2019)

Moscatti, S.

"Abū Muslim", in: **Encyclopaedia of Islam**,
Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th.
Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P.
Heinrichs. Consulted online on 16 June 2019
http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0235

Tunç, şafak

"Seyâhatnâmeler",
<https://www.academia.edu/7470916/SEYAHATN%C3%82MELER> (04.05.2019), s. 1-2

<http://www.lugatim.com/s/YALVA%C3%87>

<http://www.iranicaonline.org/articles/abaskun>

<https://www.nisanyanmap.com/?lv=2&y=Karattigin&t=&srt=x&u=1&ua=0>

<http://lugatim.com/s/etnoloji>

https://www.libraryofarabicliterature.org/assets/nyupress_ibn-fadlan.jpg

